

**T.C.
EGE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI (HALK BİLİMİ) ANABİLİM DALI**

KAZAKLARDA YER-SU KÜLTÜ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan:

Fatih EGE

Danışman:

Prof. Dr. Nerin YAYIN

İzmir, 2011

TUTANAK

Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun 14/03/2011 tarih ve B.30.2.EGE.0.41.05.00/010-03/1223 sayılı kararı ile oluşturulan jüri Türk Dili Ve Edebiyatı (Halk Bilimi) anabilim dalı yüksek lisans öğrencisi Fatih EGE'nin aşağıda (Türkçe / İngilizce) belirtilen tezini incelemiş ve aday 30/03/2011 günü saat 14.30'da 50 dk. süren tez savunmasına almıştır.

Sınav sonunda adayın tez savunmasını ve jüri üyeleri tarafından tezi ile ilgili kendisine yöneltilen sorulara verdiği cevapları değerlendirerek tezin başarılı/başarısız/düzeltilmesi gerekli olduğuna oybirliğiyle / oyçokluğuyla karar vermiştir.

BAŞKAN
Prof. Dr. Nerin YAYIN

Başarılı

☒

Başarısız

☐

Düzeltilme (Üç ay süreli)

☐

ÜYE

Yrd. Doç. Dr. Mehmet YARDIMCI

Başarılı

☒

Başarısız

☐

Düzeltilme (Üç ay süreli)

☐

ÜYE

Yrd. Doç. Dr. Selami FEDAKAR

Başarılı

☒

Başarısız

☐

Düzeltilme (Üç ay süreli)

☐

Tezin Türkçe Başlığı : "Kazaklarda Yer-Su Kültü"

Tezin İngilizce Başlığı : "Yer-Su Beliefs In Kazak's."

-
- * 1. Yüksek Lisans Tezi savunma süresi asgari 45 azami 90 dakikadır.
2. Tutanak (jürinin karar ve imzaları haricinde) bilgisayarda doldurulmalıdır.
3. **Tez başlığı (İngilizce ve Türkçe) mutlaka belirtilmelidir.**
4. Yüksek Lisans Tez savunmasında üyelerden en az birinin E.Ü.Lisansüstü eğitim öğretim yönetmeliğinin 17(2) maddesi gereğince anabilim dışından olması zorunludur.

Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü M¼d¼rl¼ğ¼ne sunduğum “Kazaklarda Yer-Su K¼lt¼” adlı y¼ksek lisans tezinin tarafımdan bilimsel, ahlak ve normlara uygun bir şekilde hazırlandığını, tezimde yararlandığım kaynakları bibliyografyada ve dipnotlarda gösterdiğimi onurumla doğrularım.

Fatih EGE
İzmir, 2011

-İÇİNDEKİLER-

KISALTMALAR.....	1
ÖNSÖZ.....	2
GİRİŞ	4
I.TÜRKLERDE YER-SU TERİM VE KAVRAMI ÜZERİNE.....	4
II. YER-SU İNANCI ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALAR	9
II.A. Türkiye’de Yapılan Çalışmalar.....	9
II.A.1. Kitap Bölümleri.....	9
II.A.2. Makaleler	12
II.A.3. Tezler	16
II.A.4. Ansiklopediler	17
II.A.5. Sözlükler	17
II.B. Türkiye Dışında Yapılan Çalışmalar	18
II.B.1. Kazakistan’da:.....	18
II.B.2. Azerbaycan’da:	19
II.B.3. Kırgızistan’da:	19
I.BÖLÜM:.....	20
TÜRK MİTOLOJİSİNDE YER-SU İNANCI.....	20
II. BÖLÜM:	34
KAZAK TÜRKLERİNDE YER-SU İNANCI.....	34
II.A. Coğrafi Özelliklerine Göre Yer-Su’lar	34
II.A.1. Nehir:	34
II.A.2. Dağ:	34

II.A.3. Göl:	34
II. A.4. Çukurlu Bölge:	34
II.A.5: Tepe, Yükseklik	34
II.A.6. Geçit, Vadi	34
II.A.7. Yarımada, Körfez	34
II.A.8. Ova	35
II.A.9. Okyanus	35
II.A.10. Bozkır	35
II.B. Yerleşim Birimlerine Göre Yer-Su'lar	37
II.B.1. Ne Tür Yerleşim Yeri Olduğu Belirtilen Yer-Su'lar	37
II.B.2. Ne Tür Yerleşim Yeri Olduğu Belirtilmeyen Yer-Su'lar	38
II.B.3. Yerleşim Bölgesi Olup Olmadığı Belli Olmayan Yer-Su'lar.....	38
II.C. Diğer Yer-Su'lar	39
II.C.1. Demir yolu istasyonu	39
II.C.2. Kale.....	39
III. BÖLÜM:.....	42
KAZAK TÜRKLERİNDEKİ YER-SU İNANCININ TÜRKİYE TÜRKLERİNDEKİ YANSIMALARI	42
III.A. Terim ve Anlam Olarak Yansımalar	43
III. A.1. Terim ve Anlamı Korunmuş Olanlar	43
III.A. 2. Terimi Korunmuş, Anlamı Farklaşmış Olanlar	43
III.A. 3. Anlamı Korunmuş, Terimi Farklaşmış Olanlar	43
III.A.4. Terimi Az Çok Değişmiş Anlamı Korunmuş Olanlar.....	43
III. B. Diğer Alanlardaki Yansımalar.....	44
III.B.1. Coğrafi Mekan Olarak Yansımalar	45

III. B.2. Hayvan Türü Olarak Yansımalar	46
III.B.3. Bitki Türü Olarak Yansımalar	47
III.B.4. İnsan Vücudundaki Organlar İle İlgili Yansımalar	48
III.B.5. Eşya İle İlgili Yansımalar	48
III. B.6. Yemek Çeşidi Olarak Yansımalar	48
III.B.7. Renk Adı Olarak Yansımalar	49
III.B.8. Benzetme Konusundaki Yansımalar	49
III.B.9. Taş Ve Kayayla İlgili Yansımalar	50
III.B.10. Meslek Türü Olarak Yansımalar	50
III.B.11. Ülke Adı Olarak Yansımalar	50
III.B.12. İnsan Adı Olarak Yansımalar	51
III.B.13. Ülkü-İdeal Olarak Yansımalar	51
III.B.14. Durum Belirten Yansımalar	51
III.B.15. Coğrafi Oluşum İle İlgili Yansımalar	52
III.B.16. Giysi Adı Olarak Yansımalar	52
III.B.17. Evin Bölümleri Konusundaki Yansımalar	52
SONUÇ	55
METİN	56
BİBLİYOGRAFYA	198
ÖZGEÇMİŞ	208
ÖZET	209
ABSTRACT	210

KISALTMALAR

a.g.e. Adı Geçen Eser

a.g.m. Adı Geçen Makale

a.g.t. Adı Geçen Tez

AKM. Atatürk K lt r Merkezi

Araş. Araştırma

C. Cilt

 ev.  eviren

DTCF. Dil ve Tarih-Coğrafya Fak ltesi

Edb. Fak. Edebiyat Fak ltesi

E. . Ege  niversitesi

Haz. Hazırlayan

HAGEM. Halk K lt rlerini Araştırma ve Geliştirme Merkezi

Mad. Maddesi

MEB. Milli EĞitim Bakanlığı

Nu: Numara

S. Sayı

s. Sayfa

ss. Sayfalar

Sos. Bil. Ens. Sosyal Bilimler Enstit s 

TD V. T rk D nyası Araştırmaları Vakfı

TDK. T rk Dil Kurumu

TTK. T rk Tarih Kurumu

Yay. Yayınları

yy. Y zyıl

YLT. Y ksek Lisans Tezi

vb. Ve benzeri

vs. Vesaire

ÖNSÖZ

Alimbek Nurmağambetuli'nın "Jer-Suvdın Atı Tarihının Caşı" adlı eserine dayanarak hazırladığımız bu çalışma Giriş hariç üç bölüm halinde düzenlenmiştir.

Giriş iki kısımda incelenmiştir: "Türklerde Yer-Su Kavramı Üzerine" başlıklı ilk kısımda yerli ve yabancı kaynaklardan edinilen bilgilere dayanılarak Yer-Su teriminin ve kavramının tarih boyunca geçirdiği değişiklikler tespit edilmiş ve kendi düşüncemiz de katılarak değerlendirilmiştir. İkinci kısım "Yer-Su İnancı Üzerine Yapılan Çalışmalar" adını taşımakta olup belirtilen konunun incelendiği yerli ve yabancı kaynaklar üç başlık altında açıklanarak verilmiştir.

"Türk Mitolojisinde Yer-Su İnancı" başlığı ile verdiğimiz I. Bölüm'de söz konusu inancı içeren çalışmaların ilgili bölümleri özetlenmiş; Yer-Su kavramı evren bağlamında yatay ve dikey tasnifte incelenip kendi değerlendirmemizde eklenerek verilmiştir. Bu arada söz konusu açıklamaları da şekillerle desteklediğimizi söylemek istiyoruz.

II.Bölüm "Kazak Türklerinde Yer-Su İnancı" adını taşımaktadır ve üzerinde çalıştığımız metne dayalı olarak yapılan incelemede Yer-Su'lar "Coğrafi Özelliklerine Göre Yer-Su'lar", "Yerleşim Birimlerine Göre Yer-Su'lar" ve "Diğer Yer-Su'lar" olmak üzere üç alt başlıkta tasnif edilmiştir. Ayrıca her alt başlık ile ilgili tablolar hazırlanarak konu hakkında genel bir bakış açısı sağlanmıştır.

III. Bölüm yine kaynak olarak belirlediğimiz metne dayanarak gerçekleştirilmiş ve Kazak Türklerindeki Yer-Su inancını belirten terim ve kavramların Türkiye Türklerindeki akisleri "Terim ve Anlam Olarak Yansımalar" ile "Diğer Alanlarda Yansımalar" olmak üzere iki esas başlıkta incelenmiştir.

Tezimizin inceleme kısmı, bu arada dikkatimizi çeken hususların belirtildiği ve Yer-Su konusunda kendi düşüncemizin de yer aldığı bir Sonuç bölümü ile bitmektedir.

Çalışmamız ise yaptığımız incelemenin dayandığı Alimbek Nurmağambetuli'nın adı geçen eserinin transkripsiyonu ve Türkiye Türkçesine aktarımının yapıldığı "Metin"

ile devam etmekte ve inceleme sırasında kullandığımız kaynakların yer aldığı “Bibliyografya”yla sona ermektedir.

Çalışmamız gerek alıntıların daha iyi anlaşılabilmesi, gerekse düşüncelerimizin daha iyi ortaya konabilmesi için zaman zaman çizim, harita ve tablolarla desteklenmiştir. Bu bağlamda tezimizde 5 tablo, 1 harita, 9 şekil ve 1 resim yer almaktadır.

I. Bölüm Türk Mitolojisindeki Yer-Su inancını konu edinen kaynaklara bakılarak hazırlanmışken II. ve III. Bölüm’ler tezimizin üzerine oturduğu “Jer-Suvdın Atı- Tarihının Caşı” adlı esere dayandırılmıştır.

İnceleme sırasında dipnotlarda bibliyografya verilirken yazarların önce adları, daha sonra soyadları verilmiş; çalışmanın sonundaki Bibliyografya kısmında ise bunun tersi uygulanmıştır. Ayrıca inceleme sırasında gerekli görüldüğü durumlarda eser adları bazen koyu renk ile yazılarak, bazen de tırnak içine alınarak belirtilmiştir.

Tezimiz hem kaynak edindiğimiz metin, hem de Yer-Su konusundaki inceleme bakımından bir ilki teşkil etmekte olup bu konu üzerinde çalışacak olanlara bir kaynak olacağı düşüncesini taşıyoruz.

Çalışmam sırasında bana her türlü desteği veren danışman hocam Prof. Dr. Nerin YAYIN’a, her başvurumda yol göstericiliğini esirgemeyen Yrd. Doç. Dr. Selami FEDAKAR’a, değerli arkadaşlarım Eda GÜL, Zeynep AKDENİZ ve Savaş ABDULMECİT’e sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

İzmir 2011
Fatih EGE

GİRİŞ

I.TÜRKLERDE YER-SU TERİM VE KAVRAMI ÜZERİNE

Kazak Türklerindeki Yer-Su inancının incelendiği bu çalışmada ilk yapılması gereken, Yer-Su kavramının dünden bugüne hangi terimlerle ifade edildiğinin araştırılması olmalıdır. Bu bakımdan çeşitli metinleri de göz önüne alarak, öncelikle tarih sayfalarında Yer-Su inancını simgeleyen terimleri aramayı uygun bulduk.

Mirali A. Seyidov'un, "*Eski Türk Kitabelerindeki Yer-Sub Meselesi*" adlı makalesinde yazar, Gerdizi'nin Çin kaynaklarından edindiğini belirttiği bilgilere göre; tarihin çok eski çağlarında Türklerin Yer-Su olarak adlandırdıkları bu inanca bağlı olarak, dört Hun kabilesinin başkanı, yılın beşinci ayında Lunk-Çenk şehrinde toplanarak, Kök-Tanrı yanında, Yer-Su'lara kurban sunarlardı. Yine söz konusu kaynağa göre Kimekler'de yılda bir kere Yer-Su'lara kurban sunarlar, ibadet ederlerdi¹. Bu arada Seyidov Yer-Sub ruhlarının insanoğlunun yaşadığı dünyada bulunmaları sebebiyle verdiği metin alıntılarının da desteği ile zaman içinde "kutsal toprak, vatan" anlamına geldiğini de ifade etmektedir.

Çin kaynaklarında ayrıca belirtildiği üzere, Türkler evreni üç bölüm olarak düşünmüşlerdir. Nitekim bu düşünce ilk olarak Orhun yazıtlarından Kültigin'e ait olanında: "Üze kök teŋri asra yağız yir kılındukda ikin ara kişi oğlu kılınmış"², evrenin üst kısmı "gök", alt kısmı "yer", orta kısmı ise insanoğlunun yaşadığı "Yer-Sub" olarak ifade edilmiştir. Kitabeye göre Yer-Su, "Iduk Yiri-Subu"u olarak verilmektedir çünkü "Iduk Yir-Sub"u Gök Tanrı yaratmıştır³.

Aynı ifadeyi Bilge Kağan yazıtında da görmekteyiz. Buna göre Yir-Sub; eski Türklerde "yurt" ve "vatan" kavramlarıyla yakınlık göstermektedir. Kültigin anıtındaki

¹ Mirali A. SEYİDOV; "*Eski Türk Kitabelerindeki Yer-Sub Meselesi*", Ankara Üniversitesi D.T.C.F. Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, C.18, S. 29 (çev: Sadettin Gömeç), Ankara 1996, s.1

² Muharrem ERGİN; Orhun Abideleri, Boğaziçi Yay.,İstanbul 2004, s.8

³ M. ERGİN; a.g.e.,ss.12-13

Ötüken Y1⁴ ifadesinin karşılığı ise Tonyukuk anıtında, “Altın yışığ”⁵ olarak geçmektedir. Hatta Tonyukuk anıtında Yir-Sub’un, Tengri Umay tarafından kutsal Yer-Su’yun üzerine çöktüğünden, yani Türklerin vatanlarının ellerinden gitmek üzere olduğundan⁶ söz edilmektedir. Anlaşılabacağı üzere Yir-Sub Orhun yazıtlarına göre Türklerdeki vatan, yurt, millet fikrini ifade etmekte; Yer-Su’yun hem insanoğlunun yaşadığı yeryüzü kısmı olması, hem de Gök Tanrı tarafından yaratılması nedeniyle kutsallığından söz edilmektedir. Hatta “Iduk” kelimesinin Yer-Su’ların, vatanın korunmasındaki önemi belirttiği de ortadadır.⁷ Zaten Türklerin Gök Tanrı’ya kurbanlarını hep yüksek yerlerde, dağ tepelerinde sunmasının temelinde de bu kutsallık düşüncesi yatmaktadır.⁸

Emel Esin de bize, E. Chavannes’in “Les Memories Historiques de Se-Ma-Ts’den” adlı çalışmasının ikinci cildinde Yer-Su teriminin “T’u-ti (she-chi)” olarak karşılandığını belirtmektedir⁹. Buna göre Yer-Su’lar “Yir Tengri Kanı” olarak adlandırılan yer hükümdarına bağlı olan ve en büyükleri merkezde olmak şartıyla dört yöne dağılan dört yüksek dağ ve dört büyük ırmaktan ibaret olup bu sebeple eski Türklerde dağların, yerden kaynaklanan ırmak ve suların, ağaçların-ormanların, insan veya hayvan şeklinde beliren ruhları olduğuna; ölen şöhretli kimselerin Yer-Su ruhlarına karıştığına inanılıyordu¹⁰.

Ziya Gökalp de Türklerin evreni üç bölümlü olarak düşündüğünden bahsetmektedir. Ancak “gök”, “yer” ve “yer altı”nı üç bölümlü bir sisteme oturtmasına rağmen yazar, “Yeraltı Tanrıları”nı da Yer-Su’lar ile eş tutar ve sayılarının 17 olduğunu belirtir. Ona göre; “Yer-Su tanrıları dağların, suların, nehirlerin ve kaynakların adlarıyla bilinirler ve insana en yakın tanrı olarak kabul edilirler. Hatta eski Türklerde aşiretler göçtükleri yere, mâbutlarını da taşımışlardır. Yer-Su’ların ülkelere göre değişmesinin

⁴M. ERGİN; a.g.e., s.4

⁵M. ERGİN; a.g.e., s.76

⁶M. ERGİN; a.g.e., s.77

⁷ Abdulkadir İNAN; Tarihte ve Bugün Şamanizm-Materyaller ve Araştırmalar, TTK Yay., Ankara 2006, s.48

⁸A. İNAN; a.g.e.,s.49

⁹ Emel ESİN; Türk Kozmolojisine Giriş; Emel Esin Toplu Eserler 1, Kabalcı Yay.180, İstanbul 2001, s.77

¹⁰E. ESİN; a.g.e., ss.77-78

nedeni budur. İnsanlar arada kam (şaman) olmaksızın ilişki ve iletişimde bulunabilirler, hatta söz konusu tanrılar boy, kabile ve oymakların ataları ile de yakın olarak düşünülür. Nitekim Altay Han, Oğuz Ata, Korkut Ata gibi hükümdarların kutsallığı buradan ileri gelmektedir”¹¹. Yine Dokuz Oğuzların bulundukları topraklardan ayrılımlarına neden Yer-Su’ların “göç göç göç!” diye bağrımlarının neden olduğu kaynaklarda da belirtilmektedir.

Ziya Gökalp Yer-Su terimini Türklerin ilk dini olan “natürizm” yani “tabiatçılık” ile ilişkilendirerek söz konusu terimin yaşadığımız dünya üzerindeki varlıkları kapsadığını ileri sürer. Ona göre Yer-Su terimi Türklerin tabiat varlıklarına taptıkları dönemlerin başlarında iki ana varlığı kutsal kabul ettiklerini; Yer -Su olarak belirttiği ve Kaşgarlı’dan hareketle “civi” adını verdiği bu varlıkların koruyucularının Yer-Su ilahları olduğunu belirtir. Hatta yazar Yer-Su inancının sürdüğü natürizm döneminin dinin inançlarla paralellik gösterdiğini; buradan hareketle küçük, orta, büyük ve en büyük olarak tasnif ettiği “İl” teriminin de devlet anlamına geldiğini söyler.¹²

İbn-i Mühenna ise Yer-Su’ları “İzi” olarak tanımlamaktadır. Ona göre “İzi”; iye yani sahip ve malik demek olup¹³ Yer-Su’lar yeryüzünde bulunan dağ, orman-ağaç, ırmak- akarsu, göl gibi varlıkların sahipleri olan tanrılardır.

Kaşgarlı’da aynı düşüncede olmakta yani “izi”, “iye” olarak vermekle beraber “izi” ve “iye”nin “Rabbin emri mânâsı”na da geldiğini belirtmektedir.¹⁴

Saadettin Gömeç’e göre Yir-Sub olarak bilinen bu terimin asıl anlamı “ülke, toprak parçası, il-el yani vatan” anlamında değildir. Yir-sub’un yer yüzeyindeki coğrafi özellikleri tanımlayan ve bunları kutsallaştıran bir terim olması gerekir. Kısacası vatan, ülke kavramları Yir-Sub terimine, daha sonra eklenmiş olmalıdır.¹⁵

¹¹ Yusuf Ziya YÖRÜKAN; Müslümanlıktan Evvel Türk dinleri Şamanizm, Kültür Serisi:313, Ötüken Neşriyat.658, İstanbul 2006, ss.58-59

¹² Ziya GÖKALP; Türk Medeniyeti Tarihi; İslamiyet’ten Evvel Türk Medeniyeti I. Kitap; Türk Kültürü Yay. Nu:41, İstanbul 2007, ss.31-42

¹³ Y. Z. YÖRÜKAN; a.g.e., s.58

¹⁴ Y. Z. YÖRÜKAN; a.g.e., ss.58-59

¹⁵ Saadettin GÖMEÇ; Türk Kültürünün Ana Hatları, Akçağ Yay. 788 Tarih/23, Ankara 2006, ss.35-38

Fuzuli Bayat, Altay şamanlığında üç bölüm olarak düşünülen dünya tasavvurunda ruhların üç bölük halinde yaşadığını; gök ruhlarını “Kuday”, yer altı ruhlarını “Körmes”, yer ruhlarını ise “Yer-Sub (toprak-su)” veya Altay adı verilen ruhların oluşturduğunu belirtir. Buna göre Yer-Su’lar “Neme” yani sonradan yaratılan ruhlardır.¹⁶ Bununla birlikte yazar Yer-Su teriminin Türklerdeki “Mitolojik Ana” kavramıyla da ilişkili olduğunu, bu düşüncenin şamanlık geleneğindeki dağ ruhu ile ilgili anlatmalara yansındığını, bu nedenle şamana “yer ananın göğsünü emme” ritüeli yaptırıldığını belirtir.¹⁷ Ayrıca yazar Türk Mitolojik Sistemi-I adlı çalışmasında Yer-Su’ları üzerinde yaşadığımız dünyadaki dağ, orman, çay, ateş-ocak hâimleri, ecdâd ruhlarının oluşturduğuna dikkati çeker. Yakutlarda “iççi”, Altaylarda “ezi”, Orta Asya Azerbaycan ve Anadolu’da “iye”, Moğollarda “edzen” Buryatlarda ise “ejin” veya “izen” denilen bu ruhların çeşitli eşyalar, tabiat olayları yönler hatta renklerle zenginleştiğini belirtir ve Yer-Su ruhlarının “Mitolojik Ana” tasavvuruyla yakından ilgisi olduğunu belirtir.¹⁸ Hatta ona göre Yer-Su ruhları zaman içinde mekân kavramını da kazanmış ve dört yönle tanımlanan ve insanların üzerinde yaşadığı dünyayı belirtir olmuştur.¹⁹ Mekân kavramı giderek yerini vatan kavramına bırakmış; böylece Türklerde “Mitolojik Ana” olarak kabul edilen “Umay” inancı, Göktürklerde kutsal toprak olarak bilinen Ötüken ile birleşerek Türklerin kutsal vatan düşünceleri ortaya çıkmıştır.²⁰

Bu konuda en geniş çalışmalardan birisi de Abdulkadir İnan’a aittir. Araştırmacı “Tarihte ve Bugün Şamanizm” adlı kitabının yedinci bölümünü Yer-Su konusuna ayırmış; dağların, göllerin, ırmakların bazılarının kutsal kabul edilmeleri nedeniyle Yer-Su olarak adlandırıldığını belirtmiştir. Altay Türklerinde “Altay” olarak da adlandırılan Yer-Su’ların canlı nesneler olarak kabul edildiğini ve Yer-Su’lar ile ilgili inançların Altay şamanlığına da aksettiğini belirtmiştir. Yüksek ve sıra dağların, büyük göllerin, hızlı akan ırmakların oluşturduğu Yer-Su’lara zaman zaman kurban verildiğini, rakı

¹⁶ Fuzuli BAYAT; Mitolojiye Giriş, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ötüken Neşriyat., İstanbul 2007, s.60

¹⁷ Fuzuli BAYAT; Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı, Kültür Serisi:307, Ötüken Neşriyat., No:648, İstanbul 2006, ss.54-55

¹⁸ Fuzuli BAYAT; Türk Mitolojik Sistemi-I; Ontolojik ve Epistemolojik Bağlamda Türk Mitolojisi, Ötüken Neşriyat, Nu: 696, Kültür Serisi: 344, İstanbul 2007, ss.31-32

¹⁹ Fuzuli BAYAT; a.g.e., s.34

²⁰ Fuzuli BAYAT; Türk Mitolojik Sistemi-II; Kutsal Dışı-Mitolojik Ana, Umay Paradigmasında İlkel Mitolojik Kategoriler-İyeler ve Demonoloji, Ötüken Neşriyat, Nu: 697; Kültür Serisi 345, İstanbul 2007, s.42

hazırlandığını, şölenler tertip edildiğini belirten araştırmacı bu ritüellerin daha çok şamanlar tarafından yerine getirildiğini ifade etmektedir.²¹

Bahaeddin Ögel ise Oğuz Han'ın ikinci eşinden hareketle verdiği Yer-Su terimini, “Yer-Su ruhları veya tanrıları” olarak açıklamaktadır. Bu eşinden olan çocuklarına Gök isminin yanı sıra Dağ ve Deniz adlarının konması, tamamen bu düşünce ile ilgilidir. Yazara göre Gök'ün dünyanın bir parçası olarak kabul edildiğini de gösteren bu durum ancak Türklerin cihan hâkimiyeti düşüncesi ile açıklanabilir.²² Ayrıca Oğuz'un ikinci eşinin bir ağaç kovuğunda bulunması ve saçlarının bir ırmak gibi tasvir edilmesi de Yer-Su teriminin dağ, orman, akarsu veya göl, ada olarak tanımlanabileceğini göstermektedir. Yine Uygurların atası sayılan beş prensin iki nehir kavşağının ortasındaki adacıkta bulunan kayın ağacından doğması da bunu doğrular niteliktedir.²³

Yusuf Ziya Yörükân'a göre, Yer-Su'lar yeryüzünde bulunan küçük tanrılar olup “İzi” diye adlandırılırlar. Yazara göre “izi” adı verilen Yer-Su'lar Türklerin kutsal kabul ettikleri hanları, ağaçları, su ve gölleri, ataları olup daha çok bu değerleri ad veya kutsallık bağlamında kendisinde bulunduran inanç unsurları olup malik, sahip yani tanrı anlamına gelmektedir. Ayrıca Yer-Su'lar çeşitli Türk boy ve topluluklarının bulundukları coğrafyaya göre farklılık gösterebilmektedir. Yer-Su'ların ülkelere göre isim değiştirmesinin nedeni budur. Yine Yer-Su'ların bir kısmı vatan fikrini içinde barındırması son derece dikkat çekicidir.²⁴

Tarama sözlüğünün 6. cildinde “Yer”; toprak, ülke diyar²⁵ olarak açıklanmaktayken, “Yir” daha geniş anlamda; yer, arz, zemin, memleket, yurt biçiminde verilmektedir.²⁶ Dikkat edilecek olursa Yer-Su kavramındaki yer tek başına bile yurt vatan kavramını içinde barındırmaktadır. Yer teriminin eski Türklerde “yir” olarak

²¹ Abdulkadir İNAN; a.g.e., ss.31-32

²² Bahaeddin ÖGEL; Türk Mitolojisi C.1, Atatürk Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TTK. Yay., VII Dizi-S.102/3, Ankara 2003, s.140

²³ B. ÖGEL; a.g.e., s.141

²⁴ Yusuf Ziya YÖRÜKAN; Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri Şamanizm, Ötüken Neşriyat, Yay,Nu: 658, Kültür Serisi: 313, İstanbul 2009, ss.58-59

²⁵ Tarama Sözlüğü-VI; TDK Yay.212/4, Ankara 1969, s.4533

²⁶ Tarama Sözlüğü; a.g.e., ss.4606-4607

söylendiği dikkate alınacak olursa bu terimin vatan ve yurt kavramlarından başka üzerinde yaşadığımız yeryüzü, dünya anlamlarına da geldiği anlaşılabacaktır.

II. YER-SU İNANCI ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALAR

II.A. Türkiye’de Yapılan Çalışmalar

Belirtmemiz gerekir ki Türkiye’de sadece Yer-Su konusunda yazılmış herhangi bir çalışma bulunmamaktadır. Bu bakımdan temel konusu Yer-Su olmamakla beraber bu konuya herhangi bir bölüm ayırmış olan çalışmaları biz, adı geçen bölüme almayı uygun bulduk.

II.A.1. Kitap Bölümleri

Mehmet Yardımcı, “**Türk Halk Edebiyatında Anlatmaya Dayalı Türler**” adlı kitabında mitoloji konusundaki tartışmaların Freud ile beraber farklı bir boyut kazandığını ünlü psikiatristin mitolojik unsurları cinsellik ile ilişkilendirdiğini belirtmiştir. Ayrıca yazar evrerinin dikey bağlamda iki bölüm olarak düşünüldüğünü, “yer” ve “gök” olarak belirttiği bu bölümlerin her birinde ayrı işlevleri olan tanrıların bulunduğunu, “Yo Kan”, “Umay”, “Talay Kan” gibi tanrıların yanı sıra “Rüzgar”, “Ateş” ve “Yağmur”un yer aldığı bölümü Yer-Su olarak belirterek Türk Mitolojisinin diğer toplumların mitolojilerinden karakteristik yönleriyle ayrıldığını vurgulamıştır.²⁷

Fuzuli Bayat, “**Mitolojiye Giriş**” adlı çalışmasında mitolojik düşüncenin, toplumların animizm çağında geliştiğinden ve mitolojinin bu dönemde ortaya çıktığından bahsederken yer yüzeyindeki kutsal kabul edilen varlıkların da bu bakımdan canlı olarak düşünüldüğünü, bunlara ise “yer-sub (toprak-su)” veya “Altay” olarak adlandırıldıklarını belirtir. Bu arada yazar dağ, ırmak, orman, göl gibi tabiat varlıklarının

²⁷ Mehmet YARDIMCI; Türk Halk Edebiyatında Anlatmaya Dayalı Türler, Ürün Yay., Ankara 2008, ss.25-38

da bu bağlamda değerlendirilmesi gerektiğini vurgularken, ruhlara olan inanmanın da ilkel bir din olduğunu söylemiştir.²⁸

Abdulhaluk Çay, “**Türk Ergenekon Bayramı**” adlı çalışmasında nevrüz geleneklerinden bahsederken özellikle Su Kültü, Atalar Kültü ve Ateş Kültü üzerinde durmuş; söz konusu unsurları taşıyan inanç ve ritüelleri nevrüz gelenekleri bağlamında değerlendirmiştir.²⁹

Emel Esin, “**Türk Kozmolojisine Giriş**” adlı kitabının Yir-Tengri kanı, Yir-Sub kutları ve insan ruhları bölümünde Yer-Su’yu ıdık Yer-Su olarak tanımlarken Göktürklerde Ötüken Ormanı, Ötüken Dağı, Isık Göl gibi mekânların yanı sıra Ak Geyik, su kuşları ve baykuşun Yer-Su iyeleri olduğundan bahsetmiştir.³⁰

Deniz Gezgın, “**Su Mitosları**” adlı kitabında su mitlerinin Türk mitolojisindeki izlerinden bahsederken nehir, dağ, kaynak, göl gibi yerlerde ve taşlarda bulunan Yer-Su ruhlarından bahsetmiş, Ay Ata’nın su ile ilgili ve Talay Han’ın bu bağlamda suların efendisi olabileceğinden söz etmiştir.³¹

Sadettin Gömeç, “**Türk Kültürünün Ana Hatları**” adlı çalışmasının Türk devlet anlayışındaki sistemi incelerken vatan kavramının Yer-Su inancı ile örtüştüğünü, bu bakımdan ıdık-Iduk yani kutsal kabul edildiğini, bu nedenle kutsal vatan üzerindeki bazı unsurların ve bu unsurlara ait ruhların Yer-Su olarak kabul edileceğini belirtir.³²

Abdulkadir İnan, “**Tarihte ve Bugün Şamanizm**” adlı çalışmasının bir bölümünü Yer-Su konusuna ayırmış; Göktürklerin "ıdık yer-sub" düşüncesinden hareketle yakın tarihimize kadar olan kutsal mekânlardan bahsetmiştir. Ayrıca araştırmacı dağ, orman, ırmak, kabile-boy v.b. gibi yer yüzeyinde görülen tabiat varlıklarının Türklerde Yer-Su inancını temsil edebileceğini belirtirken bu varlıkların sahibi diye düşünülen Yer-Su tanrılarından bahsetmiştir.³³

²⁸ Fuzuli BAYAT; Mitolojiye Giriş, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2007, ss.59-61

²⁹ Abdulhaluk ÇAY; Nevruz: Türk Ergenekon Bayramı, Tamga Yay., İstanbul 1999, ss.199-204

³⁰ Emel ESİN; a.g.e., ss.77-91

³¹ Deniz GEZGİN; Su Mitosları, Sel Yay., İstanbul 2009, ss.74-82

³² Saadettin GÖMEÇ; Türk Kültürünün Ana Hatları, Akçağ Yay./788 Tarih/23, Ankara 2006

³³ Abdulkadir İNAN; a.g.e., ss.48-65

İbrahim Kafesoğlu'nun "**Türk Milli Kültürü**" isimli eserinin bir çok yerinde yer-su'ların önemini vurgulamıştır. "Şamanlık Meselesi" başlığının altında Şamanlığın yer-su inançları ile bağlantısı olmadığını söyleyen Kafesoğlu, "Tabiat Kuvvetlerine İnanma" başlığı altında ayrıntılı olarak bu konuya değinmiştir. Orhun yazıtlarında adı geçen iki yer-su ilahesinden bahis açan yazar, bu isimlerden birinin kağanlık merkezi, birinin de Kutlu Dağ efsanesindeki dağın adı olduğunu söylemekte ve "yer-sular maddi değil, manevî kuvvet olarak tasavvur edildiklerinden, bunlarla ilgili, eski Yunan'dakine benzer tanrılar ve aileleri tarzında mitolojiler teşekkül etmemiştir" şeklinde bir açıklamaya da yer vermektedir³⁴.

Jaen Paul Roux "**Türklerin ve Moğolların Eski Dini**" adlı kitabında; Yer-Su terimine kitabının "Evren ve Kozmobioloji" adlı bölümünün alt başlığı olan "yeryüzü" adlı kısmında yer vermektedir. Roux, "ıduk yer-sub"un İmparatorluklar ile ilgili değil daha çok halk ile alakalı bir kutsallık içerdiğini savunarak Yer-Su terimine farklı bir yorum getirmiştir.³⁵

Yaşar Kalafat, "**Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri**" adlı kitabının birinci bölümünde dağ, kaya-taş, yer, su, ev, ocak ve ağaç-orman-bitki ile ilgili inançları "Yer İyeleri" olarak tanımlamış; her guruba ait iye-tanrıları, inançları ve ritüelleriyle beraber vermiştir.³⁶

Yaşar Kalafat, "**Altaylardan Anadolu'ya Kamizm Şamanizm**" adlı çalışmasının "Baksıcılık, Kazakistan'da Eski Türk İnançlarının İzleri" adını taşıyan bölümünde Yer-Su hakkında kesin bir şey söylemezken, konuya uyar şekilde Kazak Türklerinin dünden bugüne çeşitli ritüellerden bahsederken bu ritüellerdeki bazı inançları şaman geleneğinde ve Yer-Su ile ilişkilendirerek değerlendirmiştir.³⁷

³⁴ İbrahim KAFESOĞLU; Türk Milli Kültürü, Ötüken Neşriyat, Ankara 2005, ss.301-304

³⁵ Jaen Paul Roux; Türklerin ve Moğolların Eski Dini, Kabcacı Yay.190, İnceleme Dizisi:37, İstanbul 2002

³⁶ Yaşar KALAFAT; Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri, Atatürk Yüksek Kurumu, A. K. M. Başkanlığı Yay., S. 173 (Genişletilmiş 3.basım), Ankara 1999, ss.27-56

³⁷ Yaşar KALAFAT; Altaylardan Anadolu'ya Kamizm Şamanizm-Sosyal Antropoloji Araştırmaları-Yeditepe Yay. Nu:14, İnceleme araştırma Dizisi:10, İstanbul 2004, ss.61-74

Mehmet Naci Önal, “**Muğla Efsaneleri**” adlı çalışmasında efsanelerdeki ağaç, orman, su, kuş, dağ gibi kutsal kabul edilen unsurlardan bahsetmekle beraber söz konusu unsurları Yer-Su bağlamında değil efsanelerin ortak unsurları olarak değerlendirmiştir.³⁸

Cemal Anadol “**Tarihe Hükmeden Millet, Türkler**” adlı kitabında evreni “Gök”, “Yeryüzü” ve “Yer altı” olarak üç bölümde düşünmekte Gök kısmını “aydınlık âlemi” olarak nitelemektedir.³⁹ Ayrıca Anadol tek tanrı yani Gök tanrı inancını Ülken’in temsil ettiğini belirtirken Ülken’in diğer Yer-Su tanrılarından ayrı tutulması gerektiğini söylemiştir.⁴⁰

Ivan Illich “**H₂O Unutmanın Suları**” adlı eserinde dikkatleri “su” üzerine yoğunlaştırmaktadır. Yazar sosyal analizler yaparak, su ile ilişkilendirilen fikirlerin tarihine, mitolojisine yönelerek; yaşam kaynağı olan suyun iki yönlü doğasını incelemiştir.⁴¹

Osman Turan “**Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi**” adlı eserinde, Türklerde yüksek dağların ve pınarların hayırlı ruhların makamı sayıldığından, buralarda Tanrı’ya dualar edilip kurbanlar sunulduğundan, hatta buraların “Tanrı makamı” sayıldığından ve “Tanrı Dağları” adının bu geleneğe has bir isimlendirme olduğundan söz etmektedir.⁴²

II.A.2. Makaleler

Abdulkadir İnan, “**Makaleler ve İncelemeler**” adlı kitabının ikinci cildinde; “**Türk Boylarında Dağ, Ağaç (orman) ve Pınar Kültü**” adlı makalesinde Orta Asya Türk boy ve topluluklarındaki Budun İlli, Iduk Ötüken, Iduk Baş, Tamak Iduk, Altın

³⁸ M. Naci ÖNAL; Muğla Efsaneleri, Muğla Üniversitesi Yay., Nu:59; Muğla 2005 (Eserin tümü)

³⁹ Cemal ANADOL; Tarihe Hükmeden Millet, Türkler, Bilge Karınca Genel Yay., Nu: 134, Türk Tarih Dizisi:2, İstanbul 2006, s.133

⁴⁰ C. ANADOL; a.g.e., ss. 136-137

⁴¹ Ivan ILLICH; H₂O Unutmanın Suları, Yeni İnsan Yayınevi, İstanbul 2007, (çev: Liz Behmoaras)

⁴² Osman TURAN; Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkuresi Tarihi, Ötüken Neşriyat, Ankara 2008, s.69

Dağ gibi dağları;⁴³ Kayın (Bay Kayın, Bay Yıgaç, Kara Budak) ardıç (artış), gibi ağaçları; Mine Pınarını bu bağlamda değerlendirmiştir.

Aynı yazar Makaleler ve İncelemeler adlı kitabının birinci cildinde yer alan **“Türklerde Su Kültü ile İlgili Gelenekler”** adlı makalesinde ise Yer-Su inancının Göktürklerde bir devlet (resmi) kültü olduğundan hareketle Yer-Su’lara hitaben yapılan duaları ve bu konuyla ilgili pratikleri anlatmıştır. Ayrıca İnan, ırmak, dağ, göl gibi tabiat varlıklarından hareketle yer ve su tanrılarından bahsetmiştir.⁴⁴

İsmet Çetin’in Milli Folklor dergisinde yayımlanan **“Türk Mitinde Kut İyesi Kıdır ve Medeniyet Değişikliğinde Kıdır’dan Hızır’a Geçiş”** başlıklı makalesinde İslâmiyet’ten önceki iyelere ve bu iyelerden “Kıdır”a değinmiştir. Kıdır da kut iyesi olarak bilinmektedir. Koruyucu ve kutsal ruhlar olarak bilinen Umay’dan, Ayısıtlardan ve yer-su ruhlarından da bahseden Çetin, makalesinde Kutadgu Bilig’teki kut kavramına da yer vermiştir⁴⁵.

M. Akif Korkmaz, **“Eski Türk Tarihi ve Coğrafyası Sürekliliğinde Giresun Yöresi ve Bostanlı Köyünde Yer-Su Kutsalları”** adlı yazısında Doğu Karadeniz’in kıyı kenti Giresun’un ve bu kentin batısında kurulmuş Bulancak ilçesi Bostanlı köyü ve çevresinin folklorunda Yer-Su kutsallarının sözlü kültür ürünlerine yansımalarını incelemiş, söz konusu bölgede Yer-Su inancının günümüzdeki akislerini geleneklerle de destekleyerek belirtmiştir.⁴⁶

Ahmet Gökbel **“Yıldızeli İlçesinin Coğrafyası ve Bu Yörede Yaşayan Alevilerde “Yer-Su” inancının İzleri”** adlı makalesinde Sivas ilinin bir ilçesi olan

⁴³ Abdulkadir İNAN; *“Türk Boylarında Dağ, Ağaç (orman) ve Pınar Kültü”*, Makaleler ve İncelemeler C. II, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TTK. Yay., VII Dizi-S. 51/1a, Ankara 1998, ss.253-258

⁴⁴ Abdulkadir İNAN; *“Türklerde Su Kültü İle İlgili Gelenekler”*, Makaleler ve İncelemeler C. I, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TTK. Yay., VII Dizi-S. 51/2, Ankara 1998, ss.491-495

⁴⁵ İsmet ÇETİN; *“Türk Mitinde Kut İyesi Kıdır ve Medeniyet Değişikliğinde Kıdır’dan Hızır’a Geçiş”*, Milli Folklor Dergisi, C. 7, Y. 14, S. 54, Ankara 2002, ss. 30-35

⁴⁶ M. Akif KORKMAZ; *“Eski Türk Tarihi ve Coğrafyası Sürekliliğinde Giresun Yöresi ve Bostanlı Köyünde Yer-Su kutsalları”*, Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi, Yaz 2005/34

Yıldızeli'nin öncelikle tarihi gelişimi ve inanç coğrafyasını belirtip daha sonra Yıldızeli ve çevresinde yaşayan Aleviler arasında Yer-Su inancının izleri üzerinde durmuştur.⁴⁷

İskender Oymak, *“Anadolu’da Su Kültünün İzleri”* adlı makalesinde İslam öncesi Yer-Su inanışlarının İslamiyet’ten sonraki dönemde Anadolu’daki yansımalarından bahsederek bu inanışların İslami motiflerle yeniden şekil alması üzerinde durmuştur.⁴⁸

Ali Erbaş, *“Muhtelif Dinlerde Su Motifi”* adlı makalesinde suyun muhtelif dinlerdeki fonksiyonlarını vererek, Anadolu halk inancında suya atfedilen kutsiyetler üzerinde durmuştur ve sonuç bölümünde suyun maddi ve manevi boyutunun hemen hemen bütün dinler tarafından söz konusu edilmekte olduğunu ve bu sebeple suya her zaman olağanüstü bir değer verildiğini belirtmiştir. Yazar ayrıca *“Greklerde yer ve göğün sudan çıktığına inanılması, Hint düşüncesinde suyun, varlığın kaynağı olarak kabul edilmesi, Mezopotamya, Mısır, Grek, Moğol vs. antik inançlarda bazen suyu tanrılaştıracak kadar ileri gitmeleri, Sâbiîlerin akarsu kenarlarında yaşamayı ve her gün suya dalıp çıkacak kadar suyla ilişki içerisinde olmaları, Hristiyanlık’ta Vaftiz suyundan geçmeyenine dine girmemiş sayılması, İslam’da ise abdest ve gusül vasıtası olarak suyun ne kadar önemli olduğunu”* belirtmiştir.⁴⁹

Ayşe Duvarcı, *“Türklerde Tabiatüstü Varlıklar ve Bunlarla İlgili Kabuller, İnanmalar, Uygulamalar”* adlı makalesinde; İslam öncesi Türk kültürünün çeşitli dönemlerinde yer alan (karakoncolos, congolos, kara-kura, karakorşak, kamos, kayış ayak, at binen cin, çarşamba karısı, ağırlık, albastı) gibi olağanüstü varlıkların İslamî dönemde yer alışları üzerinde durarak, bu tür varlıkların doğu ve batı kültürleri üzerindeki benzer yönlerinden bahsetmiştir.⁵⁰

⁴⁷ Ahmet GÖKBEL; “Yıldızeli İlçesinin İnanç Coğrafyası ve Bu Yörede Yaşayan Alevilerde “Yer-Su” İnançının İzleri”, Folklor/Edebiyat (Alevilik Özel Sayısı-II), C. VIII, S.30, Ankara 2002, ss.85-100

⁴⁸ İskender OYMAK ; “Anadolu’da Su Kültünün İzleri” Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 15:1 (2010), ss.35-55

⁴⁹ Ali ERBAŞ; “Muhtelif Dinlerde Su Motifi”, EKEV Akademi Dergisi, Y. 7 (2003), S. 20, ss. 241-259

⁵⁰ Ayşe DUVARCI, “Türklerde Tabiatüstü Varlıklar ve Bunlarla İlgili Kabuller, İnanmalar, Uygulamalar”, Bilig Dergisi, S. 32, Ankara 2005, ss.125-144

Kürşat Öncül, *“Elazığ’da Yaşayan Bir Yer-Su Kültü”* adlı makalesinde; Fırat nehri kıyısına kurulmuş olan Elazığ’ın Palu ilçesindeki Yer-Su kültürüyle ilgili inançların izlerine değinmektedir. Yazar makalesinde “Çay Hırtiki” adı verilen ve Fırat nehri içerisinde yaşadığı kabul edilen bu varlığın en dikkat çekici özelliğinin yarı insan yarı hayvan biçiminde bir yapıya sahip olması olduğunu belirtir. Öncül, yaptığı derlemede Çay Hırtiki’nin özellikle geceleri insan kılığında ortaya çıktığını, kılığına girdiği kişilerin yakın akrabaları ile konuşup onları Fırat nehrinin kıyısına götürüp boğduğunu tespit etmiştir.⁵¹

Eyüp Akman, *“Türk ve Dünya Kültüründeki Su Kültü Üzerine Düşünceler”* adlı makalesinde; J. J. Cooper’ın “An Illustrated Encyclopedia of Traditional Symbols” adlı eserinin “Su” maddesini Türkçeye çevirerek su kültürünün dünyanın değişik yerlerinde ve başlangıcından beri Türk kültüründeki önemine değinerek bu bağlamda su kültürünün bu gün Anadolu’da hangi bölgelerde ne şekilde yaşadığı üzerinde durmuştur. Yazar ayrıca Türk destanlarında su kültürünün nasıl işlendiği hususuna da değinmiştir. Başkurt Türklerine ait Ural Batır Destanı’nın ilk mısraları olan;

“Önceler öncesinde
Kişi oğlunun olmadığı
Gelip ayak basmadığı
O taraflarda kuru yerin
Varlığını hiç kimsenin bilmediği
Dört tarafını deniz sarmış
Varmış de bir yer”

yukarıdaki örnekte başlangıçta sadece suyun olduğu; yine Ural Batır Destanı’nda kahramanın ölümsüzlük suyu olan “tırıhıw”ı araması ve Ural Batır’ın ölümü yaklaştığı zaman ona içmesi için getirilen ebedilik suyunu içmeyip etrafına dökmesi ve böylece döktüğü yer ve suyun ölümsüz olması; Oğuz Kağan Destanı’nda Oğuz Kağan’ın bir gölün ortasındaki ağacın dibinde olan bir kızla evlenmesi, Manas destanında çocuğu

⁵¹ Kürşat ÖNCÜL, *“Elazığ’da Yaşayan Bir Yer-Su Kültü”*, Milli Folklor, Y.17 (2005), S. 66, ss. 56-60

olmayan Cakıp Han'ın karısına şifalı sulara gecelemeğini tembihlemesi vb. hususlardan yola çıkarak konuya açıklık getirmeye çalışmıştır.⁵²

Tuğba Ökse, “*Eski Önasya’dan Günümüze Yeni Yıl Bayramları, Bereket ve Yağmur Yağdırma Törenleri*” adlı çalışmasında insanoğlunun en çok ihtiyaç duyduğu su ve besinin bereketli olmasını sağlayan mitolojik öykülerin ışığı altında çeşitli inanış ve bu inanışlara paralel olarak uygulanan çeşitli dinsel törenler üzerinde durmuştur. Çalışmanın bizi ilgilendiren kısmı “Toprak ve Su” başlıklı maddesinde Eski Önasya toplumlarında canlıların büyüyüp gelişmesini sağlayan “toprak” ile “yer altı suyu” ve yağmuru getiren “gök”ün ana dinsel öğeler olduğu üzerinde durmuş olmasıdır.⁵³

Zehra Şahin Doruk, “*Lev Nikolayeviç Gumilev’in Geleneksel Türk Dini ile İlgili Görüşleri*” adlı makalesinde, Gumilev’in eserlerinden yola çıkarak geleneksel Türk dini ile ilgili görüşlerinin üzerinde durmuştur. Çalışmanın Tabiat Kuvvetlerine İnanç başlığı altında Gumilev’in yer-suları Tanrı olarak değil, “töz” yani ruh olarak kabul etmekte olduğunu ve toprak, su, bitki vb. şeylerin “efendisi” kültüyle benzerlik taşıdığını ifade etmektedir. Yazar Yer-Su’ları “tabiatın efendisi”, Kadim Altaylarda “yer tanrıları-tözler” ve Sayanlarda “yer-kültü” olarak tanımlamaktadır.⁵⁴

II.A.3. Tezler

Bumairimu Abudukelimi’nin “*Uygur Türklerinin Dinî İnanışları*” başlıklı yüksek lisans tezi, geleneksel Türk din inanışlarından, Uygurların bugünkü halk inanışlarına ve hatta siyasi, sosyal, ekonomik durumlarına kadar geniş bir çerçevede ele alınmıştır. Tezin birinci bölümü, Türklerin geleneksel inanışlarına ayrıldığı gibi, Türklerce totem kabul edilenlerden kutlu sayılanlara, şaman inanışlarından ölüm ile ilgili inanışlarına kadar geniş bir çerçeveye ayrılmıştır. Bu bölümde, tezimiz ile ilişkili

⁵² Eyüp AKMAN; “*Türk ve Dünya Kültüründeki Su Kültü Üzerine Düşünceler*”, Kastamonu Eğitim Dergisi, C.10, Nu.1, Mart 2002, ss.1-10

⁵³ Tuğba ÖKSE; “*Eski Önasya’dan Günümüze Yeni Yıl Bayramları, Bereket ve Yağmur Yağdırma Törenleri*”, Bilig Dergisi, S. 36, Kış 2006 Ankara, ss. 47-68

⁵⁴ Zehra Şahin DORUK; “*Lev Nikolayeviç Gumilev’in Geleneksel Türk Dini ile İlgili Görüşleri*”, Erdem Dergisi, AKM. Yay., S. 52, Ankara 2008, ss. 184-230

olarak, Türklerin dağ, su, yer-su, ağaç gibi inanışlarını bulabilmemiz mümkün olmuştur⁵⁵.

2005 yılında Yavuz Altunöz tarafından hazırlanan “**Yusuf Has Hacib’in Kutadgu Bilig’i ve Nizamü’l- Mülk’ün Siyasetnamesi Işığında Türk Hakimiyet Anlayışı**” başlıklı yüksek lisans tezinde, Kutadgu Bilig’teki kut teriminin yerinden⁵⁶ bahis açtıktan sonra; Ural-Altay dağları ile Ötüken’in Türkler tarafından kutlu kabul edildiğinden ve bu yerlerin onların ana yerleşim bölgesi olduğundan⁵⁷ bahsetmektedir. Türklerdeki hakimiyet anlayışının, hanlara gök Tanrı tarafından verilen “kut”’a dayandığını⁵⁸ ifade eden Altunöz, Orhun abidelerindeki “ıduk yiru subı” sözlerinin yer-suyu ve aynı zamanda kutlu görülen vatani temsil ettiğinden⁵⁹ de bahsetmektedir.

II.A.4. Ansiklopediler

Türk Tarihi Ansiklopedisinde yaratılış şekillerinden de göç destanından bahseden Dr. Rıza Nur, Bugu Tekin’in konuştuğu perinin Türklere yerde ve gökte ne varsa öğrettiğinden, Çinlilerin Türkleri kandırıp kutlu dağları ellerinden aldığından vs. bahsettikten sonra, Yer-Su ruhlarının etkisiyle göç ettiklerini söyler. “Göç!” diye sürekli seslenen, Nur’a göre yer-su ruhlarıdır⁶⁰.

II.A.5. Sözlükler

Prof. Dr. Nerin Yayın **Kırgız Epik Terimler Sözlüğü**’nün ikinci cildinde “Cer-Suu” adıyla bir maddeye yer vermiştir. “Yer-su’ların yeryüzünü kapsadığını düşünen Türk aşiretleri kendisini besleyen ve koruyan ırmaklarla dağları kutsal tanımışlar, kendilerini dağ ve ırmak ile bütünleşmiş kabul etmişlerdir. İşte bu üçlü bileşim “yer-su” olark adlandırılmış; hükümdarlarını bile oturdukları dağın (Altay Han gibi) veya

⁵⁵ Bumairimu ABUDUKELİMİ; Uygur Türklerinin Dinî İnanışları, Ankara Üni. Sos. Bil. Ens. Felsefe ve Din Bilimleri (Dinler Tarihi) A.B.D., YLT., Ankara 2006, ss. 22- 35

⁵⁶ Yavuz ALTUNÖZ; Yusuf Has Hacib’in Kutadgu Bilig’i ve Nizamü’l- Mülk’ün Siyasetnamesi Işığında Türk Hâkimiyet Anlayışı, Fırat Üni. Sos. Bil. Ens. İslam Tarihi ve Sanatları A.B.D. İslam Tarihi Bilim Dalı YLT., Elazığ 2005, ss. 15-18

⁵⁷ a.g.t. ss. 37-38

⁵⁸ a.g.t. ss. 42-43

⁵⁹ a.g.t. s.47

⁶⁰ Rıza NUR; Türk Tarihi, C. 12, İstanbul 1926, ss.194-198

ırmağın (Yayık Han gibi) adı ile çağırılmışlardır” şeklinde bilgi sunan yazar, bu konuda Kırgız destanlarından çeşitli örnekler sunmuştur⁶¹.

Esat Korkmaz’ın **Eski Türk İnançları ve Şamanizm Terimleri Sözlüğü**’nün “Y” maddesi içerisinde Yer-Su terimine şöyle değinmiştir:

1)Dağlardan, ormanlardan oluşan, üzerinde yaşanılan yer; bu anlamda yeryüzü.

2)Üzerinde yaşanılan yeri temsil ettiğine inanılan, dağların eteklerinde, tepelerinde, akarsu kaynaklarında denizlerde, göllerde. Aşması-geçilmesi güç yerlerde oturdukları kabul edilen koruyucu yersel ruhlara verilen ad; yer-su ruhları.⁶²

Yrd. Doç. Dr. Kenan Koç, Dr. Ayabek Bayniyazov, Vehbi Başkapan’ın hazırladığı **Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi** adlı sözlükte ise Yer-Su terimi gezmekte olup; “Yer”, “Jer” olarak yer almakta ve “1:yer, dünya. 2: kara parçası, mahal. 3: Memleket, toprak.” şeklinde geçmektedir.⁶³

II.B. Türkiye Dışında Yapılan Çalışmalar

II.B.1. Kazakistan’da:

“**Kazak S.S.R. Kısaşa Entsiklopedia**” adlı, 1988’de Almatı’da basılan komisyon nitelikli çalışmada Yer-Su konusunda bir madde bulunamazken, üzerinde çalıştığımız Kazaklardaki Yer-Su inancı konulu kitaptaki bazı maddeler söz konusu ansiklopedi de “destan ve mitoloji bağlamı” yer almaktadır.⁶⁴

Baş redaktörlüğünü E. Nisanbayev’in yaptığı “**Kazakistan Ulitik Entsiklopedia**” adlı on ciltlik çalışmada da Kazak Yer-Suları konusunda bir makale

⁶¹ Nerin YAYIN; Kırgız Epik Terimler Sözlüğü-II, (Cer-Suu mad.), Üniversiteliler Ofset, İzmir 2010, ss. 163-165

⁶² Esat KORKMAZ; Eski Türk İnançları ve Şamanizm Terimleri Sözlüğü, Anahtar Kitaplar Yay., İstanbul 2003, s.166

⁶³ Komisyon: Yrd. Doç. Dr. Kenan Koç, Dr. Ayabek Bayniyazov, Vehbi Başkapan; Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi, Akçağ Yay.489, Sözlük/13, Ankara 2003, s.175

⁶⁴ Komisyon: R. N. Nuurgaliyev ve diğerleri; Gılım Cene Gılım Mekemeler. Gılımı- Tehnikalık Proppess Halık Agartuv Isı. Medeni Agartuv Mekemeleri Densavlık Saktav Isı. Fizkultura Cene Sport, Kazak S.S.R. Kısaşa Entsiklopedia, Almatı 1988

olmamakla beraber üzerinde çalıştığımız kitapta Kazak Yer-Su'larına ilişkin bazı maddeler söz konusu ansiklopedide yer almaktadır.⁶⁵

Şakir İbrayev, **“Destanın Yapısı”** adlı eserinde; “destanda tarihin görünüşünü araştırmak şarttır. Ancak bu, aslında türün tarihi değil, toplumun tarihidir. Elbette, destanın esasî tarihî gerçekliktir. Bilhassa bunu destanı oluşturan durumla, halkın yer ve suya ad vermesi ile direkt bir ilişkisi vardır. Kahramanlık destanlarında yer-su, dağ-taş, yurt-mekân adları hepten olmasa, halk için bunların gerçekliği de şüpheyeye düşer. Destan kesin toponomik adlardan oluşturulur. Genel yer-yurt ve kahramanların yaşadığı yerlerin adları verilerek gerçek kavramlara yaklaşılmaktadır”⁶⁶ şeklinde görüşünü bildirmekte, yer-su kavramlarının halk arasındaki öneminden ve bir destanı ne derece gerçeğe yaklaştırabileceğinden bahsetmektedir.

II.B.2. Azerbaycan’da:

Mirali Seyidov, **“Eski Türk Kitabelerindeki Yer-Sub Meselesi”** adlı çalışmasında Yer-Su olarak bilinen dağ ve ruhlarının gökte veya yeraltında değil, insanların yaşadığı topraklar üzerinde bulunduğunu belirtir ve Altaylıların bugün Yer ve Su diye ikiye ayırdıkları bu ruhlara bakış açısının A.V. Anohin ile L. P. Potapov’un “İnsanoğlunu koruyan Umay ve Yer-Su” şeklindeki düşüncesine olan benzerliğini dikkatimize sunmaktadır.⁶⁷

II.B.3. Kırgızistan’da:

Komisyon tarafından hazırlanan ve 1987’de Firunze (Bişkek) de basılan **“Geografialık Entsiklopedialık Sözlük”** adlı çalışmada üzerinde çalıştığımız kitapta yer alan Kazak Yer-Su’larına ait bazı maddelerin bulunduğu ancak doğrudan Yer-Su konusuyla ilgili herhangi bir maddenin bulunmadığı görülmüştür.⁶⁸

⁶⁵ Kazakistan Ulттık Entsiklopedia, C. 10, Almatı 1998

⁶⁶ Şakir İBRAYEV; Destanın Yapısı, (Çev. Ali Abbas ÇINAR), AKM Yay.160, Ankara 1998, s.135

⁶⁷ Mirali SEYİDOV; a.g.e., ss.264-265

⁶⁸ Komisyon: A. G. Boronov ve diğerleri, Geografialık Ançiklopedialık Sözlük. Dünönün Geografialık Atooloru, Firunze 1987, (Moskova 1983)

K.K. Yudahin tarafından hazırlanan ve Abdullah Battal Taymas tarafından Türkiye Türkçesine aktarılan **Kırgız Sözlüğü**'nün birinci cildindeki “cer” maddesine bakıldığında, “cer-suu” şeklinde geçen yer-su konusundaki açıklamada; “toprak-su ilahı” şeklinde bir bilgi yer almaktadır⁶⁹.

I.BÖLÜM:

TÜRK MİTOLOJİSİNDE YER-SU İNANCI

Hemen bütün dünya millet ve topluluklarında su, çok önemli bir yer tutmaktadır. İnsanın doğasında bulunan, yaradılıştaki dört unsurdan biri olarak bilinen su ile ilgili inanç ve pratikler son derece çeşitli ve yaygındır. Sadece yaradılıştaki değil tasavvufta da yerini alan “su” unsurunun “yer” ile birleşmesinin kesin olarak hangi dönemde ortaya çıktığı bilinmemekle beraber, biz bunun “yer”in vatan kavramını kazanmasından daha önce olduğunu düşünüyoruz. Çünkü Yer-Su kavramı olarak insanoğlunun üzerinde yaşadığı dünyada bulunan canlı-cansız varlık veya nesne hatta bunlarla ilgili çeşitli düşünce, inanç ve pratikleri de içermektedir. Bir yerde yaradılıştaki “su” zaman içinde insanın yaşadığı toprakları da içine alarak bir bütün oluşturmuş; Yer-Su kültü haline gelmiş olmalıdır. Bu durumun Türk kültüründe Gökap’ın “Mana”⁷⁰ olarak belirttiği “kut” inanç ve kavramıyla yakından ilişkisi ise tartışılmaz⁷¹.

Belirtmemiz gerekir ki bizde sadece Yer-Su konusunu içeren herhangi bir çalışma bulunmamaktadır. Türk mitolojisi üzerindeki sistematik çalışmaların XXI. yüzyılda artmasının etkisiyle söz konusu inanç Türk mitolojik sisteminden bahseden kaynakların da yardımıyla değerlendirilmeye çalışılacaktır.

⁶⁹ K.K. YUDAHİN; Kırgız Sözlüğü-I, TDK Yay.93, Ankara 1998, s.203

⁷⁰ Ziya GÖKALP; a.g.e., ss. 39-41

⁷¹ Zeynep AKDENİZ; Kırgız Türklerinde Kut İnanç, Ege Üni. Sos. Bil. Ens. Türk Dili ve Edb. (Türk HalkBilimi A.B.D.), Basılmamış YLT., s.7

Bu konudaki ilk ve kapsamlı çalışma Ziya Gökalp'in "Türk Medeniyeti Tarihi" adlı eseridir. Yazar bu eserinde, Türk mitolojisinde Yer-Su inancını Türklerin ilk dinleri olan "natürizm"e bağlar ve Yer-Su'yu natürizmin safhaları olarak düşündüğü "İl" biriminin gelişmesiyle ilişkilendirir. Buna göre Yer-Su'ların bulunduğu Türk natürizmi:

Küçük Natürizm

Orta Natürizm

Büyük Natürizm

En Büyük Natürizm

safhalarını geçirirken, Türklerin "İl" dedikleri toplulukları da:

Küçük İl

Orta İl

Büyük İl

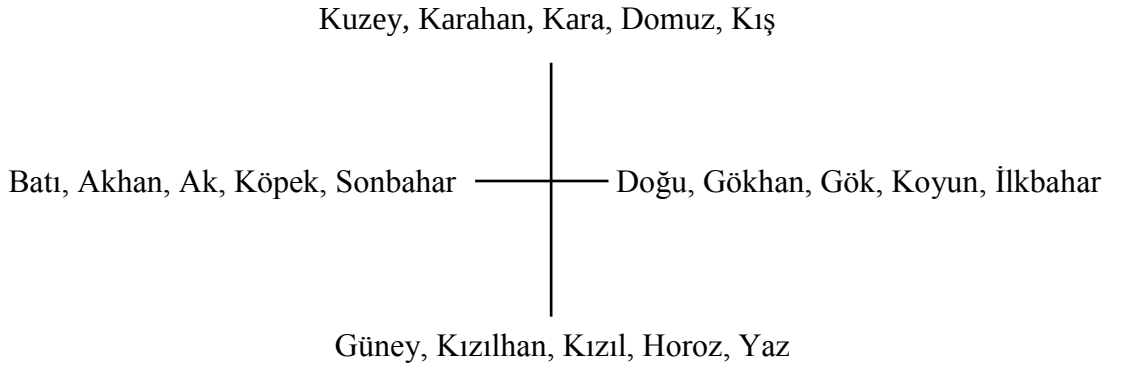
En Büyük İl (ilhanlık)

aşamalarından geçmekteydi. Türklerin en eski dinlerini bir çeşit "toplumsuzluk" olarak değerlendiren araştırmacı toplum gruplarının birer ilah veya ruh şeklinde düşünülmesi; topluluklar değiştikçe ilahların veya ruhların da değişmesi söz konusuydu. İlahlara tapmanın aslında aile ve aşiretlere de tapmak olduğunu ortaya koyan bu durum "Türklerdeki aşiret sayısının ilah sayısından öğrenilebileceği" düşüncesini de beraberinde getirmişti.⁷²

Gökalp'e göre Türklerde belli başlı dört sembol bulunmakta; her sembol "mana" dediğimiz ve "kut" diye de tanımladığımız gücün dört çeşidini de belirtmekteydi.

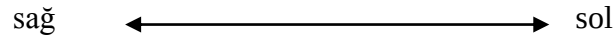
⁷²Z. GÖKALP; a.g.e., ss.31-33

Ayrıca bu dört sembol dört farklı yönü, dört mevsimi ve her yönde hükümdarlık yapan hakanları da göstermekteydi⁷³:

Şekil:1

Gökalp'e göre Türk toplumundaki bu tasnif tamamen dini sembollerin toplumsal alana inmeleriyle mümkün olabilmiştir⁷⁴. Yazar toplumsal alana inen Yer-Su'ları yatay bağlamda:

Şekil:2

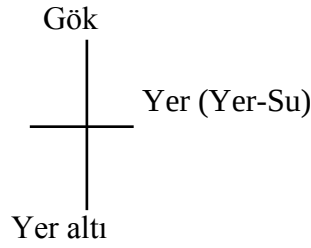
şeklinde düşünmekte; bir başka ifadeyle Yer-Su'ları yatay bir düzlem içinde yani yaşadığımız yeryüzünde bulunan ve illerin, illeri meydana getiren aşiretlerin, aşiretleri meydana getiren ailelerin aynı zamanda “tamga” ve “en”leri de olan varlıklar olarak belirtmektedir.

⁷³Z. GÖKALP; a.g.e., ss.38-46

⁷⁴Ziya GÖKALP; a.g.e., s.46

Altay Türklerinde Yer-Su'lar on yedi tane handan meydana gelmekte; her biri yüksek dağların birinin tepesinde veya bir ırmak kaynağında oturmaktadır. “Ogan” adlı en büyük Yer-Su ilahı ise yerin göbeğinde bulunan, tepesi Bay Ülken’e (Gök Tanrı) kadar ulaşan büyük bir çam ağacının göbeğinde oturmaktadır⁷⁵.

Anlaşılaçağı üzere Ziya Gökalp’e göre Yer-Su evrenin dikey bağlamda gösterildiğı üçlü sistemde orta kısmı yani:

Şekil: 3

sisteminde de görüleceğı üzere Gök ve Yeraltını kesen yatay bir düzlemi ifade etmektedir.

Dikkat edilecek olursa Gökalp’e göre üzerinde yaşadığımız dünyada var olan canlı-cansız bütün varlıklar hatta renkler, yönler, mevsimler Yer-Su olarak kabul edilmekte; inanç unsurunun Yer-Su’ların ilahları olduğı üzerinde durulmaktadır.

Abdulkadir İnan, “Tarihte ve Bugün Şamanizm” adlı çalışmasının yedinci bölümünü Yer-Su konusuna ayırmış Yer-Su’ları:

Dağ Kültü

Oba Kültü

Orman ve Ağaç Kültü

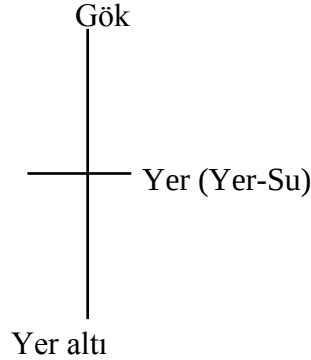
olarak üç grupta değerlendirmiş; “Dağ Kültü” içine çeşitli Türk boylarınca kutsal kabul edilen dağları, tepeleri, ırmak ve akarsuları, “Oba Kültü” içine çeşitli Türk boylarınca

⁷⁵ Ziya GÖKALP; a.g.e., s.82

yapılan çadır ve küçük çadırları (alaçık), kurganları, mezarları, çeşitli tapınakları, “Orman ve Ağaç Kültü” içine de başta dünyayı dikine olarak ikiye ayıran Kutsal Ağaç (Karaoğlan, Muñar gibi adları vardır)⁷⁶ olmak üzere her Türk boyunda kutsal kabul edilen ağaç (kayın, çam, söğüt) ve ormanlık alanları dahil etmiştir.⁷⁷

İnan’a göre Ötüken Yer-Su’ların en büyüğü olup yatay bağlamda tam merkezde bulunur. Ziya Gökalp’in “Ogan” olarak belirttiği bu merkezi güç (yani kut) İnan’ın Ötüken düşüncesiyle örtüşmektedir. Özellikle Göktürk İmparatorluğu döneminde vatan düşüncesiyle birleşen Ötüken inancı Türklerdeki hanlık kavramını da içinde bulunduran bir terim olarak dikkati çekmektedir.⁷⁸

Bahaeddin Ögel, “Türk Mitolojisi” adlı çalışmasının birinci ve ikinci ciltlerini Türk mitolojisindeki kültler üzerine kurmuştur. Araştırmacı özellikle ikinci cildin de Türk destanlarından hareket ederek evreni:

Şekil: 4

olarak üç bölümde incelemiş; daha çok dikey bağlamda düşündüğü bu üçlü düzende Yer-Su’yu yatay bir düzlem yani Yer olarak belirtmiştir. Ögel Yer-Su’yu:

Kutlu Pınarlar ve Kaynakları

Türk İllerindeki Ulu Irmaklar

Denizler ve Okyanus

⁷⁶ Nerin YAYIN; Kırgız Epik Terimler Sözlüğü-I, Ege Üni. Edb. Fak. Yay.149, İzmir 2010, s.370-373

⁷⁷ Abdulkadir İNAN; a.g.e., ss.48-65

⁷⁸ A. İNAN; a.g.e., ss.48-49

Göller ve sazlıklar

Kutlu Dağlar

Kutlu Ağaçlar

Ateş

Kutlu Hayvanlar

Kutlu Kuşlar

Devler ve Ejderhalar

Kutlu Rüyalara

Kutlu Motifler

şeklinde belirlemiştir. Özellikle Türklerdeki demir ve bakır dağlardan, “Ana Ağaç”, “Ata Ağaç”, “Dünya Ağacı” olarak da bilinen ve evrenin dikey bağlamda merkezini oluşturan kutsal ağaçlardan ve ormanlardan, çeşitli boyların türediklerine inandıkları genellikle dişi olarak bilinen geyik, kartal, at, gibi kutsal hayvanlardan bahsederken yazar söz konusu unsurların kut düşüncesi ile olan ilişkisini de dile getirmiş hatta Türk hakanlarına verilen isimlerin bu kutsal varlıklardan seçildiği üzerinde durulmuştur.⁷⁹

Ziya Gökalp’in Ogan adını verdiği dünyanın merkezi düşüncesi; Bahaeddin Ögel’de Yakut Türklerinde sekiz köşeli evrenin en sakin ve en rahat yeri olup “Sarı Göbek” olarak adlandırıldığı⁸⁰, burada Türk Hakanlarının bulunduğu şeklinde değerlendirilmektedir.

Yaşar Çoruhlu, “Türk Mitolojisi’nin Ana Hatları” adlı çalışmasında evreni Şamanist inanca göre dikey bağlamda değerlendirmiş;

Yukarıki Dünya

Orta Dünya (Yer-Su)

⁷⁹ Bahaeddin ÖGEL; a.g.e., ss.101-254, 315-588

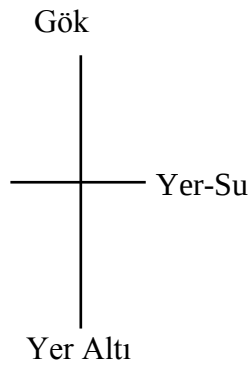
⁸⁰ Bahaeddin ÖGEL; a.g.e., ss.251-252

Aşağıki Dünya

olarak üç bölümde tasnif etmiştir. Buna göre Yer-Su’lar Yer veya Yer Tanrı olarak adlandırılmakta ve dişli olarak verilmektedir. Bir anlamda Yer-Su yeryüzünde bulunan dağ eteklerinde nehir kaynaklarında denizlerde oturduğu kabul edilen ilaheler olarak kabul edilir. Denizler hakimi Talay Han, Gök Tanrı’nın eşi Umay Ana ve Ayısıt Gök Türklerin kutsal yeri Ötüken Ormanı, yaratma emrini veren Ak Ene ve Ana Maygıl, Ateş⁸¹ bunlardan sadece birkaçıdır.

Yusuf Ziya Yörükhan’ın “Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri, Şamanizm” isimli kitabının bir bölümü Yer-Su’lara ayrılmıştır. Yazar diğer araştırmacılar gibi evreni dikey bağlamda herhangi bir tasnife tabi tutmazken Yer-Su’ları evrenin orta katı olarak ele almıştır. Ona göre Yer-Su’lar Türk boylarındaki kutsal kabul edilen dağ, su, nehir, kaynak, ağaç hatta oymak, boy, aşiret gibi yerlerin ve toplum birimlerinin tanrıları olup bu yerlerin ve toplulukların ruhlarının ve başkanlarının da kutsal olarak kabul edilmelerine yol açmıştır. Yazar “izi” adı verildiğini belirttiği Yer-Su’ların çeşitli kaynaklarda malik, sahip anlamlarına geldiğinden hareketle tanrı olarak düşünülmesi gerektiğini belirtmiştir.⁸²

Fuzuli Bayat, Türk Mitolojik Sistemi adını taşıyan çalışmasının birinci cildinde; Türklerde evrenin dikey bağlamda üç bölüm olarak düşünüldüğünü, orta kısmın Yer-Su olarak adlandırıldığını belirtir.⁸³

⁸¹ Yaşar ÇORUHLU; Türk Mitolojisi’nin Ana Hatları, Kabcacı Yay., İstanbul 2006, ss.33-53

⁸² Y. Z. YÖRÜKHAN; a.g.e., ss.58-59

⁸³ Fuzuli BAYAT; Türk Mitolojik Sistemi-I, ss.33-34

Şekil: 5

Dikey bağlam Türklere göre mitolojik bir ağaç olarak kabul edilen, Dede Korkut'ta “muñar” olarak geçen⁸⁴, Yakutlarda ve Orta Asya'da “Temir Kazık” (kutup yıldızı), Moğol ve Tunguzlarda “Altın kazık”, genel olarak da “Dünya Ağacı” diye bilinen; dalları göğün en son katına, kökleri ise evrenin en alt katına ulaşan bir ağacın merkezinde şekillenmiştir. Yer-Su yani üzerinde yaşadığımız dünya ise bu mitolojik ağacın ortasından geçen yatay bir düzlem üzerinde bulunmaktadır. R. Wolsh'un tespitine göre alt ve üs dünyayı bağlayan dünya yani ok şeklinde düşünülen bu düzlem üzerinde üç ana mitolojik öge bulunmaktadır:

1- Yerin merkezinde bulunan ve dünyaları birbirine bağlayan Dünya veya Kozmik Dağı

2- Göğe kadar çıkan Dünya Direği

3- Yaşamın, refahın, bolluğun ve kutsal uyanışın sembolü olan Dünya Ağacı

Bu arada yatay düzlem dişi olarak kabul edilirken dikey düzlemin erkek olarak düşünüldüğünü; bu nedenle Dünya Ağacı'na “Bayterek” denildiğini de hatırlatmamız gerekir.⁸⁵

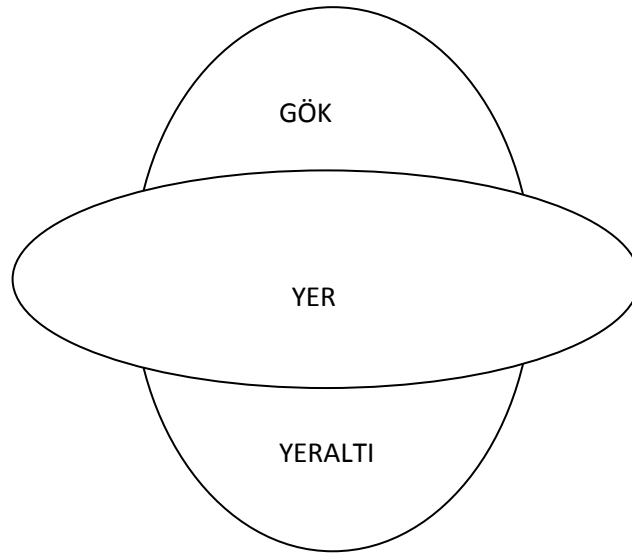
Gök ile Yer Altı dünyalarının arasında ki yer, insanoğlunun üzerinde yaşadığı kısımdır. Orhun yazıtlarında “Kişi oğlunun kılındığı” olarak belirlenen Yer, Türk mitolojisine göre hem Gök'ün, hem de Yer Altı'nın tesiri altındadır. Gök'ün iyi (ak), Yer Altı'nın ise kötü (kara) şeklinde algılandığı hatırlanacak olursa Yer'in, Gök ve Yer Altı ruhlarının ele geçirmek istedikleri mekân olarak düşünülebilir.⁸⁶Çeşitli Türk boylarında on yedi, dokuz, yedi katlı olduklarına inanılan Gök ve Yer'in katları arasında bulunan Yer, Türk mitolojisinde sadece insanoğlunun yaşadığı topraklar olmayıp iyi ve kötü ruh yani iyelerle dolu olmasının nedeni budur.⁸⁷

⁸⁴ Nerin YAYIN; Kırgız Epik Terimler Sözlüğü-I, “Muñar mad.”, E.Ü. Yay. 149, Edb. Fak. Yay., İzmir 2008, ss.370-373

⁸⁵ Fuzuli BAYAT; Türk Mitolojik sistemi-I, ss. 56-63

⁸⁶ F. BAYAT; a.g.e., ss. 55-56

⁸⁷ F. BAYAT; a.g.e., ss. 56-57

Şekil: 6

Bu yatay algılama Oğuz Kağan zamanında sağ ve sol olarak iki yönlü düşünülmektedir. Bir başka ifadeyle dünya doğu ve batı bağlamında, yatay bir düzlem olarak kabul edilmektedir.⁸⁸ Bu durum Oğuz'un Gök'ün ve Yer'in kızlarından olan Gün-Ay-Yıldız ve Gök-Dağ-Deniz adlarındaki üçer oğlunun temsil ettiği bu iki yönlü dünya modeliyle de örtüşmektedir. Buna göre Oğuz'un altı çocuğundan olma dörder oğlunun on ikisi Oğuz'un sağ tarafında yani doğuda, on ikisi de solunda yani batıda diye düşünülmektedir hatta Oğuz'un mirası, bir başka ifade ile Oğuz boylarının toprakları bu iki yöne göre bölünmüştü.⁸⁹

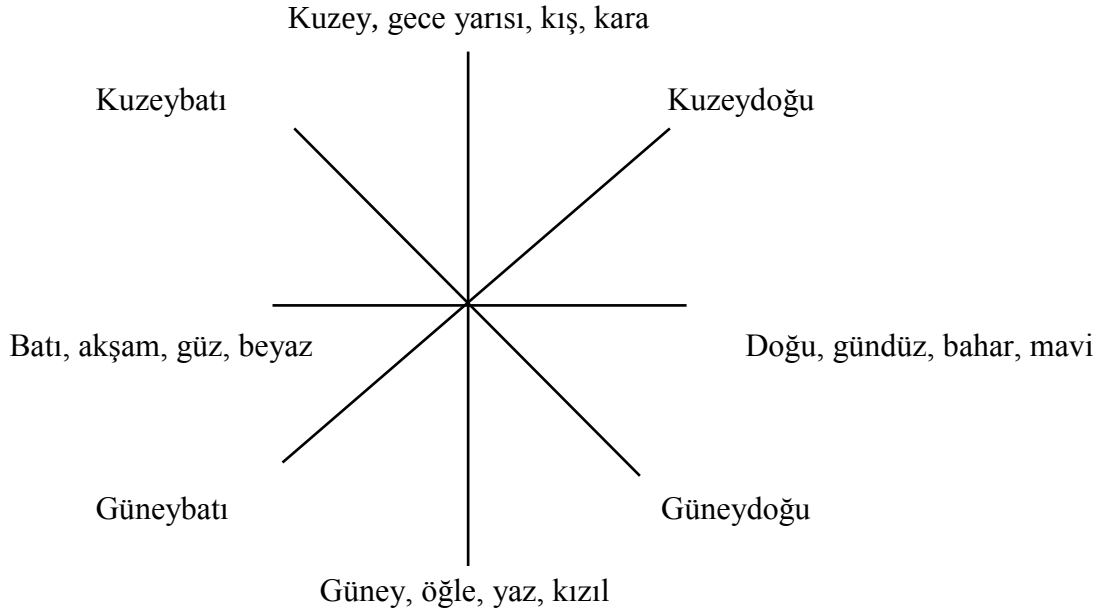
⁸⁸ F. BAYAT; a.g.e., s.41

⁸⁹ F. BAYAT; a.g.e., s.41

Sağ (doğu) ————— Sol (batı)

Şekil: 7

Fuzuli Bayat, Yer-Su'ların “dikey bağlamda yatay düzlem” olarak algılandığından hareketle zaman içinde dört yön, dört mevsim, dört renk ile sembolize edildiğini ifade eder.⁹⁰ Hatta bu dört ana yön zaman içinde ara yönleri de içine alan bir kavram olarak algılanmış; bu sebepten dünya yani Yer-Su sekiz köşeli bir vatan olarak kabul edilmiştir.

Şekil: 8

Orhun Yazıtları'nda bu dört yönün:

İlgerü= Gün Togısı (doğu)

Kurıgaru= Kün Batısı (batı)

Birgerü= Kün Ortusu (güney)

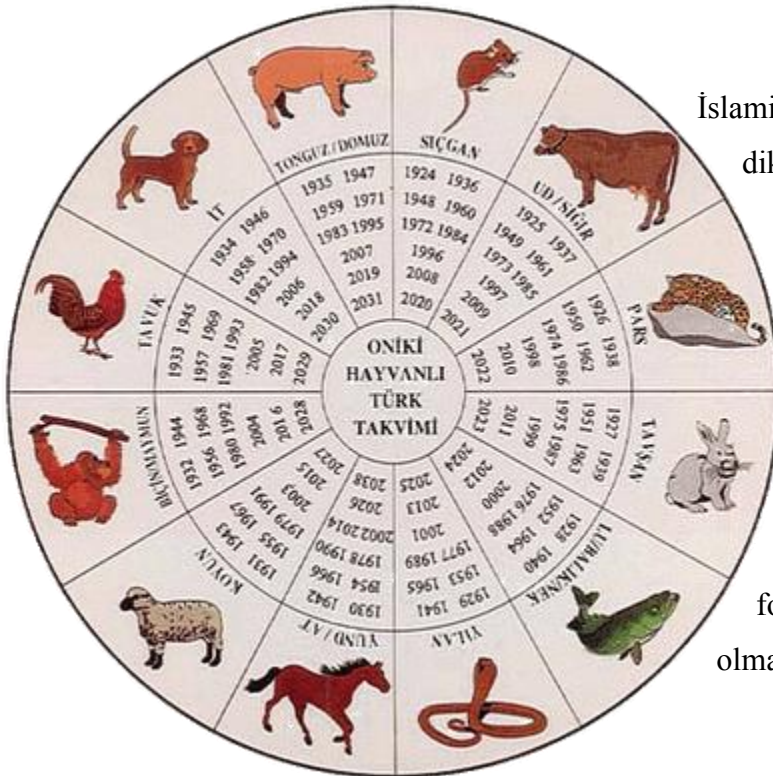
Yırıgaru= Tün Ortusu (kuzey)

⁹⁰ F. BAYAT; a.g.e., ss.34-36

şeklinde belirtildiğini söz konusu Türk devletinde mekan kavramının dört yön ve dört renkle bilindiğini ifade eder.⁹¹

Konar-göçer bir toplum olan, bu yaşam tarzını besledikleri hayvan sürülerine borçlu bulunan⁹² Türkler zaman içinde bu dört yönü kutsal kabul ettikleri hayvanlarla da sembolize etmişler; yönlerle ilgili bütün inanç ve pratiklerini söz konusu kutsal hayvanlar üzerine kurmuşlardır. Nitekim Kültigin'in mezar taşının kaplumbağa üzerine yerleştirmesinin nedeni, tamamen budur:

- Şark → Gök ejderha
Cenup → Kızıl kuş
Garp → Ak kaplan
Şimal → Kara kaplumbağa⁹³

İslamiyet'in kabulüyle Türkler evreni dikey bağlamda yine üç bölüm olarak kabul etmişler ancak Yer-Su'ların bulunduğu yani üzerinde yaşadığımız dünyayı daire şeklinde düşünmüşlerdir. Bu arada söz konusu dairesel ve yatay düzlemin eski dört ya da sekiz köşeli dünya tasavvurundan fonksiyonel bağlamda bir farkının olmadığını da belirtelim.⁹⁴

⁹¹ F. BAYAT; a.g.e., ss.34-36

⁹² Mehmet KAPLAN; Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar-3 Tıp Tahlilleri (6. Basım), Dergah Yay.36, Türk Edebiyat-İnceleme:3, İstanbul 2005, ss. 12-14

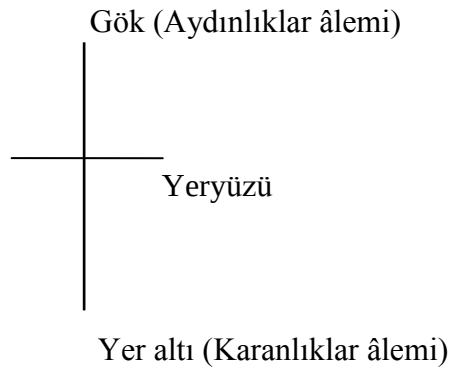
⁹³ F. BAYAT; a.g.e., s.36

⁹⁴ F. BAYAT ; a.g.e., s.34

Resim:1 Türklerin konar-göçer, dolayısıyla hayvancılığa bağlı hayatlarının izleri İslamiyet'in kabulüyle bile silinmemiş; zaman içinde dört yön dört renk, her yön ve her renk de üç ayrı hayvan ile belirlenmiştir. On iki hayvanlı Türk takviminin de ortaya çıkmasını sağlayan bu gelişme günümüzde de değerini korumakta; astroloji ile ilişkilendirilmektedir⁹⁵.

Yukarıda gördüğümüz ve Türklerde zaman kavramının gelişmiş şekli olan on iki hayvanlı Türk takvimine geliş süreci birden bire olmamış; eski bir yön tasnifinin üzerine oturmuştur⁹⁶. Nitekim Oğuzlarda da Oğuz'un altı oğlundan doğan yirmi dört torunu için on iki çadır hazırlanmıştı. Her çadırdaki ikişer torun oturur; kesilen kurbanın etleri söz konusu torunların oturdukları mekânlara göre bölüştürülürdü. Bir yerde her çadır hem mekân hem de zaman kavramını simgelemiş; yerin yani Yer-Su'ların on iki dilime ayrıldığını ifade etmekteydi. Söz konusu on iki çadır takvim bağlamında on iki ay (Bu terim eski Türklerde yıl olarak geçmektedir) olarak düşünülmekteydi. Dolayısıyla dünyanın zaman içinde bu on iki ay, her çadırdaki oturan ve gece ile gündüzü temsil eden ikişer oğul olarak da algılanmıştı.⁹⁷

Cemal Anadol, Tarihe Hükmeden Millet, Türkler adlı kitabında evreni dikey bağlamda üç bölüm olarak düşünmektedir.⁹⁸

Şekil: 9

⁹⁵ Abdulhaluk ÇAY; a.g.e., ss. 29-36

⁹⁶ Osman TURAN; On İki Hayvanlı Türk Takvimi, Ötüken Neşriyat, Ankara 2004

⁹⁷ F. BAYAT; a.g.e., ss.42-43

⁹⁸ Cemal ANADOL; Tarihe Hükmeden Millet, Türkler; Bilge Karınca Yay., İstanbul 2007, s.133

Yazar bu tasnifinde Ülken'in Gök tanrısı olduğunu, en büyük tanrının Ülken olduğunu, diğer Yer-Su tanrılarıyla karıştırılmaması gerektiğini⁹⁹ ve zaman içinde Türklerde oluşan dört renkle belirtilen dört yönün ve dört kuşun kutlu olduğuna inanıldığını belirtir.¹⁰⁰

Bu konuda sonuç olarak diyebiliriz ki:

Türk mitolojisinde Yer-Su evren tasavvurunda, dikey bağlamda yatay düzlemi ifade etmektedir. Bu yatay düzlemin insanoğlunun üzerinde yaşadığı dünya olarak kabul edildiği hatırlanacak olursa Yer-Su'ların üzerinde yaşanan topraklarda görülen canlı-cansız, somut-soyut her türlü varlık ve algılama olacağı ortaya çıkacaktır. Söz konusu varlık ve algılamaların Türklerin zaman içinde geliştirdikleri “kutsal” yani “kut”lu olanlarıyla sembolize edileceği, gayet doğaldır.

Görüleceği üzere Türk mitolojisinde evren dikey bağlamda üç bölüm olarak düşünülmekte; orta bölüm ise yatay bir düzlem gibi tasavvur edilmektedir. Türklerin söz konusu yatay düzlem üzerinde bulunan canlı-cansız, somut-soyut her şeyi geçmişte Yer-Su olarak adlandırmalarının nedeni de buna dayanmaktadır. Bir başka ifadeyle Yer-Su, “su” kadar insanoğlunun yaşadığı topraklar ile de yakından ilgilidir.

Yer, dünya dediğimiz bu toprakların “vatan-yurt” anlamını kazanmalarının nedeni ise tanrının yarattığı insanoğlu ile olduğu kadar Türk hakanlarının “Tanrı gibi gökte yaratıldığı” inancıyla da ilgisi olmalıdır. Dolayısıyla hakanların bulundukları mekan ancak “kutsal vatan” yani “kutsal Yer-Su”lar olabilirdi.

Yer-Su'ların üzerinde yaşadığımız dünyada bulunması ve kutsal olanı ifade etmesi nedeniyle zamanla “kutsal mekân”ı, yani vatan dediğimiz değerli varlığı belirtmesi bu bağlamda değerlendirilmelidir. Kutsal mekân kavramının evreni dikey bağlamda ikiye bölen Dünya Ağacı'nın merkezi kabul edilmesi ile yakından ilişkisi, dikkati hemen çekmektedir.

⁹⁹C. ANADOL; a.g.e., ss. 136-137

¹⁰⁰C. ANADOL; a.g.e., ss. 134-135

Kutsal mekân yani Yer-Su kavramı giderek önce iki, sonra dört, sekiz yön ile birleşmiş; her yön, kutsal kabul edilen hayvanlarla ifade edilmiştir. Türklerin uzunca bir dönem sürdürdükleri hayat tarzlarından da hareketle bu durum, on iki hayvanlı Türk takviminde gerçek yerini bulmuştur.

Belirtmemiz gereken bir başka şeyde Yer-Su'ların Umay Kültü ile ilişkilendirilmesidir. Türk kültüründe Umay'ın kadın ve çocukların koruyucusu bir Tanrı olduğu, kadın ve çocukların da yeryüzü dediğimiz toprak üzerinde yaşadıkları düşünülecek olursa Yer-Su denilen kutsalların yeryüzü ile ilişkilendirilmesinin nedeni anlaşılmış olacaktır.

Bir başka konu ise yeryüzü üzerindeki kutsalların neden Yer-Su olarak adlandırıldığıdır. Bize göre bunun nedeni hemen bütün dinlerde görülen evrenin yaratılışı sırasında başlangıçta her yerin “su”yla kaplı bulunduğu, “yer” yani yeryüzünün ise ilk yaratılanın olduğu inancıdır.

Diyebiliriz ki Türk mitolojisinde Yer-Su insanoğlunun yaşadığı yeryüzü üzerinde bulunan ve kutsal kabul edilen her türlü varlık, nesne, kavram ve düşünce olmalıdır.

II. BÖLÜM:

KAZAK TÜRKLERİNDE YER-SU İNANCI

Alimbek Nurğambetuli'nın “Jer Suvdın Atı-Tarihının Caşı” adlı kitabını incelediğimizde Kazak Türklerinin Yer-Su inancı bağlamında kült olarak gördüğü unsurları üç başlıkta değerlendirmemiz mümkündür:

A. Coğrafi Özelliklerine Göre Yer-Su'lar

B. Yerleşim Birimlerine Göre Yer-Su'lar

C. Diğer Yer-Su'lar

II.A. Coğrafi Özelliklerine Göre Yer-Su'lar

II.A.1. Nehir: Amur, Argun, Bakanas, Dender, Enisey, Ertis, Esil, Jabasak, Jayık, Keleş, Kengir, Kürti, Kabırğa, Kandıgaytı, Kargalı, Karkaralı, Kaskelen, Kobda, Korasan, Moyıldı, Narın, Nura Obağan, Obi, Oyl, Ölengti, Ölkeyek, Sayram, Togızak, Ürcar, Şabaktı, Şırşık, Şamdgan, Irgız.

II.A.2. Dağ: Aladağ, Altay, Degeres, Jongar, Narın, Karakalı, Mangıstav.

II.A.3. Göl: Baykal, Balkaş, Şalgar, Şalgarcın.

II. A.4. Çukurlu Bölge: Alakaray, Arasankapal.

II.A.5: Tepe, Yükseklik: Dender, Kızbel

II.A.6. Geçit, Vadi: Karday, Togızak.

II.A.7. Yarımada, Körfez: Mangıstav.

II.A.8. Ova: Betpek dala.

II.A.9. Okyanus: Muhit.

II.A.10. Bozkır: Arka.

Yukarıda da görüldüğü üzere Yer-Su'lar en çok nehirler üzerinde oluşmuş inançlar ile temsil edilmektedir. Bugün olduğu gibi geçmişte de akarsular insanlar için kutsal kabul edilmiş; kutsallığını sağlayan ise akarsuların temizlik, bolluk, bereket konusuna olan katkıları olmuştur.

Bu durum sadece Kazak Türklerinin değil hemen bütün insanlığın tarih sahnesine çıktıkları ilk andan itibaren çevrelerinde gördükleri çoğunlukla kendilerine yararı bazen de zararı dokunan canlı-cansız bütün varlıkları kutsal kabul ettiklerini¹⁰¹, onlara taptıklarını hatta kurbanlar sunduklarını¹⁰² bir kere daha göstermekte, ispat etmektedir. Bu durum kutsal kabul edilen varlıklar hakkında pek çok efsanenin ve mitin teşekkülüne yol açmış¹⁰³ onların yaratılış ve türeyiş destanlarında da görülmesine neden olmuştur. İleriki bölümlerde geniş olarak açıklanacağı üzere; evrenin yaratılışında her yerin su ile kaplı olması, dünya ağacı bunlardan sadece birkaç tanesidir.

İkinci sırayı dağlar almaktadır. Bugün hala varlığını sürdüren Alatav, Altay ve Narın gibi dağ isimlerini; Balkaş, Baykal gibi göl isimleri takip etmektedir.

Kazak Türklerinde sadece sular ve dağlık bölgeler değil, çukurlu, tepeli bölgelerin yanı sıra; vadiler, bozkırlar, ovalar yarımada ve körfezler de Yer-Su panteonundaki yerini almışlardır. Aslında sular kısmına almamız gerekirken sadece bir terimle ifade edilen ve büyük denizleri yani okyanusu ifade eden “muhit”in de aynı değerde olduğunu düşünüyoruz.

¹⁰¹ Ali Canip YÖNTEM; Epope, Edebi Nevilerle Mesleklere Dair Malumat, Devlet Matbaası, İstanbul 1930, ss.1-4

¹⁰² M. Fuad KÖPRÜLÜ; Edebiyat Araştırmaları-I, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1989, ss.72-123

¹⁰³ Ali Canip YÖNTEM; a.g.e., ss. 2-3

COĞRAFİ ÖZELLİKLERİNE GÖRE YER-SU'LAR	
<i>Nehir</i>	Amur, Arguz, Bakanas, Dender, Enisey, Ertis, Esil, Jabasak, Jayık, Keles, Kengir, Kürti, Kabırğa, Kandıgaytı, Kargalı, Karkaralı, Kaskelen, Kobda, Korasan, Moyıldı, Narın, Nura, Obağan, Obi, Oyıl, Ölenti, Ölkeyek, Sayram, Togızak, Ürcar, Şabaktı, Şırsık, Şamdgan, İrgız
<i>Dağ</i>	Aladağ, Altay, Degeres, Jongar, Narın, Karkaralı, Mangıstav
<i>Göl</i>	Balkaş, Baykal, Korgalcın, Şalgar, Alukaray, Arasankapal,
<i>Çukurlu Bölge</i>	Alukaray, Arasankapal
<i>Tepe, Yükseklik</i>	Dender, Kızbel
<i>Geçit, Vadi</i>	Korday, Togızak
<i>Yarımada, Körfez</i>	Mangıstav
<i>Ova, Düzlük</i>	Betbekdala
<i>Okyanus</i>	Muhit
<i>Bozkır</i>	Arka

Tablo:1

II.B. Yerleşim Birimlerine Göre Yer-Su'lar

II.B.1. Ne Tür Yerleşim Yeri Olduğu Belirtilen Yer-Su'lar

II.B.1.a. Ülke, bölge: Sibir

Üzerine çalıştığımız metinde de belirtildiği üzere Sibir, tarihi kaynaklarda 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren tespit edilen, önceleri Obi ırmağı ve çevresini ifade ederken sonraları Büyük Okyanus'a kadar bütün Kuzey Asya'yı içine alan bu bölge Kırgızlara ve Moğollara, yurt olmuş; Altın Orda'nın yıkılmasından sonra kurulan Sibir Hanlığına ad olmuştur¹⁰⁴. Günümüzde Sibirya olarak da adlandırılan Sibir, dünden bugüne “kutup soğuğu”, “Sibirya soğuğu” kavramlarıyla bütünleşmiş ve bu konuda çeşitli deyimlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

II.B.1.b. Vilayet: Almatı, Kaskelen, Büyreğ, Torgay, Sarıarka, Samargan.

II.B.1.c. İlçe: Kürti, Kapşagay, Karkaralı, Karmakşı, Kaskelen, Korgağın, Korday, Kotankaragay, Lepsi, Oyıl, Sayram, Sozak, Talaş, Talgar, Türkistan, Ürcar, Şubalang, Şundca, Irgız, İle.

II.B.1.d. Köy: Koram, Saralkandı, Sozak.

Görüleceği üzere Kazak Türklerinin yerleşim birimi bağlamında Yer-Su olarak kabul ettikleri değerler üç grupta değerlendirilebilmektedir.

İl bağlamında bugün de Kazakistan coğrafyasında yer alan Almatı (eski adı Alma Ata) ve Sarıarka bu bakımdan hemen dikkatimizi çekmektedir. Özellikle Almatı'nın uzunca bir dönem Kazakistan Cumhuriyeti'nin başkenti olması, Sarıarka'nın Kırgız destanlarında destan kahramanlarının uğrunda savaştıkları yerler olarak belirtilmesi, “söz konusu bölgelerin geçmişte Yer-Su olarak kabul edildiğini” bir kere daha göstermektedir.

¹⁰⁴ İsmail AKA; Türk Dünyası Tarihi, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., Nu:152, İzmir 2009, ss.15-17

II.B.2. Ne Tür Yerleşim Yeri Olduğu Belirtilmeyen Yer-Su'lar

Orsak, Saga, Tobıl, Türgen, Irgız.

II.B.3. Yerleşim Bölgesi Olup Olmadığı Belli Olmayan Yer-Su'lar

Bazı Yer-Su'lar ise yerleşim bölgesi olup olmadığı belirtilmeyen mekânlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sırt, Tatır, Ürpek, Tosın, Kulatüz.

<i>YERLEŞİM BİRİMLERİNE GÖRE YER-SU'LAR</i>		
Ne Tür Yerleşim Yeri Olduğu Belirtilen Yer-Su'lar	Vilayet	Almatı, Büyrek, Torgay, Kaskelen, Sariarka, Samargan
	İlçe	Kürti, Kapşagay, Karkaralı, Karmakşı, Kaskelen, Korgalcın, Korday, Kotangaragay, Lepsi, Oyıl, Otar, Sayram, Sozak, Talas, Talgar, Türkistan, Ürcar, Şubalang, Şundca, Irgız, İle
	Köy	Koram, Saraklındı, Sozak
	Ülke, Bölge	Sibir
Ne Tür Yerleşim Yeri Olduğu Belirtilmeyen Yer-Su'lar		Orsak, Saga, Tobıl, Türgen, Irgız
Yerleşim Bölgesi Olup Olmadığı Belirtilmeyen Yer-Su'lar		Sırt, Tatır, Ürpek, Tosın, Sibir, Kula Tüz

Tablo:2

II.C. Diğer Yer-Su'lar

II.C.1. Demir yolu istasyonu: Lepsi, Muğalcar, Otar, Urbah, Şalgar, Şamalgan, Şortandı, Amankaragay.

II.C.2. Kale: Kaskelen, Taraz, Türkistan, Şundja.

<i>DİĞER YER-SU'LAR</i>	
Demir Yolu İstasyonu	Lepsi, Muğalcar, Otar, Urbah, Şalgar, Şamalgan, Şortandı, Amankaragay.
Kale	Kaskelen, Taraz, Türkistan Şundja.

Tablo:3

Yaptığımız tablolardan da anlaşılacağı üzere Kazak Türkleri Yer-Su inançlarını insanların yaşadıkları yerleşim bölgelerini de kutsal olarak kabul etmişler ve Yer-Su olarak düşünmüşlerdir. Görüleceği gibi en büyük dağılım coğrafi şekillere ve yerleşim bölgeleri ile ilgili olup bir kısmı vilayet, ilçe, köy olarak belirlenirken bir kısmının hangi idari taksimata girdiği belirtilmemektedir.

İkinci sırayı demiryolu istasyonları almaktadır. Orta Asya Türklerinin tarihinde de görüleceği üzere Ruslar Türkistan Türklerini hâkimiyetleri altına almak için kırk iki yıl uğraşmışlar;¹⁰⁵ her ele geçirdikleri bölgeleri birbirine demir yolu ile bağlamışlardır.¹⁰⁶

Daha sonraki sırayı “kale”ler almaktadır. Aslında bunlar günümüzde bir yerleşim bölgesine ait olmakla birlikte geçmişte sadece kale olarak görev yapmış; bir

¹⁰⁵ Mehmet SARAY; Yeni Türk Cumhuriyeti Tarihi, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TTK. Yay., Ankara 1996 ss.218-219

¹⁰⁶ Baymırza HAYIT; Türkistan Rusya ile Çin Arasında, 20. Esir Türk İlleri Serisi-2, Otağ Yayınları, 1971, ss.63-69, 71-72

alandanda zaman içinde fonksiyon değişikliğine uğramıştır. Bu arada yukarıda sözünü ettiğimiz ve Rusların Türkistan Türklerini sindirme politikası sırasında Akmesçit, Alma Ata gibi bölgeleri alıp kale inşa ettikleri¹⁰⁷ düşünülecek olursa Kazak Türklerinin söz konusu toprakları ellerine geçirdikten sonra bu kaleleri neden Yer-Su olarak kabul ettikleri ortaya çıkacaktır.

Bu kalelerin bir kısmının tarihin çok eski dönemlerinde yapılmış olmalarına gelince... Bilindiğı üzere geçmişte pek çok millet de olduğu gibi şehirler kale ile çevrilir; halk bu kalenin içinde yerleşirdi. Hatta düşman saldırılarında tek hedef, bu kalelerdi. Bu bakımdan kalelerin geçmişte veya günümüze yakın dönemlerde kutsal kabul edilmeleri, gayet doğaldır.

Elbette bunda İslam tasavvufunda da kendisine önemli bir yer bulan insanın “ekmel-i mahlûkat” (yaratılanların en mükemmeli) olduğu düşüncesi etken olmuş olmalıdır. Buna göre tasavvufta insan Allah’ın yarattıkları içinde “cansızlar”, “bitkiler” ve “hayvanlar”ın özelliklerini de kendisinde barındıran, üstelik bunlardan daha üstün özellikleri olan bir varlıktır. Çünkü İslam tasavvufunda insan yüce âlemlerden süzülerek gelmiş tek varlık olarak bilinmektedir.¹⁰⁸ İşte bütün bunlar Kazak Türklerince insanın yaşadığı yerlerin ve yaptığı nesnelerin kutsal kabul edilmesine yol açmış olmalıdır. Elbette bunda söz konusu “kale” ve “istasyonların” Ruslardan yani kendi kimlikleri bağlamında Müslümanlıklarını unutturmaya çalışanlardan alınmış olmasının da payı olsa gerektir.

¹⁰⁷ Baymırza HAYIT; a.g.e., ss.63-69

¹⁰⁸ Abdalbaki GÖLPINARLI; Yüz Soruda Tasavvuf, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1985, ss.57-63

¹⁰⁹ http://upload.wikimedia.org/wikipedia/tr/7/75/Kazakistan%C4%B1n_eyaletleri.svg (Adresinden 01.03.2011 tarihinde alınmıştır)

Bu konuda sonuç olarak diyebiliriz ki:

Yukarıda verilen ve Kırgızlarla XI. asra kadar birlikte yaşayan ve son derece geniş topraklara sahip olan Kazakistan 1990 sonrası Batı Kazakistan, Doğu Kazakistan, Atırav, Aktöbe, Mangıstav, Kızıl Orda, Karagandı, Cambıl, Güney Kazakistan, Kuzey Kazakistan, Akmola, Almatı, Pavlodar, Kostanay olmak üzere pek çok eyalete ayrılmıştır. Bu durum ise bize Kazak Türklerinin geçmişinde de benzer durumların yaşandığını, o nedenle Yer-Su inancının, söz konusu bölgelerle ilişkilendirildiğini göstermektedir.

Narın, Obi, Ertiş, Tobıl ise Kazakistan coğrafyasında nehir adları olarak bilinmektedir. Baykal, Balkaş ise halen göl olarak dünya haritasındaki yerini korumaktadır.

Metindeki Alatav maddesinde kitabın yazarı bu terimi “sıradağ” anlamında kullanmış ve açıklamıştır. Hatta Altay dağlarından söz ederken “Altay Alatavı” demiştir. Ancak bugün Kazakistan coğrafyasında hem Alatav, hem de Altay adıyla bildiğimiz sıradağları görüyoruz.

Abilbek Nurmagambetuli’nin bahsettiği ve Kazaklarda Yer-Su olarak bilinen “sibir” ise XII. Yüzyıldan itibaren terim olarak kullanılmaktadır. Sibir adı ile önceleri Obi ırmağı çevresi kastedilirken Rus hâkimiyetinin yayılması dolayısıyla İrtiş Irmağı ve Baykal Gölü civarına da Sibir adı verilmeye başlanır; nihayet XV. Yüzyılda Büyük Okyanusa kadar bütün Kuzey Asya bu adla bilinir. XX. Yüzyıldan itibaren ise İrtiş ve Obi ırmaklarından Ural Dağlarına kadar olan saha, Sibir olarak kabul edilmiştir. Gerçek sudur ki Altın Orda parçalanınca yerine Sibir Hanlığı kurulmuş; hanlığın merkezi ise Tuva (bugünkü Tümen) olarak belirlenmiştir.¹¹⁰

¹¹⁰ İsmail AKA; Türk Dünyası Tarihi, ss. 15-17

III. BÖLÜM:

KAZAK TÜRKLERİNDEKİ YER-SU İNANCININ TÜRKİYE TÜRKLERİNDEKİ YANSIMALARI

Türklerin tarihine bakıldığında zaman içinde, çeşitli sebeplere bağlı olarak bulundukları coğrafyayı değiştirdikleri görülür. Elbette bu değişim coğrafya ile sınırlı kalmayıp tarih, din, edebiyat, sanat ve buna benzer alanlarda da kendisini göstermiştir.

Türkiye Türkleri için de benzer bir durum söz konusudur. Asırlarca Orta Asya bozkırlarında at koşturan, av avlayıp kuş kuşlayan, yazı yaylakta kışı kışlakta geçiren Türkiye Türkleri yeni yurtlarına gelirken kültürlerini de beraberlerinde getirmişlerdir.¹¹¹ Elbette bu taşıma kültür dediğimiz bütünün bazı alanlarında çok, bazı alanlarında ise az olmak üzere gerçekleşmiş; değişim bazen şekilde bazen de özde gerçekleşmiştir.

Kazak Türklerinin Yer-Su bağlamındaki inançlarının Türkiye Türklerindeki yansımaları da yukarıda belirttiğimiz şekilde olmuş; bu yansıma bazen terim ve anlamın aynen veya az çok değişerek korunması, bazen terimin aynı kalmakla birlikte anlamını değiştirmesi, bazen de terim aynı kalmakla birlikte anlamın aynen korunması şeklinde karşımıza çıkmıştır.

Nitekim, çalışmamızın sonunda yer alan aktarma metne bakarak tespit ettiğimiz bu yansımaları iki ana başlık halinde değerlendirmemiz mümkündür:

A. Terim ve Anlam Olarak yansımalar

B. Diğer Alanlardaki yansımalar

¹¹¹ İbrahim KAFESOĞLU; Türk Milli Kültürü, Boğazici Yay. Nu:93, İstanbul 1991, ss. 204-214

III.A. Terim ve Anlam Olarak Yansımalar

Türklerin dünden bugüne çeşitli nedenlerle coğrafyalarını değiştirdikleri bilinmektedir. İşte bu değişimin kültürel alana da yansıtacağı, eskiden sahip olunanlarla yeni ülkelerinde bulunanların harmanlanarak özellikle kullandıkları terim ve kavramlara da yansıtacağı ortadadır.

Bu bağlamda Kazak Türklerince Yer-Su olarak kabul edilen canlı-cansız, somut-soyut terim ve anlam olarak incelendiğinde ise bu grubun dört alt başlıkta değerlendirilmesi söz konusudur.

III. A.1. Terim ve Anlamı Korunmuş Olanlar:

Kızılağaç, Büyrek, Sırt, Talaş, Sibir, Kenger, Kürti, Kabırğa, Türkistan.

III.A. 2. Terimi Korunmuş, Anlamı Farklılaşmış Olanlar

Kula Tüz, Şortan, Toman, Sibir, Sozak.

III.A. 3. Anlamı Korunmuş, Terimi Farklılaşmış Olanlar

Saralcın (tavdikudret), Tosın, Tatır.

III.A.4. Terimi Az Çok Değişmiş Anlamı Korunmuş Olanlar

Keles, Taraz, Jayık, Alatav, Şamara, Kızbel, Segirtke, Mıkır, Ulıtav.

Bu grupta yer alan terimleri incelemeye geçmeden önce belirtmemiz gerekir ki söz konusu terimlerin az çok değişimleri tamamen dile bağlıdır. Çünkü Orta Asya Türkleri zaman içinde bazen başka milletlerin istilasına uğramışlar, bazen onların idaresi altına girmişler, bazen de çeşitli sebeplerle yaşadıkları mekânı değiştirmişlerdir. İşte bu değişim onların dillerine de yansımış; kültür değişimlerinden etkilenmişlerdir.

TERİM VE ANLAM OLARAK YANSIMALAR	
Terim ve Anlamı Korunmuş Olanlar	Kızılağaç, Büyrek, Sırt, Talaş, Sibir, Kenger, Kürti, Kabırğa, Türkistan
Terimi korunmuş, Anlamı Farklılaşmış Olanlar	Kula Tüz, Şortan, Toman, Sibir, Sozak
Anlamı korunmuş, Terimi Farklılaşmış Olanlar	Saralcın (tavkudret), Tosın, Tatır
Terimi Az Çok Değişmiş, Anlamı Korunmuş Olanlar	Keles, Taraz, Jayık, Alatav, Samara, Kızbel, Segirtke, Mıkır, Ulıtav

Tablo:4

III. B. Diğer Alanlardaki Yansımalar

Kazak Türklerindeki Yer-Su inancının diğer alanlara yansımalarının ise çok zengin bir çeşitlilik gösterdiği görülmektedir. Daha çok “eski kültürün yeni coğrafyaya ve yeni alanlara taşınması” olarak yorumlayabileceğimiz bu yansımaları on yedi alt başlıkta toplayabiliriz:

B.1. Coğrafi Mekân Olarak Yansımalar

B.2. Hayvan Adı Olarak Yansımalar

B.3. Bitki Adı Olarak yansımalar

B.4. İnsan Vücudundaki Organlar İle İlgili Yansımalar

B.5. Eşya İle İlgili Yansımalar

B.6. Yemek Adı Olarak Yansımalar.

B.7. Renk Olarak Yansımalar

B.8. Benzetme Konusu Olan Yansımalar

B.9. Taş ve Kaya Konusundaki Yansımalar

- B.10. Meslek Olarak Yansımalar
- B.11. Ülke Adı Olan Yansımalar
- B.12. İnsan Adı Olan Yansımalar
- B.13. Ülkü- İdol Olan Yansımalar
- B.14. Durum Belirten Yansımalar
- B.15. Coğrafi Oluşumla İlgili Yansımalar
- B.16. Giysi Olarak Yansımalar
- B.17. Evin Bölümleri Konusundaki Yansımalar

III.B.1. Coğrafi Mekân Olarak Yansımalar

Bu bölümde incelediğimiz kitapta Kazak Türklerinin Yer-Su'lar olarak verilen değerlerin Türkiye coğrafyasına yansımaları, yani söz konusu değerlerin günümüzde yerleşim bölgesi olarak adlandırılması söz konusu edilecektir.

Kızılağaç: Muğla'nın çıkışında “Kızılağaç” adında bilinen ve kızılçam ağaçlarıyla tanınan bir köy bulunmaktadır. Adı geçen köyün doğal bitki örtüsünün kızılçam olması bize bu değer hem terim ve anlam, hem de coğrafi mekân olarak korunduğunu bugüne taşıdığını ifade etmektedir.

Kula (Kula Tüz): Bugün kula kelimesi Manisa iline bağlı bir ilçenin adı olarak kullanılmaktadır. Kula ilçesinin bir özelliği de günümüzde faaliyette olmayan sönmüş volkanlara sahip olmasıdır. Kula'nın böyle bir coğrafyayı kapsadığı düşünülecek olursa, kitaptaki “ıssız, insan yaşamayan yer” anlamının ilk zamanda bu bölgeye neden ad olarak verildiği açıklar nitelikte olacaktır.

Ayrıca bu kelime bugün bir renk adı olarak bilinmekte; doru atlara bazen kula ad dendiği de olmaktadır.

Kız kalesi, Kız Burnu, Kız Kulesi (Kızbel): İstanbul'daki Kız Kulesi, Antalya'da Kız Kalesi, Marmaris'te ise Kız Burnu olarak bilinen yer isimlerinde

yaşayan ve bir birine benzer efsanelerle süslü olan bu yer adları “Kızbel” teriminin anlam olarak değil de bir coğrafi mekâna ad oluşu bakımından yaşamaya devam ettiğini göstermektedir.

Oyuk, Ovmak (Oyıl): Oy kelimesi bugün hemen bütün Türk boy ve topluluklarında “düşünce-fikir” ve “rey” anlamları yanı sıra çukur olarak da kullanılmaktadır. Bu nedenle biz oyıl kelimesinin çukur anlamından hareketle çukurlu bölgeleri veya ağaç gövdesini belirten “oyuk” ve elin çukurunda yuvarlanmak anlamını taşıyan “ovmak, ovalamak” terimlerinde yaşadığını düşünüyoruz.

Uludağ (Ulutav): Bugün Türkiye’de ünlü bir kayak merkezi olan ve Bursa’da bulunan Uludağ hem yüksekliği hem de ismi nedeniyle dünden bugüne varlığını koruyan ender Yer-Su değerlerindendir.

Talaş (Talas): Yazarın incelediğimiz kitabında “akarsuyun şekillendirdiği düzlük ve geniş alan olmalıdır” diye verdiği Talaş kelimesi hem Kazakistan hem de Kırgızistan coğrafyasında nehir adı olarak kullanılmakta; içeriğindeki “hamle yapmak, çabalamak” anlamından hareketle yüksek düzlüklere bugünde Talaş adı verilmektedir. Nitekim günümüzde Kayseri’de yüksek bir düzlük olan, meyve-sebze yetiştirilen ve Talaş adı ile bilinen bir ilçe bulunmaktadır.

Aladağ (Alatav): Bugün Adana ilimize bağlı ve yüksekçe bir yerde bulunan Aladağ ilçesi geçmişteki alatav adlandırmasının günümüze yansımış bir geleneksel adlandırma şekli olduğu görülmektedir. Yine bu adı taşıyan dağlarımızın da olduğu düşünülecek olursa “ala” ile “ulu”yu anlam bakımından birbirine eşleştirilmesindeki neden ortaya çıkacaktır.

III. B.2. Hayvan Türü Olarak Yansımalar

Keler (Keles): Bugün halk arasında kertenkeleye “keler” adı verilmektedir. Büyük bir ihtimalle Keleş kelimesi zaman içinde “s-r” değişmesi ile keler haline gelmiş olmalıdır. Bir anlamda bu terim günümüz Türkiye’sine anlam ve yer adı olarak yansımış görünmektedir.

Saka (Saga): Yazara göre koltuk, omuz ile kolun birleştği yer anlamına gelen “saka” yakın zamana kadar yani herkesin evlerde taşıma suyu kullanıldığı dönemlerde yerleşim biriminin merkezindeki büyük çeşmeden su taşıyan kimselere verilen addır. Büyük bir ihtimalle bu ad su taşıma işleminin iki kovanın iple bağlandığı bir ağaç parçasının omza konarak ve iplerinin kol altlarından geçirilerek yapılması dolayısıyla verilmiş olmalıdır. Ayrıca taşınan şeyin su olması da bunda etkili olmuştur, diye düşünüyoruz.

Yine daha çok sulak yerlerde eğlenen ve adına saka denen bir kuş çeşidi olduğunu da belirtmeden geçmeyelim.

Şortan (Şortandı): Kazak Türklerinde balık, özellikle de turna balığının adı olarak bilinen şortan günümüzde de turna balığına verilen bir ad olup İzmir’de bir pastanenin de bu şekilde tanınmasına vesile olmuştur.

III.B.3. Bitki Türü Olarak Yansımalar

Kenger (Kengir): Kitapta “Kengir adlı nehrin adı, ayrıca yatağına verilen ad” olarak açıklanan bu kelime yine Muğla taraflarında sulak yerde yetişen, “Kenger” adıyla bilinen ve kavrulması, böreği, yumurtası yapılan bir çeşit otun adıdır. Büyük bir ihtimalle kenger otuna bu ad sulak yerde yetişmesi nedeniyle yani eski anlamı olan nehir yatağı ile ilişkilendirilerek verilmiş olmalıdır.

Ölmez Otu (Ölenti): Bugün pek çok bölgede özellikle sıcak ve kurak iklimlerde yetişen yaprağı ve çiçekleri sarı bir çeşit bitki olup “ölmez otu” diye adlandırılmaktadır. Ölenti teriminin mezarlıkta yetişen ağaç anlamında olduğu ve ölenti otunun çokluğunun rahmetin arttığına dair delil sayıldığı düşünülecek olursa ölmez otunun da bu bağlamda değerlendirilebileceği ve Yaşar Kemal’in aynı adlı romanındaki (Ölmez Otu¹¹²) efsaneden de hareketle Lokman hekim’in arayıp bulduğu ancak kullanamadığı bir çeşit ab-ı hayat olduğu anlaşılabacaktır. Bu arada “ölmez otu”nun “altın otu” veya “mezarlık çiçeği” olarak bilindiğini de eklemek istiyoruz.

¹¹² Yaşar KEMAL; Ölmez Otu (Dağın Öteki Yüzü-3), Yapı Kredi Yay., İstanbul 2007 (Eserin tümü)

III.B.4. İnsan Vücudundaki Organlar İle İlgili Yansımalar

Böbrek (Büyrek): Kitapta böbrek olarak adlandırılan Büyrek kelimesi bugün insan vücudunda bir organ adı olarak ve “böbrek” olarak bilinmektedir. Ancak eskiye benzer olarak böbrek kelimesinin halk arasında böyrek, börek (“ö” uzun okunacaktır) bürek (“ü” uzun okunacaktır) şeklinde söylendiğini dolayısıyla eskiye benzer şekilde de kullanılmaya devam edildiğini görüyoruz.

Kaburga (Kabırğa): Kitapta dağ sırtı şeklinde adlandırılan bu kelimenin günümüzde insan vücudunun göğüs kafesi olan kaburga şeklinde yaşadığını düşünüyoruz. İnsan vücudunda kaburga kısmı kemiklerin yapısı dolayısıyla bir yükselti oluşturmaktadır yani terim anlamını günümüzde de korumakta; kaburhayı teşkil eden kemikli bölgenin iç pilav ile doldurması şeklinde yapılan yemeğe de özellikle Güneydoğu’da kaburga dolması adı verilmektedir.

Sırt (Sırt): Geçmişte de bugünde hem Kazak hem Türkiye Türklerinde sırt kelimesi dağ eteğinin üst kısmı anlamında kullanılmakta olup günümüze kadar gelmiş; ayrıca Türkiye Türklerinde göğsün arka tarafı da başa yakınlığı ve hafif eğimli olması dolayısıyla bu bölgeye de sırt adı verilmektedir.

III.B.5. Eşya İle İlgili Yansımalar

Yayık (Jayık): Asıl anlamı taşmaktan gelen taşkın, şişkin kabarmış olan “Jayık” kelimesi günümüzde yayık olarak yaşamaktadır. Geleneksel ortamda ayran ve tereyağı yapımında kullanılan, tahtadan yapılmış bir eşya olup sallanmak sureti ile ayranın köpürmesini sağlar. Bir yerde kelimenin asıl anlamı olan “taşkın, kabarmış”ı muhafaza eden bu terim bugün bir eşyaya ve o eşya ile yapılan bir içeceğe ad olarak yaşamaktadır.

III. B.6. Yemek Çeşidi Olarak Yansımalar

Kaburga (Kabırğa): Kitapta dağ sırtı şeklinde adlandırılan bu kelimenin günümüzde insan vücudunun göğüs kafesi olan kaburga şeklinde yaşadığını düşünüyoruz. İnsan vücudunda kaburga kısmı kemiklerin yapısı dolayısıyla bir yükselti oluşturmaktadır yani terim anlamını günümüzde de korumakta; kaburgayı teşkil eden

kemikli bölgenin iç pilav ile doldurması şeklinde yapılan yemeğe de özellikle Güneydoğu’da kaburga dolması adı verilmektedir.

III.B.7. Renk Adı Olarak Yansımalar

Kula (Kula Tüz): Bugün kula kelimesi Manisa iline bağlı bir ilçenin adı olarak kullanılmaktadır. Kula ilçesinin bir özelliği de günümüzde faaliyette olmayan sönmüş volkanlara sahip olmasıdır. Kula’nın böyle bir coğrafyayı kapsadığı düşünülecek olursa, kitaptaki “ıssız, insan yaşamayan yer” anlamının ilk zamanda bu bölgeye neden ad olarak verildiği açıklar nitelikte olacaktır.

Ayrıca bu kelime bugün bir renk adı olarak bilinmekte; doru atlara bazen kula at dendiği de olmaktadır.

III.B.8. Benzetme Konusundaki Yansımalar

Kapçık (Kapşagay): Kitabın yazarının “geniş, açık, düzlük” anlamlarıyla verdiği bu kelime balkan göçmenlerinde ağızda bakla ıslanmayan, dedikoducu, çok ve boş konuşan kimseler için söylenen “kapçık” kelimesinde yaşamaktadır. Hatta bu tür özelliklere sahip kimselere “kapçık ağızlı” yakıştırması yapılmaktadır.

Kız kalesi, kız Burnu, Kız Kulesi (Kızbel): İstanbul’daki Kız Kulesi, Antalya’da Kız Kalesi, Marmaris’te ise Kız Burnu olarak bilinen yer isimlerinde yaşayan ve bir birine benzer efsanelerle süslü olan bu yer adları “Kızbel” teriminin anlam olarak değil de bir coğrafi mekâna ad oluşu bakımından yaşamaya devam ettiğini göstermektedir.

Narin (Narın): Yazara göre kelimenin Moğolca anlamı “narin, nazik, ince”dir. Daha doğrusu bu anlam narın kelimesinin Moğol dilindeki dört anlamından birisidir. Kelime bugün “narin, ince yapılı, incecik, hassas” anlamlarında ve narin şeklinde günümüzde de yaşamaktadır.

Kırtı, Kırtık (Kürti): Yazarın Kazak Türkçesine Tuva dilinden geçtiğini belirttiği kürti kelimesinin anlamı “orman horozu” da denilen bir çeşit kuşun adıdır. Bugün Doğu ve Güney Anadolu’da erkek çocuklarına kırtı veya kırtık denmektedir.

Büyük bir ihtimalle horozun erkek cinsiyetini ifade etmesinden hareketle bu ad, küçük erkek çocukları için kullanılmaktadır.

Angırkamak (Angırakay): Kazak Türkçesinde geniş vadi ve mağaralara verilen bir ad olarak görülmektedir. “Genişlik, rahatlık” anlamından hareketle bugün bu kelime özellikle Anadolu’da kullanılan ve sere serpe oturan, uzanır gibi oturan, rahat insanlar için kullanılan “angıramak” fiilinde yaşamaktadır.

III.B.9. Taş Ve Kayayla İlgili Yansımalar

Mıcır (Moğalcar): Arapça olarak verilen bu kelime anlamıyla günümüzde de yaşamakta olup çevre, alan anlamlarından hareketle sosyal çevre bağlamında bile kullanılmaktadır.

III.B.10. Meslek Türü Olarak Yansımalar

Saka (Sağa): Yazara göre koltuk, omuz ile kolun birleştiği yer anlamına gelen “saka” yakın zamana kadar yani herkesin evlerde taşıma suyu kullanıldığı dönemlerde yerleşim biriminin merkezindeki büyük çeşmeden su taşıyan kimselere verilen addır. Büyük bir ihtimalle bu ad su taşıma işleminin iki kovanın iple bağlandığı bir ağaç parçasının omza konarak ve iplerinin kol altlarından geçirilerek yapılması dolayısıyla verilmiş olmalıdır. Ayrıca taşınan şeyin su olması da bunda etkili olmuştur, diye düşünüyoruz.

Yine daha çok sulak yerlerde eğlenen ve adına saka denen bir kuş çeşidi olduğunu da belirtmeden geçmeyelim.

III.B.11. Ülke Adı Olarak Yansımalar

Sibirya Soğuğu (Sibir): Yazarın da belirttiğine göre sibir Arapça da “çok soğuk, kuru ayaz” anlamına gelmektedir. Buradan hareketle günümüzde çok soğuk havalarda “Sibirya soğuğu gibi” benzetmesinin yapıldığı bilmeyenimiz yoktur.

III.B.12. İnsan Adı Olarak Yansımalar

Turan (Turan): Kazak Türkçesinde “dağ tepesinde, içinde su bulunan, çukurlu bölge” olarak bilinen bu terim çok eski zamanlarda Altay Dağları eteklerinde Orta Asya Türklerinin yaşadığı coğrafya olarak kabul edilmektedir. Zamanla kuruyup sadece çukur halinde olan göl ve ırmak yataklarıyla tuzlu, alabildiğine geniş ve sessiz-sakin topraklara da bu ad verildiği düşünülecek olursa turan adının dünden bugüne “Türklerin birliği ülküsü” anlamını kazandığı belli olur. Günümüz Türkiye’inde hem erkek ismi hem de sözü edilen ve “Kızılelma” diye de tanımlanan bir ülküyü işaret etmesi söz konusudur.¹¹³

III.B.13. Ülkü-İdeal Olarak Yansımalar

Turan (Turan): Kazak Türkçesinde “dağ tepesinde, içinde su bulunan, çukurlu bölge” olarak bilinen bu terim çok eski zamanlarda Altay Dağları eteklerinde Orta Asya Türklerinin yaşadığı coğrafya olarak kabul edilmektedir. Zamanla kuruyup sadece çukur halinde olan göl ve ırmak yataklarıyla tuzlu, alabildiğine geniş ve sessiz-sakin topraklara da bu ad verildiği düşünülecek olursa turan adının dünden bugüne “Türklerin birliği ülküsü” anlamını kazandığı belli olur. Günümüz Türkiye’inde hem erkek ismi hem de sözü edilen ve “Kızılelma” diye de tanımlanan bir ülküyü işaret etmesi söz konusudur.¹¹⁴

III.B.14. Durum Belirten Yansımalar

Semere (Samarkan): Yazarında Arapça “samar”a dayandırdığı bu kelime günümüzde yine Arapça şekliyle ve semere olarak yaşamaktadır. Bir şeyin neticesi yararlı sonucu, ulaşmak istenilen hedef ve yapılanların karşılığı anlamında kullanılan semere daha çok belli bölgelerde kullanılan bir terim olarak dikkati çekmektedir. Emin olmamakla beraber semer kelimesinin de buradan geldiğini düşünüyoruz.

Ürpermek (Ürpek): Kazak Türklerinde “dilmiş, yükselmiş anlamını veren ürpek Türkiye Türkçesinde ürpermek, ürperme olarak yaşamaktadır. Büyük bir

¹¹³İsmet ÇETİN; Kızıl Elma, Fikir Eserleri Serisi:6, Ecdad Yay., Nu:43, Ankara 1997 (Eserin Tümü)

¹¹⁴İsmet ÇETİN; a.g.e., (Eserin Tümü)

ihtimalle her hangi bir nedenle ürperme sırasında insanın tüylerinin diken gibi dimdik olması, kelimenin bugünde aynı anlamda ve benzer şekilde kullanılmasına neden olmuştur diye düşünüyoruz.

Takır (Tatır): Kazak Türkçesinde tatır “azalmak, eksilmek” anlamını taşımakta; bugün bu kelime “içinde hiçbir şey bulunmayan, bomboş, verimsiz” anlamını taşıyan “tam takır” pekiştirmesinde kullanılmaktadır.

Şımşırk (Şırşık): Kazak sözlüğündeki anlamı nehir suyu, akarsu; giderek bataklık haline gelen şırşık Türkiye Türklerinde özellikle Batı anadolu’da çok ıslanan, ıslaklığı tenine geçen kimseler için kullanılan “şımşırk olma”, buradan hareketle “şirki çıkma” şeklinde kullanılmaktadır. Bir anlamda kelimedeki ıslaklık kavramı terimle beraber günümüze taşınmıştır, denebilir.

III.B.15. Coğrafi Oluşum İle İlgili Yansımalar

Sırt (Sırt): Geçmişte de bugünde hem Kazak hem Türkiye Türklerinde sırt kelimesi dağ eteğinin üst kısmı anlamında kullanılmakta olup günümüze kadar gelmiş; ayrıca Türkiye Türklerinde göğsün arka tarafı da başa yakınlığı ve hafif eğimli olması dolayısıyla bu bölgeye de sırt adı verilmektedir.

III.B.16. Giysi Adı Olarak Yansımalar

Tuman (Toman): Kazak Türkçesinde “sakin, sessiz” anlamını taşıyan “toman” kelimesi Yakut dilinde “geniş, iri, büyük” anlamında kullanılmaktadır. Büyük bir ihtimalle Anadolu da “tuman” veya “tumman” adı ile bilinen ve erkeklerin kullandıkları şalvara yakın büyük, paçalı don manasını genişliği nedeniyle almış olmalıdır.

III.B.17. Evin Bölümleri Konusundaki Yansımalar

Teras-Taraz (Taraz): Kitapta yazarın “düz, engebesiz yer anlamında olmalıdır” diye verdiği taraz bugün Türkiye Türklerinde büyük geniş balkonlara özellikle üst katlardaki balkonlara verilen ve “teras” veya “taraz” hatta “taraça” şeklinde söylenildiğini belirtmek istiyoruz.

DİĞER ALANLARDAKİ YANSIMALAR	
Coğrafi Mekân Olarak Yansımalar	Kızılağaç, Kula (Kula tüz), Kız Bel, Oyıl, Ulıtav, Talas, Alataş
Hayvan Türü Olarak Yansımalar	Keles, Sağa, Şortandı
Bitki Türü Olarak Yansımalar	Kengir, Ölengti
İnsan Vücudundaki Organlar İle İlgili Yansımalar	Böyrek, Kabırğa, Sırt
Eşya İle İlgili Yansımalar	Jayık
Yemek Çeşidi Olarak Yansımalar	Kabırğa
Renk Adı Olarak Yansımalar	Kula Tüz
Benzetme Konusundaki Yansımalar	Kapşagay, Kız Bel, Narın, Kürti, Angırakay
Taş ve Kaya İle İlgili Yansımalar	Moğalcar
Meslek Türü Olarak Yansımalar	Sağa
Ülke Adı Olarak Yansımalar	Sibir
İnsan Adı Olarak Yansımalar	Turan
Ülkü-İdeal Olarak Yansımalar	Turan
Durum Belirten Yansımalar	Samarkan, Ürpek, Tatır, Şırşık
Coğrafi Oluşum İle İlgili Yansımalar	Sırt
Giysi Adı Olarak Yansımalar	Toman
Evin Bölümleri Konusundaki Yansımalar	Taraz

Tablo: 5

Bu konuda sonuç olarak diyebiliriz ki:

Kazak Türklerinde geçmişten bugüne Yer-Su inancını taşıyan canlı-cansız, somut-soyut bütün varlık, nesne, kavram ve düşünceleri ifade eden kelimeler genellikle kullanılış şekli ve anlamı bakımından Türkiye Türklerine taşınmıştır. Söz konusu kelimelerin bazen terim, bazen anlam, bazen hem terim hem anlamı korunmuş şekilde yansması bir yana gerek terim, gerekse anlam konusundaki değişimleri de dikkatimizi çekmektedir.

Kazak Türklerindeki Yer-Su inancını yansıtan terimlerin diğer alanlardaki yansımaları ise son derece çeşitli ve renklidir. Türklerin zengin ve geleneksel bir kültüre sahip olduklarını da gösteren bu durumu biz, Türk kimliğini gösteren bir başka özellik olarak değerlendirmek istiyoruz.

“Kızbel”, “Sağa”, “Turan”, “Kabırğa” ve “Sırt” terimlerinin birden fazla gruba girmesi ise, işin bir başka boyutudur. Türk dilinin dünden bugüne zenginliğini de ortaya koyan bu konunun Kazak Türklerindeki Yer-Su bağlamında ortaya çıkması, kesinlikle şaşırtıcı değildir.

Kazak Türklerindeki Yer-Su terimlerinin Türkiye Türklerinin sosyal hayatlarında ve dillerinde yer bulması konusuna ise sadece “dili bir, ülküsü bir, soyu bir, akraba iki Türk topluluğu” şeklinde bir açıklama ve hatırlatma getirmekle yetineceğiz.

SONUÇ

Kazak Türklerindeki Yer-Su inancı Türk Mitolojisindeki evren tasavvuruna tamamen uymaktadır. Bir başka ifade ile Kazak Yer-Su'ları dikey evren tasavvurunda orta tabaka olarak ve yatay bir düzlem üzerine oturtulmakta; canlı-cansız, somut-soyut her türlü varlık, nesne ve düşünceyi içine almaktadır.

Kazak Türklerinin Yer-Su inançları Türklerin yeni coğrafyaları olan Türkiye topraklarına da taşınmış; avcılıktan giyeceğe, yiyecekten eşyaya hemen her alanda izlerini hissettirmektedir. Söz konusu izlerin bazen terim, bazen de hem terim, hem anlam, hem de yepyeni bir anlam ve şekil kazanarak yaşaması ise, işin bir başka boyutudur.

Kazak Yer-Su'larında dikkatimizi en çok çeken şey söz konusu inanç unsurlarının “coğrafi özellikleri” belirtenlerinin diğerlerine oranla çoğunluğu teşkil etmesidir. Daha çok evrenin yaradılışı ile ilgisi olduğunu düşündüğümüz bu durumu biz Kazak Türklerinin ne tür ve hangi özelliği taşıyan yerlerde yerleştikleri kadar söz konusu Türk boyunun yurt-vatan kavramlarına kattıklarıyla da ilgisi olduğu şeklinde yorumlamak istiyoruz.

Kazak Türklerindeki Yer-Su'ların pek çoğu kült olmuş; dünden bugüne bu özelliklerini çeşitli ritüellerde de koruyarak yaşamaya devam etmiştir.

Kazak Türklerindeki Yer-Su konusu Türk düşüncesini, Türk mantalitesini de ortaya koymakta; söz konusu Türk boyunun Yer-Su'lara “insanoğluna gerekli her şey” gözüyle baktıklarını göstermektedir.

KAZAK TÜRKÇESİ

Alatav- del osıñday dıbıstıķ kramda aytılatın tav attarı tek Kazakstan Respvblıykası kamtıp jatķan jer keleminde ana emes, baska da aymaktarda jıy kezedesedi. Mısalı, Joñgar Alatavı, Kırgız Alatavı, İle Alatavı jene tağı baskılar.

Sırt kezge “Alatav” atavınıñ kalay, kaydan payda bolǵañıǵı eřkañday jumbak emes sıyyaqtı. Öytkeni “ala” söziniñ berer maǵnası kez kelgen kazak balasına tüsinikti. Onı tilimizdiñ tsindirme sözdigi –“ak jene baska tsterdiñ aralasıp kelgen tri” dep üǵıñdıradı. “Ala” szi köptegen zat atavlarımın tirkesip kele beredi “ala at”, “ala tekemet”, “ala üyrek” jene osı mısaldarmın salıstıra, seykestire arap, Alatav ataǵındaǵı “ala” szin tıvdıñ tsine, baylanıstı tuǵan desek, katelesken bolar edik, eri blay oylasaķ, onıñ alanıñ řıkķan tegin, törkinin izdestirüvdiñ de kajeti joķ. Eriyne, krer közge biz biletin Alatav karlı, karısız, şokılarımın ala kalpında krinetini de ras. Degenmın, biz keybir tildik derekterdi tilge tiyek ete otırıp, “Alatav” atavınıñ kalıptasuvına özgeşe pikir üsinbakpız.

TÜRKİYE TÜRKÇESİ

Alatav: Aynı ses kadrosunda telaffuz edilen dağ isimleri sadece Kazakistan sınırlarında deǵıl, baska bölgelerde de bulunmaktadır. Mesela, Jongar Alatavı, Kırgız Alatavı, İle Alatavı ve benzerleri.

Bir görüşe göre “Alatav” isminin nasıl, nereden geldiǵı aķık ve nettir çünkü “ala” (alaca) sözcüğünün verdiǵı anlam bir kazak ocuǵuna dahi anlamlı gelecektir. Onu dilimizin aķıklamalı sözlüğü “ak (beyaz) ve diğerk renklerin karışımı” olarak vermektedir. “Ala” kelimesi birçok isimle birlikte kullanılmaktadır; “ala at”, “ala tekemet (kilim)”, “ala rrek (rdek)” v.b. Bu rneklerle karşılaştırarak baktıǵımız zaman “Alatav” ismindeki “ala” kelimesinin dağın rengine baǵlı olarak verildiǵini söylersek yanılmış oluruz. Ayrıca böyle düşünecek olursak, onun /“ala”nın/ kökenini de araştırmamıza gerek kalmayacaktır. Elbette Alatav’ın karlı, karısız tepeleriyle alaca rengi verdiǵı de doǵrudur. Buna raǵmın biz, bazı dil verilerini temel alarak “Alatav” isminin oluşması hakkında farklı fikir sunmak istiyoruz.

Altay tobına jatatın, Türkî tilderimen tıbıstas mançuvr tilinde: “ala” söziniñ “tavmen” baylanıstı mınaday “mağınaların üşiratamız: 1) kırka; 2) töbeşik; 3) tav adırları; 4) tav tizbegi. Bül keltirgen tildik melimetten añğaratınıımız tavdıñ onşa biyik emestigi jene tav bolıp körinetin kırılardıñ tizbegi. Osını eskersek, “Alatav”dıñ del mağınası – “kırkalı tav” nemese “adırlar tizbegi” bolmak. Şın menisinde de, Alatav özderiñ-biletin Gimalay, Pamir t. b. tavlarga qarağanda biyiktigi jagınan onşa oza qoymaytını belgili. Oyımızğa tağı bir arkav bolarlık derek, Aqtöbe oblısınıñ key jerlerinde kezdesetin kırat, şoqılardı “alatav” dep ataytının ekspediytsiya kezinde estigenimiz de bar.

Alkav- Torgay oblısındağı Jangeldin avdanına qaraytın jer atavı. Alkav- aydan ortalığı Torgay poselkesinen 40 şaqırmıday soltüstik şıǵıs jagında, Torgay özeniniñ oñ jaǵasına ornalasqan jazık jer.

Eskerte ketetin bir jayt - bül atav osı kezge deyin jer-suv atavın zerttevşilerdiñ bireviniñ de qalamına ilikpegen. Sonday-aq, osı atavğa negiz bolarlık, Qazaq tilinde del-

Altay grubuna giren, Türk dilleriyle akraba Mançur dilinde: “Ala” kelimesinin “dağ” ile ilgili şu gibi anlamlarına rastlamaktayız: 1) bayır; 2) tepecik, 3) tepe; 4) dağ zincirleri. Bu verdiğimiz örneklerden anlaşılaçağı üzere kelimenin anlamı dağ gibi görünen tepeler zinciridir. Bunu hesaba katarsak, “Alatav”ın tam anlamı “tepeli dağ” veya “tepeler zinciri” demektir. Gerçekten de Alatav’ın, Himalaya, Pamir gibi dağ sıralarının yüksekliğine pek erişemediğı bilinmektedir. Düşüncemize destek olacak bir başka durum da Aqtöbe eyaletinin bazı bölgelerinde rastlanan tepelere, bayırlara “Alatav” denilmesi olacaktır.

Alkav: Torgay bölgesindeki Jangeldin ilçesine bağı yer ismidir. Alkav il merkezi Torgay yerleşim yerinden 40 kilometre uzaklıkta, kuzeydoğu tarafında, Torgay nehrinin sağ kıyısında bulunan ovadır.

Bu isim, bu zamana kadar yer-su isimlerini inceleyen hiçbir araştırmacının dikkatini çekmemiştir. Bununla birlikte bu isme temel olabilecek-

muñday dıbıstık kıramda söz de kezdespeydi.

Alayda, dıbıstık, kıramı eri mağınası jağınan “Alkavga” yakın dep, jağıstırarlık sözdi başka türki tilderi derekterinen tabuvğa boladı.

Birinşiden, V, V. Radlov sözdiginde “alı-ko” nemese “alı-koy” tülğalı sözderdiñ türık tilindegi mağınası –“bögev”, “kidirtüv”. Ekinşiden, türki tilderiniñ biri - tofalarda “Alhıg”- kazaq tilindegi “jazık, keñistik” mağınaların menşiktense, ertedegi türki tilderi sözdiginde del osınday túsikiktiv “alkıg” sözi bere alğan. Üşinşiden, del osınday túsinikti “alkıg” sözi bere alğan. Tuvıstas mongol tilindegi “alguvuv” dıbıstık kıramdağı tülğa “jay, bayauv” deytin mağına beredi.

Körsetilgen tildik derekterdi eskere kelip, biz mınaday tüşpalğa toqtavdı makül kördik. Joğarıda keltirilgen üş tülğanıñ qay-qaysısı da tek dıbıstık kıram jağınan gana emes, mağtaaları jağşan da birinen-biri erbigen. Mağına jağşan bulardıñ alğaşqısı - köne türki tilderi sözdiginde kezdesip otırğan “jazık, keñistik”-

aynı ses yapısına sahip sözcük de Kazakça da bulunmamaktadır.

Ancak, ses yapısı ve manası bakımından “Alkav”a yakın ve uygun sözcükler diğerk Türk dilleri içerisinde bulunmaktadır.

İlk olarak belirtmeliyiz ki; V.V. Radlov sözlüğünde “alı-ko” ve “alı-koi” şeklindeki kelimelerin Türk dilindeki anlamı “engel”; “engellemek”tir. İkinci olarak, Türk dillerinden Tofa dilinde “alhıq”, Kazakçadaki “düz, boşluk” anlamlarını sahiplenmektedir ve eski Türk dilleri sözlüğünde aynı anlamı “alkıq” kelimesi vermektedir. Üçüncü olarak, Türk dilleriyle akraba Moğol dilindeki “alguu” ses yapısındaki kelime “yavaş” anlamını vermektedir.

Verilen bilgileri hesaba katarak, biz şöyle bir varsayıma ulaştık. Yukarıda geçen üç kelimenin her birisi sadece ses yapısı bakımından değil, aynı zamanda mana bakımından da birbirlerinden türemiştir. Bunların birincisinin, eski Türk dilleri sözlüğünde rastlanan “düz, boşluk” anlamını veren “alhıq” sözcüğünün-

tüsinigin beretin –“alhıg” sözi jene at keybir türki tilderinde jaktalganın da /tofalarda/ körüp otırsızdar. Al türük tili men mongol tiliñdegi osı tülğalas sözderdiñ mağınası tuvındı dep sanaymız. Öytkeni jazıq, tegis jerden ağıp ötetin özen suvı (bül jerde Torgay özeni eske alındı) V. V. Radlov körsetkendey –“bögele”, “kidire” ağıatını nemese mongol tilindegidey – “jay, bayauv” jıljıtını da erkimge ayan.

Қорıта айтқанда, еңгime болıp отırған “jer atavı -Alқav” söziniñ tüñğış mağınası “jazıq”, “tegis” degendi bildirgen. Bül oyımızdı sol jerdiñ bederi de anıқтағандаy.

Altay- ҳатun jene Ertis özenderi aralıғındaғı tav.

Tavlı elke –“Altay” atavı jöninde zerttevsiler pikiri er türlü. Olardıñ basım köpşiligi Altay tavınıñ atavın baғalı metall altınmen baylanıstıradı.

Biz bül boljamға қосıla алмаймыз. Öytkeni sonav ejelgi türki tilderi eskestkişterinen bastap, osı күnderde emir sürip otırған türki tilderiniñ berinde de “altın” söziniñ soñğı-

bazı Türk dillerindeki anlamını koruduғunu /Tatarlarda/ görmekteyiz. Türk dili ile Moғol dilinde aynı şeklideki kelimelerin anlamlarını ise türemiş olarak sınıflandırabiliriz. Çünkü düz yerden geçen nehir suyunun (burada Torgay nehri düşünülmekte) V.V. Radlov'un gösterdiği gibi “duraklayarak” aktığı veya Moғol dilindeki gibi “yavaş” aktığı herkesçe bilinmektedir.

Sonuç olarak, söz konusu olan yer ismi “Alқav” kelimesinin ilk anlamı “düz”dür. Bu düşüncemizi bu yerin şekli de destekler niteliktedir.

Altay: Hatun ve Ertiş nehirlerinin arasındaki dağın adıdır.

Dağlı bir bölge olan “Altay” isminin kökeni hakkında araştırmacıların fikirleri farklıdır. Araştırmacıların çoğu Altay dağının isminin kökenini değerli metallere, altına dayandırmaktadır.

Biz yukarıdaki varsayıma katılmayacağız. Çünkü eski Türk yazılı anıtlarından başlayıp, günümüzde de kullanılmakta olan Türk dillerinin hepsinde “Altın” kelimesinin son-

“n” dıbsının “y” -ğa aynalğanın köre almadık. Kene -türki tilderinde -altuvn, kazirgi-tilderde: yakuvttarda - altan, tuvalarda, -aldın, hakas-tilindegi altın jene t. b. Budan erirek barsağ: mongoldarda –altan, kalmaqtarda altn, buryattar tilinde - altan. Mine, osılardıñ beri de bizdegi “altın” sözimen mendes. Demek, “altın” söziniñ Altay tavına qatısı joğ dep esepteymiz.

V. V. Radlovtıñ körsetüvinşe, “altay” sözi altay, televht, şor tilderinde “biyik tav”, “tavlı el” degen üğımdı ğana bildiredi. Mine, osı mağınadağı “altay” sözi tavğa menşikteli, osı kezge deyin saqtalğan. Söytip, “Altay tavı” bizdiñşe “Biyik tav” degen mağına bermek.

Amanqarağay- bül Qostanay oblısındağı Semiyozer (büringı atı - Evliyeköl) poselkesinen 5-6 şaqırım jerdegi qalıñ. qarağaylı jer. Osı jerde Amanqarağay atalatın temir jol stansası da bar.

Keybir zerttevsiler münü köne türkçe “emen-qarağay menindegi atav” degen topşılavdan eri barmaydı.

“n” harfinin “i” harfine dönüştüğünü, görememiştik. Eski Türk dillerinde altun, günümüz dillerinde: Yakutlarda; Altan, Tuvalarda: aldın, Hakas dilinde; altın v.b. daha ileri gidecek olursak; Moğollarda; Altan, Karmuklarda; altın, Buryatlarda: Altan şeklindedir. İşte bu örneklerin hepsi bizdeki “altın” sözcüğüyle eş anlamlıdır. Demek istediğimiz, “altın” kelimesinin Altay Dağı ile alakası olmadığıdır.

V.V. Radlov'a göre, “Altay” kelimesi Altay, Televit, Şor dillerinde “yüksek dağ”, “dağlı bölge” anlamını vermektedir. İşte bu manayı sahiplenen “Altay” kelimesi günümüze kadar ulaşmıştır. Sonuç olarak “Altay Dağı” bize göre “yüksek dağ” anlamına gelmektedir.

Amankaragay: Kostanay eyaletindeki Semiozyer (eski adı, Avlieköl) kasabasından 5-6 kilometre uzaklıktaki bol çam ağaçlı yer adıdır. Aynı bölgede amankaragay adlı tren istasyonu da vardır.

Bazı araştırmacılar bu kelime için eski Türkçe “emenkaragay anlamındaki isim” demekten ileri gitmemişler, (emen-meşe ağacı).

Atavdın –“aman” jene “karağay” degen eki sözden payda bolğandığı belgili.

Alğaşkı “aman” sözi bizdın tilimizde de jiyi qoldanılatının özderin bilesinder. Alayda onın törkini - arab tili. Onda “aman” söziniñ eki türli mağnası bar: birinşisi qavilsizdik, tınıştık; ekinşisi- raqımdılık, meyirimdilik. Dal osınday mağnalarda onı parsı tilinen de uşıratamız. Eriyne, bularğa da arab tilinen avıskan. Parsı tilinde “pana, qorganış jer” ispettes tağı bir mağına menşıktengen.

Birikken sözdın ekinşisi– “karağay”. Bül - emen, kayın, terek degen sıyaqtı, ağaştın bir türiniñ atı. “karağay” söziniñ ezin de eki sözdın qosındısı dep qaravğa mümkindik mol. Alğaşkı – “kara” (tüske baylanıstı aytılatın söz), ekinşisi – “ağaş”. qosıp aytsaq “karaağaş” bolıp şıgadı. Soñğı “ş” dıbısınıñ “y” -ğa avısuvı - türki tilderinde jiyi kezdesetin dıbıs seykestikteriniñ netiyjesi.

Osı boljamımız boyşa, “Amankarağay” atavın qazirgi ügımğa seykes qazaqşalasaq – “kavipsiz kara ağaş” nemese-

İsmin “aman” ve “karağay” diye iki kelimededen oluştıǵu açıqtır.

İlk “aman” kelimesi bizim dilimizde de sıkça kullanılmaktadır. Ancak onun kökeni-Arap dilidir. O zaman “aman” kelimesinin iki çeşit anlamı vardır: birincisi, “emniyet, sessizlik”; ikincisi: “merhamet, şefkat”: Aynı anlama Farsçada da rastlarız. Elbette bunlara da Arap dilinden geçmiştir. Ayrıca Farsçada “sığınak, güvenli yer” gibi bir anlama sahiptir.

Bu birleşmiş kelimenin ikincisi “karağay” ise meşe ağacı, kayın, kavak benzeri bir ağaç adıdır. “Karağay” kelimesinin de iki birleşmiş kelimededen oluştıǵuna dair kanıt çoktur. Bu iki kelimededen ilki: “Kara” (renk ile ilgili kelime), ikincisi: “Ağaş” tır. Bu iki anlam birleştiği zaman “karaağaş” olmaktadır. Kelime sonundaki “ş” sesinin, “y” sesine değişmesi ise Türk dillerinde sık gerçekleşen ses olaylarının sonucudur.

Bu varsayımımıza göre “Aman-karağay” ismini şimdiki anlama uygun olarak Kazakçaya aktardığımız zaman “güvenli, karaağaç” veya-

“tınıştık kara ağaşı” bolıp şığadı. Amankarağaydan sel erigirekte “Arağarağay” degen de qalıñ ağaş atavı bar. Müñdağı “ara” söziniñ mağınası – “ortadağ, aralıқтаğı” ekendigi aytpasaq ta tüsinikti.

Amur- kıyır şığısta RSFSR men Kıtay şekarası arqılı ötetin özen atı. Eriyne, onıñ kazak jer-suv atavına del qazirgi türğıdan alğanda, eşqanday qatısı joq. Alayda, atavdıñ dünüyege kelüvi Altay jüyesine jatatın delirek aytsaq, tunguvs-mançur tobındağı tilderge tikeley baylanıstı. Oı topka jatatın Solon, Eken tilderinde “amur” sözi tek “özen” degen mağınanı ğana üğıñdiradı. Amur özeniniñ Arguvn degen salası bar. Onıñ törkini tuvralı sel keyinirek toqtalamız.

Añqatı- Batis Qazakstan oblısı Jımpıytı, Çapayev avdañdarı jeriñdegi özen atı. Oı özen atına qoyılğan poselke jene sovhoz da bar.

“Añqatı” söziniñ tüp törkini jöninde eli derekti melimet joq. Kep jağdayda jerge at qoyu onıñ beder-belgisimen baylanıstırıladı. Aqadır. qaraşoqı sıyyaqtı jer atavları osgañ deleli bolmaq.

“sessizlik karaağacı” olmaktadır. Ayrıca Amankaragay kelimesinden farklı olarak “Arakaragay” diye bol ağaçlı anlamında bir ad daha vardır. Buradaki “ara” kelimesinin anlamı “ortadaki, aradaki” olduğu ise açıktır.

Amur: Uzakdoğu'da Rusya Federasyonu ile Çin sınırından geçen nehrin adıdır. Elbette onun günümüzde Kazak yer-su isimleri ile alakası yoktur. Ancak, ismin oluşması, Altay dil ailesine dâhil olan Tunguz-Mançur grubundaki dillerle doğrudan ilgilidir. Bu gruba ait olan Solon, Even dillerinde “amur” kelimesi sadece “nehir” anlamını içermektedir. Amur nehrinin Argun adında kolu vardır bu kolla ilgili bilgiyi ise ileride vereceğiz.

Ankatı: Batı Kazakistan eyaletinin Jımpıtı, Çapayev illerinden geçen nehir ismidir. Aynı isme sahip yerleşim yeri de mevcuttur.

“Ankatı” kelimesinin kökeni hakkında şimdilik belgelere dayalı veri bulunmamaktadır. Çoğu zaman yere verilen isim o yerin şeklinden ileri gelmektedir. Alatav, Karaşokı gibi yer isimleri bunun ispatı niteliğindedir.

Osı jağdaydı eskere kelip, Añkatı özeniniñ atı türki, eri ketse, tuvngus-mançur tobına jatatın tilderde kezdesetin mına sıyyaqtı sözdermen tübirles eri mağinalas dep qaraymız. Kırgız tilinde: an şükır, or; yakuvttarda: añhay -jıra, jılğa, say, or; mançur-da: aňğa -özen sağası; özenki tilinde: okat -özen.

Ekspediytsiyya kezinde “Añkatı” atalatın jerdiñ jıra “men sayğa kedey emestigin közben kördik.

Yakut tilindegi “añhay” men mançurlardaki “aňğa” sözderiniñ kaykaysısı bolsa da, “añkatı” sözimen tübirles jene mağinalas ekendigi anıq. Osığan süyensek qazirgi tilimizdegi jıra, say mağınası ertedeği türki tilderinde “añğa” tülğasjen berilgen. “Añğa” tübirine moldgk, köptik melşerdi bildiretin -lı, (-li) jürnağınıñ köne türi qosılıp, “Añkatı” tülğalas jer atavı kalıptasқан. Söytip “Añkatınıñ” mağınası –“jıralı”, “saylı” bolmaq.

Añırakay- bir zerttevşi münü tav jotasınıñ atavı dese, endi birevleri tav aralığındağı aňgar, şatkal dep üğindiradı.

Bu durumu göz önünde bulundurarak, Ankadı nehrinin ismi Türk, Tunguz-Mançur grubuna ait dillerde rastlanan şu gibi kelimeler ile kökteş ve mana bakımından benzer diyerek inceleyeceğiz. Kırgız dilinde: Ançukur, hendek; Yakutlarda: Anhai-hendek, nehir yatağı, dere; Mançurlarda: anga-nehir kolu; Evenk dilinde: okat-nehir.

Yaptığımız geziler sırasında “Ankadı” isminin verildiği yerin nehir yatakları ile ovalardan yoksun olmadığını gördük.

Yakut dilindeki “anhai” ile Mançurlardaki “anga” sözcüklerinin ikisinin de “ankadı” sözcüğüyle aynı kökten geldiği ve aynı anlamı taşıdığı açıkça ortadadır. Buna dayanarak, günümüz dilindeki hendek-nehir yatağı anlamlı kelime eski Türk dillerinde “anka” şeklinde var olan kelime ile belirtilmiştir. “Anka” köküne çokluk, bolluk miktarı bildiren “-lı” (-li) ekinin eski şekli: “-tı” eklenip, “Ankadı” şeklindeki yer ismi oluşmuştur. Böylece “ankadı”nın manası: “hendekli”, “çukurlu” yer olmuştur.

Anırakay: Bir araştırmacı bu kelime için bayır derken, bir diğer araştırmacı ise bu kelimedenden dağ arasındaki dar boğaz, vadi diye bahsetmektedir.

Bizdiñ baykavımızşa, tav aralığındağı üñgir, aňgar atavı dep bayımdaytındardiki jön sıyyaqtı. Münı deleldev üşin alıska barmayak, kırgız tiliniñ sözdigine jüginsek te jetkilikti.

K. K. Yudahıyn kūrastırğan “kırgızşa-orısşa sözdikte “añırakay” söziniñ mağnası –“ülken aňgar, keñ şatkal” dep tūsindirilgen. Dıbıstık kūramı jagınan münıñ “biz eñgime etip, törkinin izdestirip otırgan “Anırakaydan” eşkanday ayırması jok. Tüptep kelgen de mundağı söz tübiri osınıñ aldında ğana engime bolgan “Añkatımen” birdey. Ereşelik tek söz tübiri “an”-ğa qosılğan jürnaqtarda, ğana bolıp otır. “Anırakayda” ertedeği jürnaq saqtalğan. Munday jürnaq mongol tilinde jiyi kezdesedi. Tipti bizdeği “añıray” sözi de, söz bolıp otırğan “Anırakaydan” alşak ketpeydi.

Osılardı eskere kelgeñde, “Añırakay” atavı tav jotasına emes, solardıñ arasıñdağı keñ de ülken aňgar, şatkaldağar arnalğan. Demek, söz tübiri türki, mongol tobındağı tilderge ejelden ortak. Būğan delel retinde mongol tilinde “aşık” mağnasın beretin – “ongorhoy” sözün keltirsek te jetkilikti.

Bize göre onun vadi, mağara olduğunu söyleyenlerin fikri gerçeğe daha uygundur. Bunu ispatlamak için hiç uzağa gitmeden Kırgız dilinin sözlüğünü incelemek yeterli olacaktır.

K.K. Yudahin’in yaptığı “Kırgızca-Rusça Sözlük”te “anırakay” kelimesinin anlamı: “Büyük boğaz, geniş vadi” diye geçer. Ses yapısı bakımından bunun söz konusu olan kökenini araştırdığımız zaman “Anırakay”dan pek farkı yoktur. Bunun yanında anlamını araştırdığımızda daha önce incelediğimiz “ankatı” kelimesi ile aynıdır. Fark ise kelime köklerine eklenen eklerdedir. “Anırakay” kelimesinde eski zamanlardaki ek varlığını korumuştur. Bu eke Moğol dilinde sıkça rastlanmaktadır. Hatta Kazakça “anıray” kelimesi de, söz konusu olan “Anırakay” ile birbirine yakındır.

Tüm bunları göz önünde tutacak olursak, “anırakay” ismi dağ tepelerine değil, onların arasındaki geniş ve büyük boğazlara, vadilere verilen addır. Buda demek oluyor ki, kelime kökü Türk ve Moğol grubundaki dillerde çok eski zamandan beri ortak kullanılmıştır. Bunun delili olarak Moğol dilinde “açık” manasını veren “ongorhoi” kelimesini vermemiz yeterlidir.

Arasan **kapal-** Taldıkorgan oblısı jerindegi emdev orńı bar eldi meken. Mını “Kapalarasan” dep te ataydı.

Jer atavınıñ eki sözdiñ birigüvinen payda bolgandığı dav tuvdırmaydı. Olardıñ birinşisi – “arasan”, ekinşisi – “kapal”. Atalğan sözderdiñ tüpki törkini qay til jene alğashkı mağınaları nege nüşqaydı, osıǵan javap tabuv qajet.

“Arasan” sözi qazirgi kezdegi birqatar türki, mongol tobındaǵı tilderde, tipti tungus-mançurlarda da kezdesedi. Bir-eki mısıl keltireyik. Kırgız tilinde – “araşan”, mongolşa – “arşaan”, mançurlarda – “araşan”. Alayda, “arasanıñ” alğashkı şıqqan tüp törkini - sanskrit, yaǵnıy ejelgi ündi edebiy tili. Olarda “raşaaayana” qalpında dıbıstalıp, beretin mağınası – “şıypa, em suvı”. Joǵarıda qorsetilgen tilderde de osı mağınada qoldanıladı. Eriyne, “arasan” söziniñ bül mağınası bürınnan da belgili.

Sözdiñ ekinşi sıñarı “kapal” tuvralı zerttevsiler pikiri er türli. Biri – “bül sözdiñ mağınası belgisiz” dese,

Arasan **kapal:** Taldıkorgan bölgesindeki saǵlık merkezinin de bulunduǵu yerleşim yeridir. Ona bazen “Kapalarasan” da derler.

Bu yer isminin iki kelimenin birleşmesinden oluştıǵı tartısmasızdır. Onlardan ilki: “arasan”, ikincisi; “kapal”dır. Adı geçen kelimelerin kökeni hangi dile dayanır ve ilk manası neye benzemektedir, bu soruları yanıtlamak lazım.

“Arasan” kelimesi günümüzde Türk Moǵol grubundaki dillerin birçoǵunda, hatta Tungus-Mançur dilinde de mevcuttur. Birqaç örnek verelim. Kırgız dilinde “araşan”, Moǵolca “arşaan”, Mançurcada “araşan” şeklindedir. Ancak “arasan”ın ilk kökeni Sanskrit, yani eski Hint edebi dilidir. Onlarda “raşaaaina” şeklinde söylenip, verdiǵi anlam ise “şifalı su”dur. Yukarıda gösterilen dillerde de aynı anlamda kullanılır. Elbette “araşan” kelimesinin bu anlamı eskiden gelmektedir.

Sözcüğün ikinci parçası olan “kapal” hakkında araştırmacıların varsayımları farklıdır. Bazıları bu kelimenin anlamının belirsiz olduğunu söyler,

kalgañtsarı “kapal” sözün “kopa” -men baylanısgıradı. Kazirgi tüsinigimizde “kopa” mağınası - köldi jerde ösetin qalıñ qamıs, qoqa. Olar osı joramal boyınşa, “Arasankapal” –“kopalı köldegi şıypa suvı” degen ügımğa balaydı.

Bül joramaldı biz qostamaymız. Bastı sebep - zerttevşilerdiñ bül oyı tek dıbıstıq kұramdağı seykestikten şıqqan. Delirek aytqanda, “kopa”-nıñ “kapal”-ğa aynaluvı jönindegi joramalınan tuvındağan.

Biz mına bir tildik derekke taban tirey otırıp, öz boljamımızdı üsinamız. Arab tilinde “qafal” söziniñ: 1) jıynaluv; ağıp kelip, bir jerge jıynaluv; 2) toluv deytin mağınaları bar. (Baska mağınaları tuvındı ügımdar).

Osınday tildik derekter türganda, şupa, em bolarlık suvdı, qopamen baylanıstıruv orınsız. Sonda “Arasan kapal” degenimiz, qazaqşa aytsaq, “em suvınıñ jıyñalğan” jeri bolıp şıqpıq.

Bül jerde -türki tilderine arab, parsılardan jene kerisinşe, türki tilderinen arab, parsı tilderine söz avısuv mümkindigin este üstağan jön.

diğerleri ise “kapal” kelimesini “kopa” ile bağıdaştırmaktadır. Günümüzde kullanılan anlamıyla “kopa”nın manası: “Göllü yerde biten kamış”tır. Buna göre araştırmacıların bu grubu “arasankapal” ın anlamını “kapalı göldeki şıfalı su” anlamına getirmektedir.

Fakat biz bu varsayıma katılmıyoruz. En büyük neden de, araştırmacıların bu fikri sadece ses yapısındaki uyuma dayandırmalarıdır. Tam olarak, “kopa”nın “kapal”a dönüşmesi hakkında varsayım oluşmuştur.

Biz şu dil verilerine dayanarak, kendi varsayımımızı sunacağız. Arap dilinde “kafal” kelimesinin: 1) “toplanmak”, “akarak gelip bir yere toplanmak”; 2) “dolmak” diye anlamları vardır. (Diğer manaları türemiş sayılır).

Bu dil verileri varken, şıfa olacak suyu kopa kelimesiyle bağıdaştırmak yersiz olacaktır. O zaman “Arasankapal” dediğimiz bizce “şıfalı suyun toplandığı” yer demektir.

Burada Türk dillerine Arap ve Farslardan veya tam tersi, Türk dillerinden Arap ve Fars dillerine kelimelerin geçme ihtimallerini göz önünde bulundurmak doğru olacaktır.

Argun- elginde engime etilgen Amur özeniniñ salası. Bül özen atavınıñ tuvuvına Altay jüyesine jatatın tungus-mançur tobındağı tilderdin eseri bolğan. Amurdın bul salası basın sol töñirektegi kişi-girim jotalardan aladı. Demek, salanıñ közi bulaqtardan akқан suv. Sondıktan da özen suvınıñ. taza boluvı zandı. Bizdi bül oyga jetelep otırğan tungus-mançur tiliniñ deregi. Alayda, derek retinde üsingalı otırğan sözimiz olarğa mongol tilinen avışkandığı baykaladı. Jazba mongol tilindegi “arıygüvn” sözi qazaq tiline avdarğanda “taza” degen mağşa beredi.

Arka- batısı Torgay oypatgaan bastalıp, şıǵısı Tarbağataydıñ batıs silemine deyin jalgaskan, soltüstigi Batıs Sibir jazıǵşa, oñtüstigi Balqas köline ulaskan keñ dala. Münı – “Sarıarka” dep te ataydı. Bül tuvranı eñgime keyinirek bolmaq. Al qazir Arqa atavınıñ bürin qanday tüsinik bergendigine toqtalmaqız.

“Arka” söziniñ bizge melim maǵnasınan baska da köptegen maǵınaları bar.

Argun: Daha önce ismi geçen Amur nehrinin bir koludur. Bu nehir isminin oluşmasına Altay sistemine ait Tunguz-Mançur grubundaki dillerin etkisi olmuştur. Amur’un bu kolu başlangıcını o bölgelerdeki ufak tefek tepelerden alır. Demek, kolun kaynağı, pınarlardan akan sudur. Bu yüzden de nehir suyunun temiz olması doğaldır. Bizi bu fikre yönelten Tunguz-Mançur dillerinin verileridir. Fakat veri olarak sunacağımız kelimenin onlara Moğol dilinden geçtiği fark ediliyor. Yazılı Moğol dilindeki “arıgun” kelimesi Kazakçaya çevrildiğinde “temiz” anlamını vermektedir.

Arka: Batısı Torgay ovasından başlayıp, doğusu Tarbagotav’ın batı eteğine kadar devam eden, kuzey kısmı Sibiry ovasına, güneyi Balqas gölüne kadar uzanan geniş bozkırdır. Ona “Sarıarka” da demektedirler. Bu konudan daha sonra bahsedeceğiz. Şimdi ise Arka isminin eskiden hangi anlama sahip olduğunun üzerinde durulacak.

“Arka” kelimesinin bildiğimiz anlamının dışında da birçok manası vardır.

Kazak tiline bir taban yakın kırıgızlarda “arka” tülğası “soltüstik”, odan eri yakut tilinde “argaa” –“batıs, batıs jak”, tuvalarda “arga” birde “tavlı”, ekinşi jerde “kılkan japıraqtı ağaş”, tungus-mançur tobındağı tilderdiñ keybirevinde “argaa”, –“batıs”, al mongoldarda: “ara” sözi “soltüstik” sıyyaqtı üğımdardı menşiktenedi.

Bizdiñ baykavımızşa, osı mağınalardıñ işinde mına jer atavı – “Arkağa” seykes keletini “batıs” nemese “soltüstik” üğımdarı. Eger biz tariyh şındıgşa boy ürsak, türki halıqtarınıñ köbirek şoğırlana qonıstangın mekeni mongol dalası men Altay toñiregi dep tanısaq, mına söz bolıp otırğan jer, dırısında da, olardıñ batıs, soltüstik jağına bolğandıgın aňğaruv kıyın emes. Osımen baylanıstı bül jerdi jol kezde-aq “Arka” dep atasa kerek. Demek, “Arkanıñ” alğaşkı mağınası qazirgi kezdegi “batıs” ne “soltüstik” üğımı bolmaqşı.

Arkalıq- Torgay oblısınıñ ortalığı. Qala ornalasaqan jeriniñ atavın menşiktenen.

Kazak diline en yakın olan Kırıgız dilinde “arka” gövdesi “kuzey”, ondan sonra Yakut dilinde “argaa”- “batı, batı taraf, Tuvalarda “arga” bazen “dağlı”, bazen “iğne yapraklı ağaş”, Tungus-Mançur grubundaki dillerin bazılarında “argaa”-“batı”, Moğollarda ise: “ara” kelimesi “kuzey” gibi manalara sahiptir.

Fark ettiğimiz kadarıyla, bu anlamların içinde verilen yer ismi “Arka”ya uygun olanı “batı” ya da “kuzey” kavramları olacaktır. Eger tarihe başvurun ve Türk topluluklarının en çok mekân ettiği Moğol toprakları ile Altay bölgeleri olduğunu kabul edersek, ismi geçen yer hakikaten onların batı, kuzey kısmında olduğunu görmüş oluruz. Buna göre bu bölgeye daha o zamanlarda bile “Arka” denilmektedir. Demek ki, “Arka”nın ilk anlamı günümüzdeki “batı” veya “kuzey”dir diyebiliriz.

Arkalık: Torgay bölgesinin merkezidir. Şehir, bulunduğu yerin ismini almıştır.

Bir zerttevşiniñ pikirinşe, jer atavı, biz joğarıda körsetken “soltüstik”, “batis” mağınaların beretin “arka” sözimen baylanıstı payda bolğan. Biz bügen başkaşa qarap, ezimizşe topşılav jasavdı üygardık.

Mına bir-eki tildik derekke nazar avdarayık. Başkurt tilinde “argıllı”. sözi “tavlı”, “argıllı uvrın tirkesi “tavlı jer” degen mağına beredi. Munı ħakas tili deregi ħuvattay tüsedı. Olarda argalığ-dıbıstık küramdağı sözdin eki türli üğımı bar: 1) jotalı; 2) biyık; üstirt (jer tuvralı).

Rasında da, Arkalık ħalası men Arkalık avdanınıñ ornalasħan jeri üstirtti, şokılı bolıp keledi. Sol jerlerden boksıyt, ħoñır kömir kenderi ħazılıp alınadı. Şığıstan batısħa ħaray alasara tüsetin bül adırlı jerlerdiñ teñiz betinen biyiktigi 250-300 metrdey bolıp keledi.

Keltirilgen” derekteri men jer bederine süylene otırıp, “Arkalık” öz atavıñ ornalasħan jerdiñ bederine baylanıstı iyelengen, delirek aytkanda, türki tilderinde erterekte jotalı, üstirtti jerler “arkalık” sözimen atalğan devge boladı.

Bir araştırmacıya göre, yer ismi, yukarıda belirttiğimiz “kuzey”, “batı” anlamlarını veren “arka” kelimesiyle doğrudan ilgilidir. Biz buna farklı bir yönden bakıp, kendi varsayımımızı sunmayı uygun bulduk.

Şu bilgilere dikkat edelim. Başkurt dilinde “argılı” kelimesi “dağlı”, “argıllı urın” bileşik kelimesi ise “dağlı yer” anlamına gelmektedir. Bu bilgiyi Hakas dilinin verileri de doğrulamaktadır. Onlarda “arqalıq” ses yapısındaki kelimenin iki çeşit anlamı bulunmaktadır: 1) bayırlı; 2) yüksek tepe (yer hakkında).

Gerçekte de, Arkalık şehri ile Arkalık bölgesinin bulunduğu yer tepeli, hayırlıdır. Oralarda çeşitli maden çalışmaları yapılmaktadır. Doğudan batıya doğru alçalan bu bayırların deniz seviyesinden yüksekliği yaklaşık 250-300 metredir.

Verilen bilgilere ve yer şekline bakarak “Arkalık” manasını bulunduğu yerin şekline göre almıştır, kısaca Türk dillerinde eskiden tepeli ve bayırlı yerlere “arkalık” denmiştir diyebiliriz.

Atırav- Guvrez oblısı men
kalası būdan bılay Atırav dep ataladı.

“Atırav” -erteden qoldanılıp kele
jatqan söz. Qazirgi qoldanısımızdağı
mağınası “Qazaq tiliniñ túsindirme
sözdigine” kórsetilgende –“özenniñ
teñizge kıyatın sağısı”.

Alayda, onıñ del qazirgi
mağınası, alğaşkı útımşan sel alşak.
Ertedegi türki jazba eskertkişteriniñ,
sözdigine jüginsek, onda “otruğ”
dıbıstıq kıramdağı sözdıñ ejelgi
mağınası qazirgi túsinigimizdegi “aral”
degenge núsıaytdı. Osı tülğa men
mağına qazirgi kezdegi keybir türki
tilderinde saktalğandığına da derek joq
emes. Qazan tatarları men Çuvlım
tatarları tilinde: “uvtrav” tülğalı söz de
“aral” mağınasıñda qoldanıladı.

“Otruğ” jene “uvtrav” sözderiniñ
qazaq tilinde “atırav” bolıp qalıptasuvı
da, türki tilderindegi dıbıs seykestiginin
zandılığınan tısqarı ketpeydi.

Soday-aq, burın “aral”
mağınasn bergen “atırav”dın “sağa”
söziniñ üğımda jarmasuvında tabıgı
zandılıq bar. Qanday özen bolmasın
mülhiytқа nemese zañdılıq teñizge
kıyıylar jerde arnası sala-salaga bölünip,-

Atırav: Guryev bölgesi ve
şehriniñ günümüzdeki adıdır.

“Atırav” eskiden kullanılagelmiş
bir kelimedir. Kazak dilinin açıklamalı
sözlüğünde gösterildiğı üzere
günümüzdeki anlamı ise “nehrin denize
dökülen ağız” şeklindedir.

Fakat onun günümüzdeki tam
manası ilk anlamından biraz farklıdır.
Türk yazılı anıtlarının sözlüğünde
“otruq” ses yapısındaki kelimenin eski
anlamı günümüzdeki “ada” anlamına
uygun düşmektedir. İşte bu gövdenin
günümüzde kullanıldığını dair belgeler
vardır. Kazan Tatarları ile Çulun
Tatarlarının dilinde: “utrav” şeklindeki
kelime de “ada” anlamında kullanılır.

“Otruğ” ve “utrav” sözcüklerinin
Kazak dilinde “atırav” olarak dönüşmüş
olması, Türk dillerindeki ses değışimi
hadiselerine uygundur.

Aynı zamanda geçmişte “ada”
anlamını veren “atırav”ın “kol”
kelimesinin anlamıyla birleşmesi
doğaldır. Hangi nehir olursa olsun,
okyanusa ya da denize dökülen yerinden
birkaç-

er salanın kişi-girim kırılıktar payda boladı. Mine, osı kırılıktar ezine erteden ten atav “atıravdı” talap etkendey boladı. “Atıravdın” sagamen qosarlana qoldarınıñ bastı sebebi osı dep oylaymız.

Baykal- RSSR-dağı Buryat Respüvblıykası men İyr-kuvtsk oblısı aralıgıvda ornalasqan ülken köl.

Qazaqstan jerine qatısı bolmasa da, bül köldiñ “Baykal” ataluvına türki tilderiniñ biriniñ eseri bolğandıqtan nazardan sırt qaldıruvdı oğaq kördik.

Türkî tilderiniñ biri yaquttıñ “baygal” dıbıstıq quramdağı sözi, bizdin tüsinigimizge “teñiz, muhit” mağınalarında qoldanıladı da, al “baygal baala” söz tirkesi qazaq tiline aydarsaq “teñiz tolqını” degende nüşqaydı. Tuvngus-mançur tobına jatatın evenkilerge yakut tilinen avısqan boluv kerek, olarda “teñiz” mağınalı söz “bayga” qalpında aytıladı.

Mine, osı derekterge boy üra otırıp, “Baykal” köliniñ atavınıñ törkin tili- yakut tili, al alğaqşı mağınası-

kola ayrılmaktadır. Bu kolların aralarında ise küçük adacıklar oluşmaktadır. İşte bu kara parçaları geçmişte “atırav” ismini sahiplenmişlerdir. “Atırav”ın nehir kolu anlamıyla birlikte kullanılmasının sebebi de bu diyebiliriz.

Baykal: Rusya Federasyonu’ndaki Buryat Cumhuriyeti ile İrkutsk bölgeleri arasındaki büyük göl adıdır.

Kazakistan ile ilgisi olmasa da, bu gölün “Baykal” kelimesi ile adlandırılmasında Türk dillerinden birisinin etkisi olduğundan onu incelemeden geçmeyi doğru bulmadık.

Türk dillerinden birisi olan Yakutça “baykal” ses yapısındaki kelime bizim algımızda “deniz, okyanus” anlamında kullanılmaktadır, “baykal baala” bileşik söz grubu ise Kazakçada “deniz dalgası” anlamında kullanılmaktadır. Tunguz-Mançur grubundaki Evenk diline büyük ihtimalle Yakutlardan geçmiştir, onlarda “deniz” anlamındaki kelime “bayga” şeklinde bulunmaktadır.

İşte bu bilgileri göz önünde bulundurarak, “Baykal” gölünün isminin akraba olduğu dil- Yakut dili, bu kelimenin ilk anlamı ise-

–“teñiz”, odan eri ketse “mühit” degen ügımdı menşıktengen dep tujırım jasavğa boladı. Söytip, “Baykal köl” kazakşa “Teñiz köl”bolmak.

Baķanas- İle özeniniñ bir salası jöne Semey oblısında Alaķölge jetpey, jol-jenekey kumga siñip ketetin özen atavı.

Bırkatar zerttevşiler özen atın tilimizdegi “ķada, tirev” sözderiniñ tağı bir balaması (siynoniymi) “baķan” degennen erbitkendi dürıs dep oylaydı.

Keybir til derekterine özen atın süyene otırıp, “Baķanas” söziniñ terkinin özgeşe. Ķarastırğan orındı dep bilemiz. Türkî tilderimen ejelden tübi bir mongol tilinde “ķısķa, kelte, şolak” sözderiniñ orınına “bogıyno” tülğası ķoldanıladı. Al bizdegi “suv” moñğol tilinde –“us”. Osı eki sözdi tirkestirsek “bogıyno uvs” bolıp, kazakşa “ķısķa suv” mağınasın bergen bolar edi. Mongol tilinde ķalıptasķan bül tirkes, beri kele kazak tiliniñ iñğayına keşip, beyimdeluv netiyjesinde keybir dıbıstar ezgeriske uşırıp, birikken sözderde dıbıs tüsip ķaluv zandılığına baylanıstı “bagana(uv) s” –“bağakas” –“baķanas”-

“deniz” daha ileri gidecek olursak “okyanus” manasını sahiplendiğı sonucuna varabiliriz. Böylece “Baykal Gölü”, “deniz göl” demek olacaktır.

Bakanas: İle nehrinin bir kolu ve Semey bölgesinde Alaköl’e gelmeden dökülen nehrin adıdır.

Bırçok bilim adamı nehir ismini dilimizdeki “direk, kazık” kelimelerinin eşanlamlısı olan “bakan” ile bağdaştırmaktadır.

Bazı dil verilerini hesaba katarak “Bakanas” kelimesinin kökenini farklı açılardan incelemeyi uygun bulduk. Türk dilleriyle kökü aynı olan Moğol dilinde “ķısa, çolak” sözcüklerinin yerine “bogino” gövdesi kullanılmıştır. Bizdeki “su” ise Moğollarda “us”tur. Bu iki kelimeyi birleştirecek “bogino us” olacak, Kazakça “ķısa su” anlamını verecektir. Moğol dilinde ķalıplaşan bu iki kelime zamanla Kazak dilinin kurallarına göre değışerek, bazı sesleri düşüp, bazı sesleri ise değışerek “bağana (u)s”-“baganas”-“bakanas”

bolıp alıptasan.

Söytip “Baanas” atavınıñ törkini türki, mongol tilderine ortak, ertedegi maınası –“kelte suv” degenge nüşaydı.

Balkaş- azak jerindeki iri köl.

Keybir zerttevşiler köldiñ atavı ertede “suv” maınasın bergen “balık” sözine-aş jürnağı ostluvu arılı jasalğan degen boljam üsınadı.

Balkaş köliniñ atavı jöninde bizdiñ pikirimiz özgeşçe. Eskertkişteri sözdiginen “suv” maınasına ıye bolarlıqtay “bal”, “balık” dıbıstık üramdağı tülğalardı üşırata almadık.

Bizdiñ bayavımızsa, kel atavı, V.V. Radlov körsetkendey, azak tiline erteden ten –“sazdı tömpeşikteri bar bılılda, batpak maınasın beretin “balkaş” sözimen baylanıstı tuvuı ıqtıymal. Bül oyımızdı televit, ümandı, altay tilderiniñ derekteri akıqtay түsedı. Olarda: “palkaş” tülğalı söz “lay, balşık, tünba” maınalarında oldanıladı. Eger osı derekterge sensek /senüge tura keledi/ “Balkaş köli”, “batpatı köl” degenmen barabar.

olup alıplaşmıştır.

Sonuç olarak “Bakanas” isminin kökeni Türk, Moğol dillerinde ortak, eski anlamı “kısa su” olmuştur.

Balkaş: Kazak topraklarındaki büyük gölün adıdır.

Bazı bilim adamları gölün isminin, geçmişte “su” anlamını veren “balık” kelimesine “-aş” ekinin eklenmesiyle oluşmuş olacağını savunmaktadırlar.

Balkaş gölünün ismi hakkında bizim fikrimiz farklıdır. Bunun elbette nedeni vardır. Biz eski Türk yazılı anıtlarının sözlüğünden “su” anlamına gelen “bal”, “balık” ses yapısına sahip gövdeleri bulamadık.

Bize göre, göl ismi, V.V. Radlov’un belirttiğı gibi, Kazak diline eskiden “sazlık tepeleri olan yumuşak yer, amur” anlamını veren “balkaş” kelimesi ile ilgili oluşmuş olabilir. Bu fikrimizi Televit, Kuman, Altay dillerinin verileri doğrulamaktadır. Onlarda; “paklaş” gövdeli kelime “ökelti, amur, lığ” anlamlarında kullanılır. Eğer bu bilgilerin doğru olduğuna inanırsak /ki inanmalıyız/ “Balkaş Gölü”, “amurlu göl” demek olacaktır.

Boljamımızdı köldiñ tabiyğı jaǵdayı da şındıqqa şıǵarǵanday. Balkaş köliniñ soltüstik şıǵıs jaǵelavı men Ile özeñiniñ kelge kúyıla beris mañayı batpaqtı bolıp kelse, köldiñ şıǵısı sortañ. Köl öz atavın osınday sıpatına qaray ıyelengen.

Betpakdala- Balkaş köliniñ batıs jaǵalavşan bastalatı keñ dalanıñ atavı.

Şel dalanıñ süykimsiz de süriksiz qalpına qaray, bül atav parsı tiliniñ “bad-baht” nemese “baıydbaht” sözi arqılı, jasalǵan deydi, keybir zerttevsiler. Eriyne, bül közqarastı teriske şıǵaruv qolaysız. Öytkeni körsetilgen söz bizdiñ tüsinigimizdegi “baqtısız, jaman, jeksürin, jiyreniştı” ispettes maǵına beredi. Şın menisiñde de jer jaratılısı osı sıypatqa seykes.

Bügan qosımşa mına bir jayttı da esgen şıǵarmaǵan jön. Qazirgi Betpakdala ete kene zamanda suv jayılǵan jer bolǵı ıqtıymal. Uvaqtı otken sayın suv tartılıp, onıñ ornında batpaqtı dala payda bolıp, mine, sol kezde oǵan “Batpakdala” atavı berilüvi de ğajap emes.-

Bu varsayımımızı gölün doǵal ortamı da doǵrular niteliktedir. Balkaş gölünün kuzeydoǵu kıyısı ile İle Nehri’nin göle döküldüğü kısımları çamurlu, gölün doğusu tuzlaktır. Göl ismini bu özelliğinden dolayı almıştır.

Betpakdala: Balkaş gölünün batı kıyısından başlayan geniş ova ismidir.

Bizim bazı bilim adamlarımız çölün çirkin şekline dayanarak, bu ismin Fars dilinin “bad-baht” ya da “baidbaht” kelimesinden geldiğini savunur. Elbette bu fikrin yanlış olduğunu söyleyemeyiz. Çünkü bahsi geçen kelime Kazakçada “mutsuz, kötü, iğrenç, alçak” anlamlarını vermektedir. Gerçekten de, bu yerin görüntüsü bu tasvire uygun düşmektedir.

Bunlarla birlikte şu durumu da gözden kaçırmamalıyız. Günümüzdeki Betpakdala geçmiş zamanlarda suyun yayıldığı yer anlamında olabilir. Zaman geçtikçe suların çekilmesiyle onun yerine çamurlu (Kazakça-“batpaqtı”) ova oluşup tam da bu sıralar bu yere “batpakdala” ismi verilmiş olabilir.-

Sol kezdeki kerkösip suvdan alğanı Balkaş köli boluvı mümkün. Al, “batpak” söziniñ alğışkı törkini - türki tili me, elde parsı tili me? Bül jerin anıktap aytuv da kıyın. Sebebi bizdeki “batpak” sözi mağınasın özgeripsten parsı tilinde “batlag” dıbıstık alıpta üşirasadı. Mündägi erekşelik -bizdiñ tilimizdeki “p” ornına “l”, “k” ornına “g” oldanıluvı. Bül türğıdan alsa, birinşı buvındağı “a” dıbısınıñ “e”-ge almasıp, kele-kele “betpak” bolıp özgerüvi de tañdanarlı jağday emes. Osı sebepten de, sözdiñ alğışkı kalpı “batpakdala” bolar dep joramal jasavğa boy ürdik.

Bosaa- Şımkent oblısınıñ Şevildir, Semey oblısınıñ Abay jene Torgay oblısınıñ Jankeldiyn avdandarındağı jer atavı.

“Bosaa” söziniñ terkinı tuvralı jazılğan pikirler ete tapşı, keybirevleri onı özimizge belgili yosık bosaasımen (tabaldırık pen mañdayşanıñ aralığındağı tirev aaş) salıstırüvmen ana şekteledi.

Geçmiş zamanlardaki bu suyun kalıntısı da Balkaş gölü olabilir. “Batpak” kelimesinin kökeni ise Türk dilleri mi yoksa Fars dili mi? Bunu kesin bir dille söylemek mümkün değildir. Çünkü bizdeki “batpak” kelimesi anlamını deiştirmeden Farsçada “batlaq” ses yapısında görölmektedir. Buradaki özellik, bizim dilimizdeki “p” yerine “l”, “k”, “g” harflerinin kullanılmasıdır. Bu açıdan baktığımızda, ilk hecedeki “a” sesinin “e” ye deişip, zamanla “betpak” şekline gelmesi şaşırtıcı bir durum olmayacaktır. Bu yüzden de, kelimenin ilk şekli “batpakdala” diyen varsayıma katılmaktayız.

Bosaga: Şımkent bölgesinin Şevildir, Semey bölgesinin Abay ve yine Torgay vilayetinin Jangeldin ilçesindeki yer adıdır.

“Bosaga” sözcüğünün kökeni hakkındaki araştırmalar yok denecek kadar az sayılır. Bazıları onu herkesin bildiğı kapı eşiğıyle (eşik ile kapı arasındaki direk, aaç) karşılaştırmakla yetinmiştir.

Keybir til derekterine kez salsak, “bosaga” söziniñ; özimiz biletin mağnasınan (esikpen baylanıstı) başka da ügimı bolğañdığın baykaymız. Mısalı, yakut tilinde “modoğ” söziniñ eki mağnası bar 1) av kemeri; 2) esik bosagaşı. Büdan eregerek barsak, altay til jüyesine tatın tungus-mançur tobındağı keybir tilderde “bosogo” tülğası bizdiñ tüsinigimizdegi “tav bavrayı” degendi biltiredi. Osığan qarap “bosaga” söziniñ algaşkı mağnası tek jer bederimen baylanıstı tuvgandığın tüsinüv kıyın emes.

Buhara- Özbek respüvblıykasındağı oblıs jene onıñ ortalıgınıñ atavı.

Bül atav kazaq arasıñda da jiyi koldanılatındıktan tanıp-bilüvdiñ zıyyanı bolmas degen oymen jazıp otırmız.

Sözdiñ törkini bizdi arab tiline aparıp tireydi. Bül tilde “buhara(t)” tülğalı söz “ortası, ortalıq” degen mağına beredi. Bir kezderde özbek eliniñ başka qalalarına; karağanda onıñ atı erterek kulaqqa şalınıp, ortalıq sanalğanı da tariyhtan belgili.-

Bazı dil verilerine dayanırsak, “bosaga” kelimesinin bildiğimiz manasından (kapı ile ilgili) farklı anlamlarının olduğunu görebiliriz. Örneğın, Yakut dilinde “motsogo” kelimesinin iki anlamı var; 1) dağın kenarı; 2) kapı eşiğı. Daha da ileri gidecek olursak, Altay dil sistemindeki Tunguz-Mançur grubundaki bazı dillerde “bosogo” gövdesi bizim dilimizde “dağ eteğı” anlamına gelmektedir. Bu bilgilere dayanarak “bosaga” sözcüğünün ilk anlamı sadece coğrafi şekliyle oluşmuştur, dememiz yanlış olmayacaktır.

Buhara: Özbekistan Cumhuriyeti’ndeki il ve ilin merkezinin adıdır.

Bu isim Kazaklar arasında da sık kullanıldığından, bu kelimeyi açıklamanın zararı olmaz diye düşündük.

Kelime kökeni bakımından bizi Arap diline yöneltmektedir. Bu dilde “buhara(t)” gövdeli sözcük “orta, merkez” anlamına gelmektedir. Bir zamanlar Özbek ilinin diğır şehirlerine göre onun ismi daha erken tanınıp, merkez sayıldığı da tarihten bilinmektedir.-

Osıgık oray arabtardıñ “ortalık” mağınasın beretin “bühara” sözi kala atavı bolıp alıptasan devge boladı.

Boralday- Almatı töñiregindegi jer jene eldi meken atavı. Oñtüstik azakstan jene ırğız jerinde de bül ispettes jer, tav atavları işınara kezdesip otıradı.

Bir zerttevşı bül atavdı birikken söz retinde arastırıp, “boral” tülğasın “bürma, bürıs, teris”, al “day”-dı “tav” degenmen jağıstıradı. Eger bül türğıda túsınsek, “Boralday” degenimiz “bürıs tav, teris tav” bolıp şığadı.

Aldımen “Boralday” degen jer atavınıñ nemen baylanıstı payda bolğanına totalayı. almak tilindegi “buvulda” alpında dıbıstalatın söz “juvsan” (ösımdik) üğımın beredi. Demek, “Boralday” degenimiz “juvsandı, juvsan kep esetin” jer degen üğımınmen seykes keledi. Osıған arap, eñgime bolıp otırған jer atı almak tilinen avısған desek te teris bola oymas edi. Öytkeni bül da türki tilderimen tektes. Alayda, til derekterin teksere tússek, mınaday melimetterge tap bolamız. Tuva tilinde (bül türki tobına jatadı):

Buna göre Arapların “merkez” anlamını veren “buhara” kelimesi daha sonra şehre isim olarak verilmiş diyebiliriz.

Boralday: Almatı etrafındaki yer adıdır. Güney Kazakistan ve Kırgız topraklarında da benzer yer, dağ isimleri bulunmaktadır.

Bir araştırmacı bu ismi birleşmiş sözcük olarak inceleyip, “boral” gövdesini “yanlış, ters”, “day”ı ise “dağ” anlamına gelen “tav” ile bağdaştırmıştır. Eğer bu açıdan bakarsak “Boralday”, “yanlış, ters dağ” demek olacaktır.

Öncelikle buradaki “Boralday” isminin neyle alakalı olduğu ve nasıl oluştuğu hakkında konuşalım. Kalmuk dilindeki “buurlda” şeklinde telaffuz edilen kelime “pelin” (bitki) anlamını vermektedir. O zaman “Boralday” dediğimiz kelime “pelinli, pelinin çok olduğu” anlamına gelmektedir. Buna bakarak söz konusu olan yer isminin Kalmukça’dan geçmiş olduğunu söyleyecek olursak, yanlış olmayacaktır. Çünkü o da Türk dilleriyle akraba dildir. Ancak, dil verilerini daha derin incelersek şu bilgilere ulaşırız. Tuva dilinde (bu Türk dil grubuna ait):

“boraldır” sözi, qazirgi bizdiñ tilimizdegi “kölgin” degen tüstiñ sıypatın bildiredi. Eger juvsan esimdigin kergenderiñ bolsa, onıñ keybiriniñ “kölgin” tüsti, bolatındığın bilesinder. Osı tüstes ösimdik qana emes, küs bolsa ıya osınday at menşiktenetinin mına bir derek anıqtay tüsedı. Türik tilinde “boruvlday” sözi “kölgin tüsti küs” degen mağına beredi. Söytip bül sözdiñ tüp-törkini türki tilderi eken.

Büyrek- Torgay oblısı Jankeldin avnasında kezdesetin jer atavı. Büyrektal-degen de atav uşırasadı.

Osı atavlar turalı pikir-aytuşılar “büyük” sözın ertedeği türki rularınıñ biri -büyükpen baylanıstıradı. Pikir iyesiniñ bül joramaldı qanday derekke süyenip jazğanı beymelim.

Bizdiñ şamalavımızşa, “Büyrektal”, “Büyük” degen atavlar jer bederine baylanıstı şıksa kerek. Qırğız tilindegi “böyük” söziniñ bir mağınası - tav bökterindegi oypañ, eñis jer.

Eger müni negizge alsaq, “Büyrektal” -oypañ jerge esken tal, al “Büyük” tek qana “oypañ, oypat, eñis” degen mağınanı añgartadı.

“Boraldır” kelimesi, Kazakçada “köl rengi, boz” renklerinin görünüşünü vermektedir. Eger pelin bitkisini gördüyseniz, onun bazı çeşitlerinin renklerinin “boz” olduğunu bilirsiniz. Aynı renkte sadece bitki değil, kuş da vardır. Türk dillerinde “borulday” kelimesi “boz renkli kuş” anlamını verir. Sonuç olarak bu kelimenin kökeni Türk dilleridir diyebiliriz.

Büyük: Torgay ili, Jangeldin bölgesinde rastlanan yer ismidir. Bu ilde “Büyrektal” diye isime de rastlanmaktadır.

Bu isimler hakkında araştırma yapanlar “büyük” (böbrek) sözcüğünü eski Türk kabilelerinden biri-Büyük ile bağdaştırmaktadır. Düşünce sahibinin bu hipotezi hangi verilere dayanarak yazdığı bilinmemektedir.

Bize göre “Büyrektal”, “Büyük” isimleri yer şekline göre oluşmaktadır. Kırgız dilindeki “böyük” kelimesinin bir anlamı, dağ eteğindeki bayır, yokuş yerdir.

Eğer bunları temele almış olursak “Büyrektal” (Böbrek+dal), bayıra biten dal, “Büyük” ise sadece “bayır, yokuş yer” anlamlarını vermektedir.

Degeres- Kazakstanıñ
oñtüstigiñdegi tavlı ölkelerde üşirasatın
jer atavı.

Osı atavdıñ şıqqan tegi, törkini
tuvralı pikir aytuvşılar “degeres”
söziniñ mağınası mongoldıñ “tav teke”
üğimın beretin “dzer geres” tirkese-
nen payda bolğan dep joramal jasaydı.
Mongol tili sözdigin süze qarap
şıqqanda mınanı bayқадық. Osı
tirkestegi “göröös” (avtorşa aytsaq
geres) sözi “eşki” nyomese “teke”
üğimş gına beredi dev қiyın eken.
Keyde bül tülğalas söz “añ” mağınası da
menşiktenedi. Oğan қosa, bizdegi
“eşki”, “teke” түsinikterin mongoldarda
“yamaa”, “teһ” dıbıstıқ құрамдағи
sözder be-redi. Sonday-aқ tirkestire
körsetken eki sözdiñ alғаşқısı –“dzer”
avtor körsetken sözdikte kezdespeydi
de. Osı sebepterden de biz bül joramaldı
jön көrmedik.

Ekinşi bir avtor “degeres”
söziniñ törkinin türki tilderiñdegi
“teger” (“döñgelek, шеñber” mağınası
beretin) sözimen baylanıstıradı da, oğan
-es жүрнағи қосылған деп келте қайырады.
Bül da шındıққа оңша janasa bermeydi.

Degeres: Kazakistan’ın güne-
yindeki daғlı bölgelerde rastlanan yer
isimleridir.

Bu ismin kökenini araştıranların
fıkrine göre “Degeres” sözünün anlamı
Moğol dilinde “tav teke” (dağ tekesi,
keçisi) anlamını veren “dzer geres”
terkibinden oluştuğı hipotezini ortaya
koymaktadır. Moğol dili sözlüğünü
taradığımızda şunları fark ettik: Verilen
kelime grubundaki “göröös” (yazara
göre kullanırsak-“geres”) kelimesi
“keçi” değil “teke” anlamını verdiğini
söylemek zordur. Bazen bu sözcük
“hayvan” anlamını da vermektedir.
Üstelik bizdeki “keçi”, “keçe”
kavramlarını Moğollarda “yamaa”,
“tek” ses kadrosundaki kelimeler
vermektedir. Üstelik grup halinde
verilen iki sözcüğün ilki, “dzer” yazarın
gösterdiği sözlükte kullanılmamaktadır.
Bu yüzden biz bu hipotezi doğru
bulmadık.

Diğer bir yazar ise “degeres”
kelimesinin kökünü Türk dillerindeki
“teger” (“yuvarlak, çember”) anlamını
veren sözcük ile bağdaştırır ve ona “-es”
ekinin eklenmiş olduğunu söyle-
mektedir. Bu da gerçeğe pek uyma-
maktadır.

Bizdiñ baykavımızsa, “degeres” jer atavına negiz bolğan mongol sözi: degüür - joğarı, üsti; deegüür – “joğargı, üstiñgi” bolsa kerek. Sonımen qatar qalmaq tilinde de “deyeres” nemese “deyegür” tülğaları bizdiñ tilimizdegi “üsti, joğarı jaq” mağınalarına ıye. Keyde mongol tilinde munday mağınanı “degere” sözi de bere alatşın eskertpekpiz. Mine, osı tülğağa mongol tilinde keptikti bildiretin -s jürnağı kossaq, qalmaq tilindegi “deyeres” sözinde “g” dıbısı tüsirilgen desek, bizdegi “deeres” sözimen tülğalastıq zandı türde tuvıp tür.

Eger jer bederin oy, kır nemese jazık, tav dep bölsek, oy men jazık, edette tömengi jaq, al kırmın tav - üstiñgi, joğargı jaq bolıp ta atalatının eskersek, bizdegi “degeres” pen mongol tilindegi “degere”, ne qalmaqtardağı “deyeres” mağına jagınan da alşaq ketpeytindigi aykın kerinip tür. Sondıqtan “degeres”- kırattı, biyik jerlerge berilgen atav bolmaq.

Söytip “Degeres” jer atavınıñ törkini mongol tobındağı tilderden eken, al berer mağınası biyik, üstirtti, töbeli jer.

Bize göre “degeres” yer ismine temel olan Moğol sözcüğü; “degüür-yukarı, üst; deegüür” yukarıdaki, üstteki olabilir. Aynı zamanda Kalmuk dilinde de “deeras” ya da “deegur” kelimeleri bizim dilimizdeki “üstü, yukarısı” anlamlarına gelmektedir. Bazen Moğol dilinde de bu anlamı “degere” kelimesinin de verdiğini eklemek isteriz. İşte, bu kelimeye Moğol dilinde çokluk anlamı veren “-s” ekini eklersek, Kalmuk dilindeki “degeres” sözcüğünde “g” harfinin düşürüldüğünü söylersek, bizdeki “degeres” kelimesi ile olan uyum ortaya çıkmaktadır.

Eğer yer şekillerini bayır, kır veya vadi, dağ diye ayırırsak bayır ile vadi genelde aşağı taraf, kır ile dağ ise-yukarı taraf, yüksek anlamlarını verdiğini hesaba katarsak, bizdeki “degeres” ile Moğol dilindeki “degere” Kalmuk dilindeki “degeres” anlam bakımından da çok yakın olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu yüzden “degeres”, tepeli, yüksek yerlere verilen isim olmaktadır.

Böylece “degeres” yer isminin kökeni Moğol grubundaki dillerden imiş. Verdiği anlam ise-yüksek, tepeli yer.

Dender- (keyde İynder dep te ataladı) Atırav oblısınıñ soltistigindegi, Jayıq özeniniñ şığısında ornalaskan jer-suv atavı. “Jer-suv” dep anıktap körsetüvimizde de men bar. Kartağa karasaq, del osı jerde İynder köli bar, onıñ soltüstik jağası Dender atalatı döñes.

Osı körsetilgen atavlardıñ qaysısın (Iynder nemese Dender) bolsa da, Qazaqstannıñ batısınan şalgay - jatқан Sibirden de, Altaydan da tabuvğa boladı. XVII. ғasırdı Tobol uveziñde İyñder bolısı, sonday-aқ Iynder attı ruv bolған. Ertede mongoldar jaylap, köşip жүрген jerlerde Dunder attı tav bolғанın da bilemiz. Чуваş jerinde Іyndірçй attı eldi meken bar.

Қазирги қзақ тілінен белгилі бір мағнада қолданылатын ne “ıynder”, ne “dender” тұлғасыдағы сөзді қезdestirmedік. Соңдықтан tiyisti мағнаға ıye боларлық бұл ispettes сөзді тағы da tuvıs tilderden izdestirüvge tuvra keledi.

Tuva тіліşçe “dendeer” сөзі bizdegi “şamadan tıs”, “şekten tıs” мағналарын ıyelense, mongoldardaғы “deñdger” “sorayған” ügımın bildiredi.

Dender: (bazen İnder diye de geçer) Atırav eyaletinin kuzeyindeki, Jayıq nehrinin doğusunda bulunan Yer-Su ismidir. “Yer-su” diye tasrih etmemizde de anlam var. Haritaya baktığımızda, tam bu yerde İnder Gölü bulunmaktadır, onun kuzey yakası Dender denilen tepedir.

Bu verilen isimlerin herhangi birini (İnder ya da Dender) Kazakistan’ın batısında uzakta bulunan Sibiry’a dan da, Altay’dan da bulmak mümkündür. XVII. yüz yıl da Tobol ilinde İnder ilçesi, ayrıca İnder adında kabile de vardı. Eskiden Moğolların yerleşip, göç ettikleri yerlerde Dender adında dağın olduğunu bilmekteyiz. Чуваş topraklarında da Індырчи adında yerleşim yeri vardır.

Günümüz Kazak dilinde belli bir manada kullanılan ne “İnder” ne de “dinder” kelimelerine rastlamadık. Bu yüzden ilgili manaya sahip olacak buna benzer sözcüğü yine akraba dillerden aramak zorundayız.

Tuva dilinde “dendeer” sözcüğü bizdeki “sınır dışı” anlamına gelirse, Moğollardaki “dengeer”-“çok uzun” anlamına gelmektedir.

“Biyik, üstirt”- mongoldarda –“iynder”,
mançurlarda –“iyenden”, kalmaktarda –
“öndr”.

Osı tildik derekterge süylene
otırtıp, “Iynder” nemese “Dender”
ataklarınıñ tüpki mağınasın körsetilgen
tilderdegi sözdermen baylanıstıra
qaravga boladı. “Dender” söziniñ jer
bederine, onıñ işinde jotalı, kırat, biyik
orındarğa beriletin atav ekendigi XVII.
ğasırdı Batıs Qazaqstanda tuvıp, ömir
sürgen Jiyembet jıravdıñ mına öleñ
joldarşan da bayqaladı:

“Qıyadan joldı körsetken

Töbeñe şıǵar kün bar ma,

Jotası biyik Denderim?!”

/”Aldaspan”. Almatı, 1971, 101-
bet/

Eniysey- Mongol jerinen
bastalıp, Sibirdi qağ jara otırıp,
Soltüstik müzdı mühiytqa barıp qıyatın
ülken özenderdiñ biri ekendigi belgili.

“Eñiysey” atavınıñ payda
boluvına orıs tiline eşkanday qatısı joq. .
Özenniñ atın qoyğan sol öñirdi ejelden
mekendegen halıqtar ekendigin-

“Yüksek, tepe” anlamıyla Moğollarda:
“inder”, Mançurlarda: “iyenden”,
Kalmuklarda- “öndr” şeklinde
yaşamaktadır.

Bu dillerdeki verilere dayanarak,
“inder” ya da “Dender” isimlerinin ana
manasının, verilen dillerdeki sözcük-
lerle bağdaştırarak incelemek
mümkündür. “Dender” kelimesinin
yüzey şekillerine, onun için de tepeli,
kırlı, yüksek yerlere verilen isim
olduğunu XVII. yy.da Batı
Kazakistan’da doğup, orada yaşadığı
akın Jiembet’in ağıt şeklinde söylediği
şu şiirinde de görülmektedir:

“Yüksekte yolu gösteren

Zirvene çıkar güneş var mı,

Tepesi yüksek Dender'im?!”

(“Aldaspan”.Almatı,1971,s. 101)

Enisey: Moğol topraklarından
başlayıp Sibirdi’nin tam ortasından
geçip Kuzey Buz Denizi’ne dökülen
büyük nehirlerden biri olduğu
bilinmektedir.

“Enisey” isminin meydana
gelmesinde Rus dilinin hiçbir katkısı
yoktur. Nehrin ismini koyanların o
bölgede eskiden yaşayan halklar
olduğunu-

mağına temendegi derekter deleldeydi.

Bizdiñ topşılavımızşa, atav eki sözdiñ birigüvinen şıkkan. Tungus-mançur tobındağı evenki negidal tilderinde “yene” tülğalı söz “ülken özen” mağınasında koldanıladı. Bül arķılı biz Eniysey atavındağı alğaşķı sözdiñ mağınasın aşuvğa mümkindik aldıķ. Al mançur tilinen bastap, osı toptağı başka da tilderde “eye” tübiri “ağuv, ağıs” degendi üğındıradı. Eki tübirdi қатар koysaқ “yene eye” tirkesi tuvıp, berer mağınası bizdiñ tilimizde “ülken özen ağısı” bolıp түsindiriledi.

Eriyne, “yene eye” tirkesi sol қалыпта өзgermey сақталувı мүмkin emes. Uvaқıt ozıp, tildiñ damuv derejesine baylanıstı birikken sözderde dıbıs түsirilip, nemese bir dıbıs ornına soған seykes ekinşı bir dıbıs koldanıluvı қay tildiñ bolsa da zandılıғına қayşı emes. Osı түргıdan kelgende birinşı sözdegi bastapķı, ekinşı sözdegi soңğı dıbıstar түsirilip, beri kele eki sözdi biriktirüvde deneker bolıp “s” dıbısıñ kısıtırıluvı ğajap kúbılıs emes. Bül boljamımız boyısha, alğaşķı eki söz “ene ey” қалpına deyin kısıkarıp, ortasına “s” dıbısı қosılғanda “enesey”

aşağıdaki bilgiler de ispatlamaktadır.

Bizde genel düşünceye göre isim iki sözcüğün birleşmesinden oluşmuştur. Tunguz-Mançur grubundaki Evenki, Negidal dillerinde “yene” kelimesi “büyük nehir” anlamında kullanılmaktadır. Buna benzer şekilde biz Enisey ismindeki ilk sözcüğün anlamını açmaya fırsat bulduk. Mançur dili başta olmak üzere bu gruptaki diğer dillerde ise “eye” kökü “akmak, akış” anlamını vermektedir. İki kökü yan yana koyduğumuzda “yene, eye” terkihi oluşup, anlamı bizim dilimizde “büyük nehir akışı” olarak düşünülür.

Elbette “yene, eye” kelimelerinin birleşimi, aynı şekilde kalması ve değişmemesi mümkün değildir. Zaman geçip, dilin gelişme seviyesine göre bileşik kelimelerde harf düşürölüp ya da bir harfin yerine ona uygun başka bir harfin kullanılması hangi dil söz konusu olursa olsun doğasına aykırı değildir. Bu şekilde bakıldığında birinci sözcükteki ilk, ikinci sözcükteki son harfler düşürölüp, zaman geçince iki sözcüğü kaynaştırıcı olarak “s” harfinin gelmesi şaşırtıcı değildir. Bu varsayımımıza göre ilk iki sözcük “ene, ey” şekline kadar kısaltılıp, ortasına “s” harfi eklendiğinde “Enesey”

kalpına deyin kışkarıp, ortasına “s” dıbbısı qosılğanda “enesey” kalpına jetpek. Qazirgi jazuvımızda ol “Eniysey” bolıp körinip jene estilip otır.

Tağı bir eskerte keter jayt - türğılıqtı ǵalıqtar bül özen atın “yene” nemese “yendregiy” dep osı kezde de aytadı.

Ertis- Qazaqstannıñ şıǵıs oblıstarınıñ biraz jerin kesip etetin özen.

Bül özen atavınıñ şıqqan tegi tuvralı türli-türli tüspaldar bar.

Birevler onı “artuv, asuv” maǵınaların beretin türki tilderindegi “ertiş” sözın, ekinşi birevler kazak tilińdegi “iyir” (“iyreleńdev” maǵınasındaǵı) men ket tilińdegi “suv, özen” maǵınasın beretin “ses şeş” sözderiniń birigüvinen şıqqan degen dolbar aytadı. Körsetilgen pikirlerdiń kay-qaysısına da qosıla almaymız.

Bizdiń oyımızsa, M. Qaşqarıydıń özen atavın türki tilderiniń özine ten “ertiş” sözın tuvdıruvı dırıs. Eri oǵan bergen maǵınası da köńilge qonımdı. Mısalı, ǵakas tilindegi “ıyrtis” dıbbıs quramındaǵı tülga da kazak tilindegi “ötüv, kesip ötüv” maǵınasın menşiktenedi.-

şekline gelir. Bugünkü yazımızda o “Yenisey” olarak görülmekte ve bilinmektedir.

Göz önünde bulundurmamız gereken bir başka durum ise, yerli halkların bu nehrin ismini “yene” veya “yendregi” şeklinde bugün bile kullanmakta olduklarıdır.

Ertis:- Kazakistan’ın doğu bölgelerinin bir kısım topraklarından geçen nehir.

Bu nehir isminin kökeni hakkında çeşitli varsayımlar bulunmaktadır.

Bazıları onu “yüklemek, asmak” anlamlarını veren Türk dillerindeki “artış” kelimesinden, bazıları ise Kazak dilindeki “yir” (“eğrilmek” anlamındaki) ile Ket dilindeki “su, nehir” anlamını veren “ses şeş” kelimelerinin birleşmesinden çıktığını varsaymaktadır. Belirtilen düşüncelerin hiç birine katılmamız mümkün değildir.

Bizim düşüncemize göre, Kaşgarlı Mahmut'un belirttiği üzere nehir ismini Türk dillerinin kendine ait “ertiş” kelimesinin oluşturduğu fikri doğrudur. Ayrıca ona verdiği anlam da tatmin edicidir. Örneğin; Hakas dilindeki “irtis” seslerinden meydana gelen yapı Kazak dilindeki “geçmek, kesip geçmek” anlamına sahiptir.-

Özen atavına negiz boluvğa osı söz layıqtı dep sanaymız. Öytkeni sonav Zaysan köliniñ mañınan bastalğan özen Obқа barıp қосılған talay oydı, қırdı kesip etedi. Osı kasiyetine қарay, onı mekendegen түрki ғalıқтары (қазақ-хақас т.б.) ertedekesip etүv мағınasın ıyelengen “ertiş” nemese “ıyrtis” sözın atav etken devge boladı.

Esil- respublikamızdıñ soltüstik önigindegi Қарағандı, Ақмola, Torgay, Kekşetav, Soltüstik Қазақстан oblıstarınıñ jerin basıp ötetin özen atavı. Esil dep atalatın eldi mekender de bar. Eriyne, bular özen atımen baylanıstı қoyılған.

“Esil” atavınıñ alğаш dünyege kelüvi tuvralı eki zerttevşiniñ pikiri bar. Biri –“Esil” atavın “jasıl” degen zat түsimen baylanıstırsa, ekinşisi -etistiktin “es” (esүv, esilүv, espe t. b.) түbirin tilge tiyek etedi. Bülardıñ eşқaysısı da көñilge қонбағанı bılay түрсın, шındıққа janaspaydı. Öytkeni özen, suv atavına edette olardıñ tabıyғatındaғы қasiyetterine қарay at қoyılıp, aydar тағıлатının eskerүv kerek. Söz törkinin izdestirgende бүl jaғdaylar zerttevşiler nazarınan sırt қалған.

Nehir isminin ortaya çıkmasına irtis kelimesinin temel olduğunu sanıyoruz. Bunun gibi Zaysan Gölü yanından başlayan nehir Ob’laya varıp birleşene kadar pek çok çukuru, tepeyi kesip geçer. Bu özelliğine göre o taraflarda yaşayan Türk toplulukları (Kazak, Hakas vs.) eskiden “kesip geçmek” anlamına sahip olan “ertiş” ya da “irtis” kelimesini isim olarak vermiş olmalıdır.

Esil: Kazak Cumhuriyeti'nin kuzey bölgesindeki Karagandı, Akmola, Torgay, Kökşetav, Kuzey Kazakhstan illerinin topraklarından geçen nehir ismidir. Esil diye adlandırılan yerleşim bölgeleri bulunmaktadır. Tabii ki bunlar nehir adı ile ilgili olarak verilen isimlerdir.

“Esil” isminin ilk ortaya gelişi hakkında iki araştırmacının düşüncesi mevcuttur. Biri “Esil” ismini “yeşil” diye bilinen herhangi bir nesnenin rengiyle bağdaştırmakta, ikincisi-”es” fiilinin (esmek, estirilmek, esme vb) kökünü temel alır. Bunların hiç biri beğenilmek bir yana, gerçeğe uymamaktadır. Çünkü nehir, su ismine genelde onların doğasındaki özelliklerine göre isim verildiğini ve söylendiğini hatırlamak gerekir. Kelimenin kökeni araştırıldığında bu durumlar araştırmacının gözünden kaçmıştır.

M. Kaşkarıy sözdiğinde “esil” jene “eşil” sözderi üşirasadı. Bülardıñ alğaşkıısı –“azaydı”, al ekinşisi – “sozıluv, sozılğan” degen üğımdar beredi. Osı eki sözdiñ qaysısı bolsa da, özen atavına qolaylı. Öytkeni alğaşkıısı özen suvınıñ tapşılığına mezgese, soñğıısı onın üziñdiğına nüşkaydı. Osı sıyyaqtı joramalıımızdı negiz tütsaq, özenniñ “Esil” atatuı jön körinedi. Öytkeni qazaqstannıñ bes oblısı köktey ötüvi özenniñ onşa kısqıa emestigin bayqatsa kerek. Bül taza türki tilderi dereğine süyengen boljam.

Endi türki tilderimen tuvıstas tungus-mançur tobındağı keybir til deregin kūrastırsaq, onda “esla” bolıp dıbıstalatın söz, bizdiñ tüsinigimizdegi “taşınğan özen” üğımın beredi. Bül da eskerüvge tūrarlıq nerse. Kim biledi, ete erte kezderde del osı tülğalı eri mağınalı söz türki tilderinde de bolıp, keyin ümitiluvı da ğajap emes.

Jabasak- Aqtöbe oblısındağı kişkene özen, sol özen boyındağı eldi meken jene respüblykanıñ ortalıq böligindegi özen atı.

Kaşgarlı Mahmut sözlüğünde “esil” ve “eşil” kelimelerine rastlanmaktadır. Bunların ilki: “azaldı”, ikincisi ise: “uzayan, uzamak” anlamlarını vermektedir. Bu iki sözcüğün hangisi olursa olsun nehir ismi için uygundur. Çünkü ilki nehir suyunun azlığına işaret etmekte ise, diğeri onun uzun olduğunu belirtmektedir. Bunun gibi varsayımımızı temele alırsak, nehrin “esil” adını alması uygun görünmektedir. Çünkü Kazakistan'ın beş ilini boydan boya nehrin kısa olmadığını gösterdiği bellidir. Bu - yeni Türk dillerindeki verilere dayanan bir hipotezdir.

Şimdi Türk dilleri ile akraba Tunguz- Mançur grubundaki bazı dil verilerini bir araya getirirsek onlarda “esla” şeklide geçen sözcük, bizim sözlüğümüzdeki “taşın nehir” anlamını vermektedir. Şunu da hatırlatmamız gerekir: çok eski zamanlarda bu şekildeki ve az ya da çok bu anlamı veren sözün Türk dillerinde de yaşadığını, zaman içinde unutulduğunu kim bilebilir ki?

Jabasak: Aqtöbe ilindeki küçük nehir olup, bu nehir boyundaki yerleşim bölgeleri ve Kazakistan Cumhuriyeti'nin orta bölgesindeki nehir adıdır.

“Jabasak” atının şıkkan törkinin bir zerttevişi: “jaba” jene “sak” ru, taypa atavlarinan payda bolgandığına delil eterlik eşkanday derek keltirmeydi.

Bizdiñşe, “Jabasak” atavının tüvuvü özen-süvmen baylanıstı. Aqtöbe oblısına qaraytın Jabasak eldi mekeniniñ ornalaskan jeri -Ölkeyek özeniniñ kişkene ğana salası - Jabasaktıñ bas jağı. Kartada bül özen salasınıñ atı jazılmağan. Engime bolıp otırğan avıl sol salanıñ ejelgi atı – “Jabasakpen” baylanıstı.

“Jabasak” atavının törkinine jol aştatın derek -tungus-mançur tilderinde koldanılatın söz. Bül toptağı tilderdiñ bir qatarında “davasa” bolıp dıbitlatatın söz –“özen salası” degen mağınada koldanıladı. Osı derekti küptasak “Jabasak” Qazak tilinde tek qana “özen salası” degen ügim bere aladı.

Jayık- söziniñ törkini jöninde pikir jazğandar onı “jayılğan”, “jayılıñkı” “jaylanuv, jaylasuv” degendermen tuvıstıradı.

İzdestire kelgende biz bül sözdiñ ejelden osı tülğada jetkeñde: “Jayıkpen” tülğalas töñiregin; mekevdegen halıqtardıñ tilinen tabamız. Altay, -

“Jabasak” isminin kökenini bir araştırmacı: “jaba” ve “sak” (İskit) şeklinde iki kelimededen meydana gelmiş olduğunu açıklamakta; hatta daha sonra “jabasak”ın “jaba” ve “sak” adını taşıyan kabilelerden çıktığına işaret etse de hiçbir örnek getirmemektedir.

Bize göre, “Jabasak” isminin ortaya çıkışı nehir, su kavramları ile ilgilidir: Aqtöbe iline bağlı Jabasak yerleşim bölgesinin bulunduğu yerin adı, Ölkeyek nehrinin en küçük kolu Jabasak'ın baş tarafı ki haritada bu nehir kolunun ismi yazılmamış olup bugün hala var olan söz konusu köy o kolun eski adıdır; bu üç mekân da “Jabasak” a bağlıdır.

“Jabasak” isminin kökenine yol açan bilgi, Tungus-Mançur dillerinde kullanılan sözcüktür. Bu guruptaki dillerin birçoğunda “dzavasa” olarak geçen sözcük, “nehir kolu” anlamında kullanılır. Bu bilgiyi kabul edersek, “Jabasak” Kazak dilinde sadece “nehir kolu” anlamını verebilir.

Jayık: kelimesinin kökeni hakkında fikir beyan edenler onu “yayılan”, “yayılmış olan”, “yayılmak”, “yerleşmek” anlamlarını veren aynı köke bağlanmaktadırlar.

Araştırma sırasında, biz bu sözcüğün eskiden bu görevde kalıplaştığını düşünmekteyiz. “Jayık” ile benzer şekildeki kelimeyi günümüzdeki Altay bölgesinde yaşayan toplulukların dilinde bulabiliriz. Altay, -

aladağ tilderinde “yayık”. alpında ayılattın söz, azaktar t sinigindegi “suv tasuv, sel, taşkın” degenmen seykes. Oı tilderde onı “yayık+ta” t ri “taşkın suv basuv” mağınası   beretin söz  uvaş tili  de  te şıkan alıpta –“yayu” bolıp ayıladı. Del oı mağınalı söz sel ana dıbtış  zgeristermen tuva tilinde – “dağıg” t rinde kezdesedi.

Oı derekterge s ylene otırıp  zenni   –“Jayık” atı onı tasığan kezdegi k rinesine bayla  tı berilgen dep orıtındı řıđaruvđa boladı. orıtındımızdı V. V. Radlov s zdigindegi “yayıhta” s zini   “taşkındav, tolıguv” mağınalarında k rinv  de ostay t sedi.

Jo  ğar Alataıı- Bir ağ şeti Kıtay jerine kirip t rđan Kazakstanı   şığısındağı tav j yesi.

Eki s zdin tirkesi arılı jasalđan jer atavınan bizdin engime jelisi etpegimiz –Jongar. Alataı j ninde alđaşı jollar da aytan bolatınbız.

Aladağ dillerinde “Yayık” şeklinde telaffuz edilen kelime Kazakların dilindeki “Yayık+ta” şekli “taşkın su basmak” anlamında kullanılır.“Taşkın” anlamını veren s zc k  uvaş dilinde  ok kısa şekilde “Yayu” olarak s ylenir. Aynı anlamlı s zc k  ok k   k ses değişiklikleri ile Tuva dilinde “Dağık” şeklinde rastlanır.

Bu verilere dayanarak, nehrin “Jayık” ismi onun taştığı zamanlardaki g r nt s ne bağlı verildiğine inanmak şeklindeki d ş nceyi ortaya  ıkaracaktır. Sonucumuzu V.V. Radloff s zl ğ ndeki “Yayıktamak” kelimesinin “taşmak, şişmek” anlamlarında yaşaması da bunu desteklemektedir.

Jongar Alataıı: bir tarafı  in topraklarını kapsayan Kazakistan'ın doğusundaki dağ silsilesidir.

 ki s zc k aracılığıyla yapılan yer isminden bizim  zerinde durmak istediğimiz -Jongar'dır. Alataı konusundan daha  nce s z etmiştik.

“Joňgar” sözünün tek-törkünü turalı joramal jasağan zerrevşiler bar. Bül sözdin payda bolıvın olar mongoldin mına sıyaqtı eki sözinen dep qaraydı: -birinşisi –“düzyon”, bizşe -sol (jaq), ekinşisi –“gar”, qazaqşası -kol. Demek, “Joňgar” –bizşe aytsaq, “sol kol” nemese “sol kanat” degen ügımdı beretin körinedi.

Biz büğan qosılmaytındıgımızdı bildire otırıp, öz delel, derekterimizdi üsinbakpız.

“Joňgar” tülğalas sözdin moňgoldarda saqtalğanı ras. Biraq joğarıda tüslap casavşılar körsetkendey “sol” jene “kol” sözderinen birigip payda bolmağan, şın menisinde, jer bederine atav bolarlıq qalıptağı sözden kelip şıqqan.

“Joňgar Alatavı” jöninde “Kazak sovet entsiklopediyasında” mınaday anıqtama bar:

“... en biyik jotaların meñgi müzdaqtar basıp jatadı, olardıñ jalpı sanı 724”. Munday jotalarda ösimdik atavlı bolmaytını da aydan anıq. Demek, tuldırı joq, şalağaş kıya-jartastar.

“Jongar” kelimesinin asıl kökeni hakkında hipotez yapan araştırmacılar mevcuttur. Bu sözcüğün oluşmasını onlar Moğolcada da bizdeki gibi iki sözden meydana gelmiştir diye düşünmektedirler. İlki: “dzyun”, bizce - sol (taraf), ikincisi: “gar”, Kazakçası - kol (el). Demek “Jongar”ın - bizim dilimizde “sol kol (el)” ya da “sol kanat” anlamını verdiği görülmektedir.

Biz buna katılmayacağımızı bildirerek, kendi delillerimizi bilgilerinize sunmak istiyoruz sunmak istiyoruz.

“Jongar”ın yapısına benzeyen kelimenin Moğollarda olduğu doğrudur. Ancak yukarıda bu konuda fikir yürütenlerin gösterdiği gibi “sol” ve “kol” (el) sözcüklerinden birleşmesiyle ortaya çıkmamış, gerçekte yüzey şekillerine ad olabilecek yapıdaki kelimedenden meydana gelmiştir.

“Jongar Alatavı hakkında “Kazak Sovyet Ansiklopedisinde” şöyle bir açıklama bulunmaktadır:

“... en yüksek tepelerinde ebedi buzullar yatar, onların toplam sayısı 724 tür” Böyle tepelerde bitkinin olmaması açıktır. Demek ki bitki örtüsü olmayan, çıplak kayalıklardır.

Eñdi mongoldıñ jazba eskettişterindegi sözder men onıq mağınasına moyın büralıq. “İyanggir” dıbıstıq küramdağı söz, qazaq tilindegi “jalañaş taqırılğan, ösimdikten jürday” mağınaların beredi de, köp jağdayda tavlı, jotalı jerlerde qoldanıladı. Mongoldardan yaqut tiline ötken osı tülğa “djandı” qalpında dıbıstalıp, jalanaş şıñ, ösimdiksiz biyik tastı tav” mağınasında aytıladı.

Osı keltirilgen derekterden-aq, “Joñgar” atavınıñ qalay payda bolğanı endi tüsinikti şığar dep oylaymın.

Jımpıytı- Batıs Qazaqstan oblısındağı avdan ortalıǵınıñ atavı.

Osı közge deyin bül atavdıñ şıǵuv tarıyǵı, törkini jöninde eşqanday topşılav, joramal aytuvşılar şamalı, joqtıñ qası. Soñdıqtan biz öz boljamımızdı üsin baqıpız.

Atavdıñ qalay payda boluvın anıqtav üşin, eñ aldımın soya jerdiñ ava rayı, jer bederine şoluv jasav lazım. Avdan kürgaq dalağa ornalasqan, jer bederi üstirtti jazıq; saylı, jıralı, qımdı jerleri de bar. Osı ereqşelikteri atalmış meken atavına negiz boluvı ebden ıqtıymal.

Şimdi Moğol dilinin yazılı anlatımlardaki sözcükler ile onun anlamına bakalım. “İyanggir” seslerini içeren bu sözcük, Kazak dilindeki “çıplak, kel, bitkisiz” anlamlarını verir ve çoğu zamanda dağlı, tepeli yerleri belirtmek için kullanılır. Moğollardan Yakut diline geçen bu şekil “djañ” şeklinde telaffuz edilip “çıplak zirve, bitki örtüsü olmayan yüksek taşlı dağ” anlamında kullanılır.

Bu örneklerden de görüleceği üzere “jongar” isminin nasıl oluştuğu şimdi daha belirgin olarak ortaya konmuştur diye düşünüyorum.

Jımpııtı: Batı Kazakistan bölgesindeki il merkezinin ismi.

Bu zamana kadar bu ismin kökeni, ortaya çıkış tarihi hakkında hiçbir araştırma yapan veya fikir yürüten hiçbir kimse neredeyse yok gibidir. Bu yüzden biz kendi düşünce-mizi sunmak istiyoruz.

Bu ismin nasıl oluştuğunu belirlemek için, öncelikle o bölgenin iklimi, yüzey şekillerine göz atmamız lazım. Bu bölge, kurak bozkırda yerleşmiş, yer şekli çukurlu, üst tarafı vadi olup, sulak, hendekli kumlu yerleri de bulunmaktadır. İşte bu bölgenin coğrafi özelliklerinin, söz konusu yerlerin ismine temel olması büyük ihtimaldir.

Eñ aldımen türki tilderi dereğine jol bersek, yakut tiliñde “empe” dıbıs kūramındağı söz bizdiñ tilimizdegi “kūlama, bavıray, jar” degen mağınalar ornına koldanıladı. Al tungus-mançur tilderiniñ keybirevinde “iyembüv” tülğası қазақ tilindegi “tınış, ақırın” (ava rayı jöniñde) degendi üğındırsa, “iyepe” sözi bizdegi “şüñkır, oypat, oydım jer” degen mağınalar ornına jümsaladı.

Mine, osınday tildik derekterge nazar avdarsaq, eñgime bolıp otırған jer atavınıñ törkinin tabuv onşa kıyınga soğa qoymaydı. Bül jerdiñ ava rayına, bederine biz joғarıda keltirgen sözderdiñ қай-қайсысы da dıbıs kūramı, maғına jaғınan seykes kelip jatır. Ayırmaşıлық keybir dıbıstardıñ biriniñ ornına biri koldanıluvı men bizde soñına -tı jūrnaғınıñ қостıluvı ғана. Bül ereқselikterdi til zañtıslıқtarımen deleldev қиын emes. Mısalı, yakuvttardağı “e” ornına қазақ tiline ten “j” dıbısın qoysaq, “jmpe” boladı. Eriyne, “j” men “m” dıbısı arasına “ı” dıbısı kiylikpese, қазақ tili zandılıғına қайşı keledi. Osıған oray “jmpe” odan eri “jımpıy” қалpına jetip, oған ertedege-

Öncelikle Türk dillerinin verilerine dayanırsak Yakut dilinde “empe” ses yapısındaki sözcük, bizim dilimizdeki “dik yamaç, bayır, yar, uçurum” anlamlarının yerine kullanılır. Tunguz-Mançur dillerinin bazılarında ise “iembu” gövdesi Kazak dilindeki “sakin, yavaş” (hava hakkında) anlamını veriyorsa, “iepe” kelimesi bizdeki “çukur, oyuk, girinti” anlamları yerine kullanılabilir.

İşte bu tür dil verilerine bakarsak, bahsettiğimiz yer isminin kökenini bulmak sorun olmayacaktır. Bu bölgenin iklimine, yüzey şekillerine bizim getirdiğimiz açıklamaların her biri hem ses yapısı hem de anlam yönünden belirtilen kelimelere uygun düşmektedir. Farklılık sadece bazı seslerin yerine başka birinin kullanılması bizde ise kelimenin sonuna “-ti” ekinin eklenmesidir. Bu özellikleri dil kuralları ile ortaya koymak, zor değildir. Örneğin, Yakutlardaki “e” yerine Kazak diline özgün “j” harfini koyarsak, “jmpe” olacaktır. Tabii ki “j” ile “m” sesleri arasına “ı” sesi girmezse, Kazak dilinin kurallarına ters düşer. Buna göre “jmpe” ondan sonra “jımpı” şekline gelmiş; buna eskiden-

köptik qosımşası -tı jalğanıp ,(“Şiderti” “öleñti” t. b. sıyyaqtı), “Jımpıytı” jer atavı tuvğan.Münü qazirgi tilimizdiñ tezine salıp tüsiniktirek aytsaq: “qulamalı”, “jarlı”, “oypattı” mağınalarında körinbek. Eñgime bolıp otırğan jer sıypatı osıǵan söykestigin joǵarıda ayttaq.

Keles- Şımkent oblısınıñ Sariaǵaş, Şardara arkılı agatın özen.

Bir zerttevşi bül özen atavın özimizge belgili. “köl” sözine -es kosımşasıñ jalğanuvı arkılı az-kem özgeriske güşip, “keles” qalpına jetken dep deledeydi. Ekinşi bir ǵalım özen atı “keles” atalatın kesirtke türimen baylanıstıradı. Osı soñǵı topşılavdı şıñdıqqa jaqın dep saraymız. Biz münü mına sıyyaqtı qosımşa derektermen rastay tüspekpiz. “Qazaq Sovet entsiklopediyyasınan”: Keles kesirtkesi... Qazaqstannıñ oñtüstiginde kezdesedi” degendi oqısaq, V. V. Radlov sözdiginde “keles” sözi şaǵatay giline “kesirtkeniñ bir türı” degen tüsinik beredi.

kullanılan çoǵul eki “-ti” eklenerek (“şiderti”“Öleñti” vb., gibi), “jımpıtı” yer adı ortaya çıkmıştır. Bunu dilimizin bugünkü kurallarına uygun düşecek şekilde açıklarsak: “yamaçlı”, “yarlı”, “çukurlu” anlamlarına gelir. İsmi geçen yer şeklinin bu duruma uygun olduğunu yukarıda belirtmiştik.

Keles: Şımkent bölgesinin Sariaǵaş, Şardara illeri boyunca akan nehir.

Bir araştırmacı bu nehir adının hepimizce bilinen “gol” (köl) sözcüğüne “-es” ekinin eklenmesi sonucunda az çok deǵişikliǵe uğrayıp “Keleş” şekline geldiğini belirtmektedir. Bir diğerk araştırmacı ise “Keleş” adlandırmasını kertenkele türü ile bağdaştırmaktadır. İşte bu son varsayımın gerçeğe uygun olduğunu düşünüyoruz. Biz bunu, araştırmacının yaptığı gibi verilere dayanarak şunları söyleyeceğiz: “Kazak Sovyet Ansiklopedisinde: “Keleş Kertenkelesi... Kazakistan'ın güneyinde rastlanır” şeklindeki bilgiyi göz önüne alacak olursak V.V. Radlov'un sözlüğünde “Keleş” kelimesi Çaǵatay dilinde “kertenkelenin bir çeşidi” anlamını verecektir gelir.

Körsetilgen derekterdi eskere kelip, özen atavı “keles” attas kesirtkeniñ jiyi kezdesüvimen baylanıstı guvğandığına den qoyamız.

Keñgir- Jezkazğan oblısındağı özen atı. Sonday-aq Jambıl oblısındağı eski özen arnası da del osılayşa ataladı.

Keybir zerttevşi özen atavın “kenger” degen ertede etken ruv atimen salıstıradı. Tariyhta del münday ruv, gaypalardıñ barlıǵına köz jetkizüv kıyın.

Bizdiñ jobalavımızşa, özenniñ “Keñgir” atavına ıye boluvı onıñ köneligi, eskiligimen baylanıstı bolsa kerek. Müni deleldev üşin türki tilderi işinen tuva tiliniñ eregin üsınalıq. Olarda “kengirgey” dıbıs quramındağı: öz, qazaq tilindegi “tozıǵı jetken, kenergen, ete eskirgen” maǵınalardı menşiktenedi.

Şınında da, Jezkazğan töñiregindegi Keñgir özeni suvı az, key jerlerde üzilip te qalıp, zorǵa degende başqa bir özenge kıyadı. Al Jambıl oblıstnda - bürgnğı özenniñ arası ǵana ertede atavın saqtap qalǵan.

Gösterilen bilgileri hatırlayarak, nehir ismi aynı adı taşıyan “Keleş” kertenkelesine rastlayınca bu kelimenin söz konusu türün isminden geldiǵine karar verdik.

Kengir: (Kengir), Jeskazğan bölgesindeki nehir ismi. Aynı zamanda Jambıl ilindeki eski nehir yataǵı da aynı ismi taşımaktadır.

Bazı araştırmacılar nehir ismini “kenger” adındaki eski kabile ismine bağlamaktadır. Tarihte tam olarak bu ismi taşıyan kabilelerin ve gurupların varlıǵından söz etmek zordur.

Bizim varsayımımıza göre nehre “Kengir” isminin verilmesi onun eski olması ile alakalıdır. Bunu ispatlamak için Türk dillerinin içinden Tuva dilinin verilerine dayanalım. Onlarda “Kengir gey” ses yapısındaki sözcük, Kazak dilindeki “yıpranmış, eskimiş, çok eski” anlamlarına gelmektedir.

Gerçekte de Jezkazğan bölgesindeki “Kengir” nehri suyu az bazı yerlerde kesilip de, bir engelle karşılaştığında başqa nehirlerle dökülür. “Kengir” nehri Jambıl ilinde ise eski nehrin yataǵı ve nehrin eski adını da hâlâ taşımaktadır.

Osı keltirgen tildik derekter men özenniñ kazirgi kezegi; sıypatı, joğarıdağı boljamımızdı rastay tüsip, “Keñgir” söziniñ “tozğan” degen mağınasın anıktağanday.

Keröleñ- Taldıkorgan oblısındağı eldi meken. Kazak jerinde Kerbülak, Kertav jene tağı başka birinşi buvını “ker” -men bastalatın” jer atavları barşılıq.

Bizge jümbak - osı atavlardağı alğaşkı “ker sözi. Joğarıdaş atavlardıñ osı jene başka sözderdiñ qosındısınan tuvıp turganı da erkimge belgili. Müñtsağı “ker”-diñ zattıñ tüsin bildirüvmen baylanıstın joq ekenin eskertpekpiz.

Erteдегі түркі тилдерінде “ker” - diñ başқада мағınası болғандығын қырғыз тилинñ melimeti aşyp bergendey. Onda: “Kerüü” tülğalıgsöz “tavdıñ, joğargı jağı”; nemese “tavdıñ şöp ösken bavrayı” şağşadarpada қoldanıladı. Osı derekke süyensek, “Ker öleñ” degenimiz şöptin bir tipi.

Del osı jüyemen taldasak, “Kerbülak” – “tav bavrayıñdağı bülak”, “Kertav” – “biyik tav” mağınaların bermek.

İşte verilen bu dil özellikleri ile nehrin şimdiki şekli yukarıdaki varsayımımıza uygun düşüp “Kengir” kelimesinin “eskimiş” anlamını doğrulamaktadır.

Kerölen: Taldıkorgan ilindeki yerleşim mekânlarıdır. Kazak topraklarında Kerbulak, Kertav ve buna benzer şekilde ilk hecesi “ker-” ile başlayan yer isimleri çoktur.

Bizce bilinmesi gereken şey işte bu isimlerdeki baştaki “-ker” ekidir. Yukarıdaki isimlerin bu ve diğer kelimelerin birleşmesinden meydana geldiği de herkesçe malumdur. Buradaki “-ker” ekinin herhangi varlığının rengi ile alakası olmadığını altını çizmek isteriz.

Eski zamanlardaki Türk dillerinde “-ker”in başka anlamlarının da olduğunu Kırgız diline ait bilgiler fazlasıyla ortaya koyacağı benzenmektedir. Orada: “Kerüü” şeklindeki sözcük “dağın üst kısmı” veya “dağın ot biten bayırı” anlamlarında kullanılmaktadır. Bu bilgilere dayanırsak “ker öleñ”in anlamı “dağ bayırındaki ot” demektir. “Ölen” dediğimiz şey ise bir ot çeşididir.

Buradan hareket edecek olursak; “Kerbulak”, “dağ sırtındaki pınar”, “Kertav”; “yüksek dağ” anlamını verecektir.

Kürti- Almatı oblasındağı özen jene avdan, eldi meken atavları.

Şejire derekterine karasaq, üli jüz qazaqtarınıñ Kürti degen atası bolğan. Osıǵan qarap “Kürti” jer-suv atavın sonımen baylanıstı qaravǵa da bolar edi. Biraq Tavlı Altay tönireginde osıǵan söykes “Kürtüköl” sıyyaqtı jer-suv atavı da bar. Sondıqtan “kürti” söziniñ alǵaşkı maǵnasın başqaday jolmen izdestirgeek jön sıyyaqtı.

Türki tilderiniñ biri tualarda bizdegi “kür” (küstiñ bir türi) maǵnasına –“kürtü” dıbıstıq kúramdağı tülǵa söykes keledi.

Bizdiñ oyımızsa, qazirgi bizde “kür” atalınıp jürgen kús Türki tilderinde erte kezderde tuva tilivdegidey “kürtü” kalpında aytılp, beri kele qazaq tilinde “kür” odan eri “kür” kalpına deyin özgeriske tüsken bolsa kerek. Küstiñ “kürtü” ne “kür” bolıp atalǵan kezderinde, özen boyında: osı küstiñ jiyi kezdesüvimen baylanıstı “kürtüti” nemese “kürti” özeni ataluvı gajap emes. Sonda onıñ maǵnası “Kürli” bolıp tüsindirilmek.

Kürti: Almatı ilindeki nehir, ilçe yerleşim bölgelerine verilen isimleridir.

“Şecere”nin verilerine bakarsak Ulu Cüs Kazaklarının Kürti denen bir atası bulunmaktadır. Buradan hareketle Kürti şeklindeki yer-su adını bununla ilişkilendirebiliriz. Fakat Tavlı Altay etrafında buna benzeyen “Kürtüköl” şeklinde yer-su adı da bulunmaktadır. Bu yüzden “Kürti” kelimesinin ilk anlamını farklı bir yolla araştırmak doğru olacaktır.

Türk dillerinden biri olan Tuva dilinde bizdeki “Kür” (orman horozu, bir kuş çeşidi) anlamına “Kürtü” ses yapısındaki kelime uygun düşmektedir.

Bize göre, günümüzde “orman horozu” ismini taşıyan kuş Türk dillerinde eski zamanlarda Tuva dilindeki gibi “Kürtü” şeklinde kullanılıp, zaman geçtikçe Kazak dilinde “Kur” ondan sonra “Kür” şekline kadar değişmiş olsa gerektir. Kuşun “kürtü” ya da “kür” olarak kullanıldığı zamanlarda nehir kenarında bu kuşa sık rastlanmasıyla “kürtüti” veya “kürti” nehri adlandırılması şaşırtıcı değildir. O zaman onun anlamı “kurli” (orman horozunun çok olduğu yer) demektir.

Ƙabırğa- Torgay oblısı Jankeldin jöne Amankeldi avdandarınıñ kölemindegi özender. Biri –Jankeldin avdanınıñ oñgüstigi, ekinşi soltüstik jağına ağır jatadı.

Özenniñ bül atavı jöniñde birneşe joramalğa jol berüvge boladı. Bizdiñ tilimizde –“Ƙabırğa” –“adam kabırğası”; “üy Ƙabırğası” degen mağına berse, başka türki tilderinde, eregirek barsaƘ, tungus-mançur tilderinde özgeşe mağınalarga tap bolamız; Yakut tiliñde: “ħabırğa” - jütƙınşak, tamak, alƙım; noğaylarda “kabırğa” -şet, şekara; tatar; başƙürttarda: Ƙabıra tav bavrayı, ƙıyya ƙabak; ħakasşa: “ħabırğa” mağınalarda ƙoldanıladı. Tungus-mançur tilderiniñ keybireviñde “ƙapurğa” tülğalı söz bizdiñ tüsinigimizdegi “sınuv, bülünüv, tozıǵı jetüv” degenderge nüskaydı. Osı derekterdi saralay, kelip, oy eleginen ötkizgende “Ƙabırğa özeniniñ atavın tatar, başƙurt, ħakas tilderindegi “Ƙıyya ƙabak, tav bayrayı” sıyaƙtı mağınalarmen baylanısta ƙarağan ƙolaylı ƙörinedi. Öytkeni ƙanday özen bolmasın öz bastamasın biyik, üsgirt jerden şıǵatın bülak,-

Kabırğa: (kaburga) Torgay ili Jangeldin ve Amangeldi topraklarından geçen nehirlerdir. Biri, Jangeldin bölgesinin güneyinde, ikincisi kuzey tarafında akmaktadır.

Nehrin bu ismi hakkında birkaç hipoteze yer verilebilir. Bizim dilimizde “kabırğa”, “insan kaburgası”, “ev duvarı” anlamlarını veriyor ise de, başka Türk dillerinde, örneğin, Tunguz-Mançur dillerindeki farklı anlamlarına rastlarız. Yakut dilinde : “ħabırğa” yutak, geniz, boğaz; Nogaylarda: “Kabırğa” - kenar, sınır; Tatar ve Başƙurtlarda: “kabıra” - dağ sırtı, uçurum; Hakasça: “ħabırğa” - sınır kenar ve dağ sırtı gibi anlamlarda kullanılır. Tungus-Mançur dillerinin bazılarında “ƙapurğa” şeklindeki sözcük, bizim sözlüğümüzdeki, “kırılmak, bozulmak, yıpranmak, eskimek” kelimeleriyle aynı anlamdadır. Bu bilgilen fikir süzgecimizden geçirecek olursak, “Kabırğa” nehrinin ismini Tatar, Başƙurt. Hakas dillerindeki “uçurum kenarı, dağ sırtı” gibi anlamlarla kolay görünmektedir. Çünkü hangi nehir olursa olsun başlangıcını yüksek, tepeli yerlerden çıkan pınar,-

su közderinen alatını embege melim. Demek, özen atavı -özi bas alıp jatқан tav bavrayınıñ köptegen türki tilderindegi ejelgi atavı –“kabırğa”-men baylanıstı tuvsa kerek.

Kaldıgaytı- Batıs Kazakistan oblısı қаратөбе avdanınıñ jerin basıp ötetin özen.

“Қалдығайtı” özeni atavınıñ шıққан төркин монғол тилиндеги “бүлан” мағнасын беретин “һандғай” сөзимен үштастıra қарав لازم. Onıñ “kaldıғay” түлғasına deyin өзгерүvi түрки тилериндеги, қала берди, қазақ тилиндеги дıбıs сейкестиктери zандılıғına қayşı kelmeydi. Бүл jerde қазақ тилине ejelden jat “һ” дıбısın “қ” almasırsa, монғол тилиндеги “n” дıбısı orınıна jergilikти түргındar “l” дıбısın қoldанған. Al “d” мен “g” дıбıstarı ortasına қısañ –“l”-nıñ қıstırılıvıмен “g”-nıñ “ğ”-ға avısuvı da қазақ тилиндеги zандılıқтан шet ketpegen. Сөytip һандғay -қандғay - қалдығay kalпına deyin өзгерiske түскен. Сөз соңındaғı -tı көптик мөлшерди bildiretin қазирги -lı жүрнағınıñ erte kezдеги дıбıstıқ balaması. Osıdan kelip “қалдығay+tı”, -

su kaynaklarından aldığı herkesçe malumdur. Demek ki, nehrin ismi, nehrin çıkış yeri olan dağ sırtının birçok Türk dillerindeki eski ismi olan “kabırğa” ile ilgili olarak doğmuştur.

Kaldıgaytı: Batı Kazakistan bölgesindeki Karatöbe topraklarından geçen bir nehirdir.

“Kadıғайtı” nehir isminin kökenini Моғол dilindeki “yaban geyiği” anlamını veren “handgay” sözcüğüyle karşılaştırmak gerekir. Onun “kaldıғay” şekline деğişmesi Türk dillerinde olmamıştır. Çünkü Kazak dilindeki ses uyumlarına zıt деğildir. Burada eskiden beri Kazak diline yabancı “h” sesi “k” olarak деğişirse, Моғол dilindeki “n” harfinin yerine yerli halk “l” harfini kullanmışlardır, “d” harfiyle “g” harflerinin ortasına “l” harfinin gelmesiyle “g”nin “ğ” ya деğişmesi Kazak dilindeki kurallara uzak деğildir. Böylece handgay-kandgay-kaldıғay şekline kadar деğişikliğe uğramıştır. Sözcük sonundaki çokluk anlamını veren “-tı” eki bugünkü “-lı” ekinin eski zamandaki şeklidir. Bundan yola çıkarak “kaldıғay+tı”,

“kaldıgaytı” payda bolıp, del қазақша мағынасы “бүландı” degeñtsi аңғartadı: Бүған қарағанда, өте erte заманда өзен бойın бүландар jayласа kerek. Del solay болғандығын el арасындағы көneniñ közi қарıyyalar avzınan експедиytsiyya kezinde estigen еңгimeler de анықтай түседі.

“Бүлан” мағынасын beretin бүл түлгалас söz tek монғол tilinde kezdesip kana қoymay, sel-kem dıbıstıқ өзgeriste tungus-mançur tobına jatatın tilderde de үşıрасадı. Манçurlарда: kandaһan-bүгı; evenkilerde: kandagaa бүлан (los).

Оsı tildik derekterdiñ berin салıstıra kelgende, kersetilgen түлгаларdıñ түbiri jeninde тағы da oy tuvadı. Салıstıra қарағанда; söz түbiri “қанда” ekendigi байқалadı da; al odan keyingi dıbıstıқ құрамдар (-eay, jan, -gaa) er tildiñ ezine ten kosımşaları болıp шıғadı. Бүл jaғday sol ortak түbir “қанда” түлғасынıñ bizdiñ tilimizдеги мағынасын анықтаvdı tadap etip, sonı izdevge iytermeleydi. Mına bir; tildik derekter “һandgay” söziniñ payda boluvına kemegin tiygizgen desek, oyға oralımdı da қonımdı körinedi.

“kaldıgaytı” (kaldıgaytı) şeklini almıш, Kazakçadaki anlamı “yaban geyiğinin çok olduğı yer” –“bulanlı” anlamına gelir. Bu şekilde baktıғımızda, çok eski zamanlarda nehir boyunda yabani geyikler yaşamıш olsa gerektir. Bunun böyle olduғunu halk arasında “eskinin gözü kulağı” denen yaşlıларla yaptıғımız araştırma sırasındaki konuşmalar da bu konuyu doғrular niteliktedir.

“Yaban geyikleri” anlamını veren bu şekildeki kelime sadece Moğol dilinde görülmeyip, çok az ses деğişikliğı ile Tungus-Mançur gurubuna yakın dillerde de rastlanmaktadır. Nitekim söz konusu терim Манçurlарда:Kandahan-bugı; Evenkilerde: Kandagaa- yaban geyiğı, şekillerin-dedir.

Dillere göre olan bu verilerin hepsini karşılaştırıldıғında gösterilen şekillerin kökeni hakkında bir fikir daha ortaya çıkacaktır. Karşılaştırdıғımızda kelime kökeni “kanda” olduğı fark edilmektedir, ondan sonraki seslerin ise (-gay,-han,-gaa) şeklinde, her dilin kendine ait özelliklerine uygun olarak ortaya çıktığı görülür. Burada da belirtildiğı üzere ortak köken olan “kanda” gövdesinin bizim dilimizdeki anlamını bulmak isteyişimiz bizi bu ortak kökeni incelemeye itmiştir. Ayrıca bu dil özellikleri “handgay” sözünün oluşmasına yardım etmiştir desek daha mantıklıdır.

Mançur tilinde “kañtsa”, nanay tilinde “kando” tülğaları sıyırdıñ, büğınıñ evkesi (moyın astındağı-salbırağan teri) üğımın beredi. Şın meninde, “evke” tek sıyr tektes hayuvandarda bola-tının eske alsak, buvgınıñ “handgay” ataluvı öte orındı. Demek, “kanda” tübirine er tildiñ; özine ten –“bar” mağınasın ıyemdenetin qosımşala jalğanuv arqılı; “handgay”, “kañdahan”, “kañdagaa” sözderi payda bolğan. Bülardıñ qay-qaysısınıñ da qazaqşa mağınası, “evkesi bar”, “evkeli” degeñdi üğındıradı.

Del osınday jolmen payda bolğan Qazaqstan jeriñde “kandağatay”, “kandağaytı” atalatın tavlar da bar. Bülardıñ da payda boluvına “bügi” mağınasıñdağı “handgay” sözi negiz bolğan.

Qapşaqay- Almatı oblısındağı İle avdanı ortalığı, qala. İseyin bül tüsta qapşaqay suv qoyması jasalğan.

“Qapşaqay” söziniñ tüñğış mağınası qalay bolğanın anıqtav üşin türki tilderine zer salsaq mınalardı bayqaymız.

Mançur dilinde: “kanda”, Nanay dilinde: “kando” gövdeleri; sıdır, yaban geyiğinin gerdanı (boynun altındaki sarkık deri) anlamını verir. Gerçekten, “avke” sadece sıdır gibi hayvanlarda olduğunu göz Öñüne alırsak, yaban geyiğinin “handgay” şeklinde adlandırılması çok doğaldır. Demek ki “kanda” kökenine her dilin kendine ait “var” anlamını veren eklerin eklenmesinde olduğu gibi “handgay”, “kandahan”, “kandagaa” kelimeleri ortaya çıkmıştır. Bunların herhangi birisinin Kazakça anlamı: “gerdanı olan”, “gerdanlı” anlamına gelmektedir.

Buna benzer yolla oluşan Kazakistan topraklarında “kandagatay”, “kandagaytı” adında dağlar vardır. Bunlarında oluşmasını “yaban geyiği” anlamındaki “handgay” sözcüğü temel olmuştur.

Kapşaqay: Almatı ilindeki İle bölgesinin merkezi, şehir. Daha sonra burada Kapşaqay barajı yapılmıştır.

“Kapşaqay” kelimesinin ilk anlamının nasıl olduğunu ortaya çıkarmak için Türk dillerine dayandığımızda şunları fark ettik:

Yakut tilinde “hapsagay” sözi “tez, şapşañ, epti”, al “haptağay” tülğalı söz “jazık, tegis” mağınaların berse, tuvalarda “kaşpagay”, keyde “kapşagay” dıbıstık kûramdağı sözder, “öjet, ıñgaylı, şapşañ” üğımdarında koldanıladı, hakas tilinde de “hapçağay” söziniñ tuva tilindegidey mağına beretinin bilemiz.

Endi türki tilderimen tuvıstas mongol tobındağı tilderge bet bürayık. Mongol tilinde “gavşgay” bizdegi; “şapşañ, pısıq, jıldam, ısılgan”, al “havtgay” kazaq tilindegi “tegis, jazık, jalpak” mağınaları ornına jümsalsa, kalmaşsa “havşuvn” –“batıldık, er” jürektik”, al “havçg” tülğalı söz bizdegi “añgar, say” mağınaların bildiredi.

Osı keltirilgen tildik derekterden “kapşagay” söziniñ alğaşkı mağınası eles bergendey. Körsetilgen sözderdiñ kay-kaysısı bolsa da, dıbıstık kûramı jağınan, biz eñgimelep otırğan “Kapşagay” -dan, onşa, jırak ketpeydi. Al mağına jağınan -aralarında alşaktık bolsa da, onıñ özi de jer bederine baylanıstı.

Yakut dilinde “hapsagay” kelimesi “hızlı, çabuk, süratlı”, “hattagay” gövdeli sözcük ise “düz” anlamlarını veriyorsa, Tuva dilinde “kaşpagay” bazen “kapşagay” ses yapısındaki kelimeler, “cesur, atak, hızlı” anlamlarında kullanılır. Hakas dilinde de “hapçağay” sözcüğünü Tuva dilindeki gibi anlamı vereceğini de bilmeliyiz.

Şimdi Türk dilleri ile akraba Moğol grubundaki dillere bakalım. Moğol dilinde “gavşgay” bizdeki “hızlı, acar, süratlı, çabuk”, “havtgay” ise Kazak dilindeki “düzlük, ova, genişlik” anlamlarının yerine kullanılırsa, Kalmuk dilinde “havşun”, “bahadırılık, yüreklilik”, hatta “havçg” gövdeli kelime ise bizdeki “düzük, vadi” anlamlarını verir.

Bu verilen bilgilerden “Kapşagay” kelimesinin ilk anlamına yakın gibidir. Gösterilen sözcüklerin herhangi birisi de ses kuralları bakımından, bizim bahsettiğimiz “kapşagay”dan pek uzaklaşmamaktadır. Anlam bakımından aralarında uzaklık olsa bile, bu durum yeryüzündekilerle ilgilidir.

Baykavımızsa, bizdegi “Kapşağa” atalatın jer asa biyik tavlı emes, kerisinşe, şatkal, saylı, añğarlı. Sondıktan ol jerden ağıp jatқан özende jıldamdıq, şapşañdıq boluvı mümkün emes. Osı sebepterdi arқav ete otırıp, “kapşağay” atavınıñ alğaşkı törkini boluvğa yakut; mongol tilderindegi, “jazık” mağnasın beretin “haptağay”, “havgay”; eri ketse, “añğar, say” ügımına ıye, kalmaktıñ “havçg” sözderi payıqtı dep қарaymız. Söytip “kapşağay” -şatkal, say, añğar sözderiniñ ertedegi түsinigi dep bilemiz. Alayda, ertedegi түrki tilderinde kezdesetin “қапқақ” sözін de; esten şıғaruvğa bolmaytın sıyyaqtı. Öytkeni onıñ berer mağñaası –“salalarımen қосıla otırıp, өзenniñ қуылатın jeri”. Del osı tönirekte birine-bir қуыşıп jatқан өзен салaları da az emes.

Қаратуриқ- Almatı oblısı Şelek avdanındağı jer atı.

E. Қойşıbayevтіñ “Қазақстаннıñ jer-suv attarı sözdiginde” /1985 j./ бүл atav poselkege ғана меншікті болıp керinedi de, соған сейkes түsinик beriledi. Yaғnı, “...mal ösirüvşi ҳalıқтар қонısı мағнасын bildiredi” degendi aytadı.-

Дүшүncemize göre, bizdeki “Kapşağay” adındaki yer “çok yüksek dağı” değil tam tersine, “geniş, düz, uçsuz bucaksız toprak” anlamlarına gelmektedir. Bu yüzden oradan geçen nehirde hızın ve süratliliğin olması mümkün değildir. Bu sebepleri temele alarak “Kapşağay” isminin ilk kökenin Yakut, Moğol dillerindeki “düz” anlamını veren “haptağay”, “havgay” hatta “düzlük, ova” anlamına gelen Kalmuk dilindeki “havçk” sözcükleri olduğunu düşünüyoruz. Böylece “kapşağay” kelimesinin, ova, genişlik, düzlük sözcüklerinin eskideki şekli olduğunu söyleyebiliriz. Ancak, eski Türk dillerinde rastlanan “қапқақ” kelimesini de hesaba katmadan olmaz. Çünkü onun verdiği anlam: “kollarıyla birleşerek, nehrin döküldüğü yer”dir. Bu çerçevede söyleyecek olursak, söz konusu bölgede birbirine kavuşan nehir kolları da az değildir.

Karaturık: Almatı ili Şelek bölgesindeki yer ismi.

E. Koyşibayev'in “Kazakistan'ın Yer-Su İsimleri Sözlüğü”nde (1985) bu isim sadece bir köye verilen isim olarak geçer ve buna göre açıklanır. Yani; “hayvancılıkla uğraşan halkların yaşadığı yer anlamını verir” şeklinde belirtilir.-

Avtor osı sözdiginiñ orıssasında “kara” sözine “qalıñ, tıgız” (guvstoy, plotny), al “türikqa” –“türaq” (stoyanka) mağınaların telip, eki sözdi biriktire kelip, “halıqtıñ tıgız ornalaskan mekeni” mağınasın menşikteydi (1974, 124) degen tujırım jasaydı.

Tırşilikke jaylı, şuraylı jerlerde adam er kezde tıgız, qalıñ ornalasadı. Biraq ol jerlerdiñ beri birdey “qaratırık” atala bermese kerek. Osı sebeptermen avtor pikirimen kelisuv kıyın.

“Qara” söziniñ türki tilderiñtse, qala berdi, qazaq tilinde birneşe mağsası bar ekendigi berimizge belgili. Sözdıñ birinşı sınarı “qara” del bül jerde turtısti bildiretin sın esim ornında tür. Al, sözdıñ ekinşı bölegi “türikqa” kelsek, keybir türki jene tungus-mançur bındağı tilder sözdiginiñ mınalardı oqıymız: Tuva tilinde: “turuk”, tülğası bizdiñ tilimizdegi “jartastı töbe” degeñi bildirse, tungus-mançur tobındağı tilderdiñ biri evenkilerde de del osı tülğalı eri mağınalı söz kezdestiremiz. Eriyne, bül söz olarğa türki tilderinen avısuvı mümkün.

Yazar bu sözlüğünün Rusçasında “kara” sözcüğüne “yoğun, kalabalık”, “turık” a ise –“durak” (turak) anlamlarını uygun bulup, iki kelimeyi birleştirerek “Halkın en kalabalık olduğu yer anlamını vermektedir” (ss. 1974,124) şeklinde bir sonuca ulaşır.

Yaşam için elverişli yani; geniş, verimli yerlerde her zaman insan nüfusu yoğundur. Fakat böyle yerlerin hepsine “karaturık” ismi verilmemiştir. Bu nedenle yazarın savunduğu fikre uygun düşmemektedir.

“Kara” kelimesinin Türk dillerinde, Kazak dilinde de olduğu gibi birçok anlamının olduğunu herkesçe bilinmektedir. Sözcüğün ilk parçası, “kara” tam bu kısımda her çeşit özelliği niteleyen bir sıfat yerinde kullanılmaktadır. Sözcüğün ikinci parçası “turık”a baktığımızda ise bazı Türk ve Tungus-Mançur gurubundaki diller sözlüğünde şunları görüyoruz. Tuva dilinde: “turuk”, gövdesi bizim dilimizdeki “kayalı tepe” anlamına geliyorsa, Tungus-Mançur gurubundaki dillerin biri olan Evenkilerde de aynı gövdeli ve aynı anlamlı kelimeye rastlıyoruz. Bu nedenle, bu kelimenin onlara Türk dillerinden geçmiş olması mümkündür.

Osı derekterdi eskere kelip,
“karatürık” atavınıñ tüñğış-mağınası –
“kara jartastı töbe” devge tuvra keledii.
Atavdı, alğan jerdiñ sıypatı men bederi,
de osı oyımızdı rastay tüsse kerek

Kargalı- özen atavı. Zerttevsiler
melimetine zer salsaq özen atavları
Kazakstanda ğana emes, Sibir,. Batıs
Mongolıyyada da jiıy kezdesedi.

Keybir ğalımdar özenniñ bülai
ataluvın “karga”-men (küs atı) nemese
M. Kaşkarıy sözdiginde kezdesetin,
bizde kazir “koytas” mağınasın beretin
–“karga” tülğasımen baylanıstıra
karaydı.

Birak bizge kezdesken tağı bir til
derekteri olardıñ tujırımına kosıluvğa
ırık bermeydi. Mongoldıñ ertedegi jazba
tilinde: “hargıl” - özenniñ taytiz (suvt
az) jeri degendi, bildiredi, kazirgi
mongoldardagı hargıylaa tülğası da del
osınday mağınağa mezgeydi. Yakut
tilinde: “hargı” tayız suv. Del osı
mağınadagı tülğalas sözdi tungus-
mançur tobındağı tilderden de
baykaymız.

Bu verileri hesaba katarak,
“karaturık” isminin ilk anlamı, “kara
(siyah) kayalı tepe” demek zorundayız.
İsmin verildiğı yerin şeklide bu
düşüncemizi doğrulamaktadır.

Kargalı- nehir ismidir.
Araştırmacıların bilgilerine bakarsak, bu
şekildeki adlandırmaların sadece
Kazakistan'da değıl Sibirya ile Batı
Moğolistan'da da olduğı görülür.

Bazı bilim adamları nehrin böyle
adlandırılmasını “karga” ile veya
Kaşgarlı Mahmut'un sözlüğünde de
verildiğı üzere “karga” -ki bugün
bizdeki “koytas” (oldukça iri taş)
anlamını vermektedir- kelimesine
bağlamaktadır.

Fakat bizimde rastladığımız
üzere diğeri dil verileri onların
düşüncelerine katılmamızı engelle-
mektedir. Moğolların geçmişteki yazı
dilinde “hargıl”, nehir suyunun az
olduğı yeri bildirmekteyken, günümüz
Moğollarındaki “hargılaa” şeklide de
aynı anlamı işaret etmekte; Yakut
dilinde ise “hargı” -sığ su, manasına
vermektedir. Aynı anlamı içeren bu
şekildeki sözcüğe Tungus-Mançur
gurubundaki dillerde de rastlıyoruz.

“Kargalı” söziniñ törkini özeñdegi suvdıñ azdığı bildiretin mongol tilindegi “hargıylaa” nemese yakut tilindegi “hargı” sözderimen tektes boluvı ıktıymal. Birinşiden, “kargalı” atavı köp rette tavdan ağatın özenderge ten. Tabıyğatga tavdan ağıp jatқан özenniñ tereñ boluvı kezdespeydi dese de boladı. Ekinşiden, biz biletin, köz körgen derek: Torgay özenşin ayak jağı “kargalı” bolıp ataladı. Özenniñ bül túsında suv tapşçılanıp, tayızdap, keyde üzilip te qaladı. Sonday-aq M. Kaşqarıy sózdigindegi “karga–“ dep atalatın qoytastı bül özennen izdeseñ de tappaysıñ. Osı delederdi betke üstay otırıp, “kargalı” atavınıñ tüvuvı özen suvınıñ tayızdığını, joğarıda körsetilgen tilderdegi “hargıylaa”, “hargı” sözderimen baylanıstı bolsa kerek degen joramalğa toqtaymız.

Karkaralı- Karağandı oblısındağı tav, özen, qola devirindegi eldi meken ornı, sonday-aq qazirgi kezdegi osı oblıstağı qala, avdan jene onıñ ortalığınıñ atavları. Al, “karkara” atavlı tav, özen, eldi meken Almatı oblısındağı Kegey avdanında da bar. Eki atavdağı ayırmaşıllıq, soñğısında -lı qosımşasınıñ joqtıgı.

“Kargalı” kelimesinin kökeninin nehirdeki suyun azlığını bildiren Moğol dilindeki “hargilla” ya da yakut dilindeki “hargı” sözcükleriyle aynı kökten çıkmaları mümkündür. Her şeyden önce “kargalı” ismi çoğu zaman dağın en uygun yerinden akan nehirlerle özgüdur. Doğadan dağdan akıp duran nehirlerin çok derin olmasına rastlanmamaktadır, demek yanlış olmaz. İkinci olarak, bizim de bildiğimiz ve gördüğümüz üzere Torgay nehrinin sonu “kargalı” ismini taşımaktadır. Nehrin bu kısmında su iyice azalmakta hatta bazı yerlerinde de tamamen kesilmektedir. Buradan hareketle Kaşgarlı Mahmut'un sözlüğündeki “karga” denilen çok büyük iri taşlan bu nehirde arasak da bulamayız. Bu verilere dayanarak “kargalı” isminin doğuşu “nehir suyunun azlığıyla, sığılığıyla, yukarıda adı geçen dillerdeki, “hargilla”, “hargı” sözcükleriyle ilişkilendirilmelidir” diye yorumlayacağız.

Karkaralı: Karagandı bölgesindeki dağ, nehir ve bronz devrindeki yerleşim bölgeleri olarak bilinmekte; aynı zamanda günümüzde adı geçen bölgedeki şehir, ilçe ve onların merkezlerinin adları olarak değerlendirilmektedir. “Karkara” adını taşıyan dağ, nehir, yerleşim yerleri ismi ise Almatı ilindeki Kegen ilçesinde de vardır. İki adlandırmadaki farklılık, sonuncusundaki “-lı” ekinin yokluğudur.

“Karkara” nemese “Karkaralı”nın algaşkı mağnasına: izdev salmastañ bürin; bül tülğalı sözdiñ kazirgi kezdegi mağnasın izdestirip kereyik.

Kazirgi kırıgız tilinde “karkıra” söziniñ eki mağnası kezdesedi. Onıñ biri bizdiñ tilimizdegi “kekķütan” degen ķūs bolsa, ekinşisi osı ķüstıñ kavsurınan jasalğan kızdar baskiyiminiñ eşekeyi. Del osı derekti V. V. Radlov sözdiginen de jolıktıramız.

“Karkaralı” söziniñ terkinine bizden bürin şoluv jasağan avtorlardıñ biri osı attas jer-suvlardı sol ķüstıñ keptigineñ tuvğan dese, ekinşi bir avtor “gar” degen “biyik kır” tüşinigin beredi, osıdan kelip “karkara” atavı şıķķan dep topşılaydı; üşinşisi – “tav atavı kızdardıñ baskiyimin salatın sandıķķa ũksatuvdan payda boldı” degendi aytadı.

Biz izdenüv barısında bülardan başķa da tildik derekterge tap boldıķ. Türki tilinde söyleytin ķümüķtarda “karkara” dıbıstıķ ķüramdağı tülğa kazak tilindegi “dene, kevde, tülğa, simbat, kelbet, pişin, müsin mağınaların menşiktenedi.

“Karkara” veya “karkaralı”nın ilk anlamını araştırmaya başlamadan önce, bu yapıdaki kelimenin günümüzdeki anlamına bakmak istiyoruz.

Bugünkü Kırıgız dilinde “karkıra” sözcüğünün iki anlamına rastlanmaktadır. Bunlardan biri, bizim dilimizdeki “kökkutan” (balıkçıl kuşu) adında bir kuş, ikinci anlamı ise bul kuşun tüyünden yapılan kızların şapkasının süsüdür. Aynı bilgiye V.V. Radlov'un sözlüğünde de görebiliriz.

“Karkaralı” kelimesinin kökenini bizden önce araştıran yazarların bir kısmı aynı ismi taşıyan yer-suları bu kuşun çokluğundan doğmuştur demektedir, diğerleri ise “gar” diye “yüksek kır” anlamını taşıyan sözcükten “Karkara” isminin türediğini varsaymaktadır. Bir diğer kısmı ise “dağ ismi ki, kızların başlıklarını sakladığı sandığa benzemesinden ileri gelir” demektedir.

Biz araştırmamız sırasında başķaca dil verilerine de rastladık. Türk dilli ile konuşan Kumuklarda “karkara” seslerine sahip kelime Kazak dilinde “vücut, gövde, göğüs, şekil, siluet” anlamlarını sahiplenmektedir.

“Kazak sovyet entsiyklopediyyasınıñ melimetine zer salsaq, “Karkaralı” öñirinde VI - VIII jene VIII - XIII ğasırlarda oyıp jasalğan tas müsinderdiñ: öte mol ekendigi bayqaymız. Olardıñ işinde han men biylerdiñ ğana emes, batırlar, boy jetken kızzar, analarğa arnalğan müsiñder de molşılık. Osı ispettes ğajap körinisterine; baylanıstı tav, kazirgi bizdiñ tüsinigimizdegidey “beyneli, kelbetti, müsiñdi” bolıp ataluvı ebden mümkin. Sol kezderde bül sıyyaqtı mağınalar bizdiñ tilimizde de “karkara” dıbıstıq tülğada aytılp, sodan. “karkaralı” qalıptasuvı ıqtıymal. qaytalap aytayıq, bül atav kazirgi tüsinigimizdegi “müsindi kelbetti” degenmen birdey.

Özen atavı; “Karkaralı”, da osimen baylanıstı devge de boladı. “Öytkeni özen bastavı “karkaralı” jotalarınan, ekeñdigin eskermeske bolmaydı.

Ekinşi bir tildik derek -türki tilderimen tuvıstas tungus-mançur. tobınan tabılıp otır. Osı toptağı keybir tilderde “kalkarıy sözi kazak tilindegi “kıızıl tal” mağınasında qatdanıladı.-

Kazak- Sovyet Ansiklopedisi'nin verilerine baktığımızda, “Karkaralı” bölgesinde VI-VIII ve VIII-XIII yüzyıllarda oyularak yapılan taş heykellerin çok olduğunu görüyoruz. Onların içinde hanlar ve vezirlerin değil, kahramanların, genç kızlar ile analara adanmış olanları da çoktur. Buna benzer mucizevî görüntülere bağlı olarak dağ, bugünkü algımızdaki gibi “gösterişli, heybetli, görkemli, heykelli” adlandırılması çok büyük ihtimaldir. O zamanlarda bunun gibi manalar bizim dilimizde de “karkara” şeklinde kullanılıp, daha sonra ise “karkaralı” şeklinin kalıplaşması mümkündür. Bu ismin şimdiki anlamının “görkemli, heykelli” anlamıyla eşit olduğunu tekrarlamak istiyoruz.

Nehir ismi “Karakalı”da bununla ilgilidir diyebiliriz. Bu arada, nehir adının “Karakalı” dağının tepelerinden hatırlatmamak olmaz.

Bir diğer dil verisi ise, Türk dilleriyle akraba Tungus-Mançur gurubunda mevcuttur. Bu guruptaki bazı dillerde “kalkarı” kelimesi Kazak dilindeki “kıızıl ağaç” anlamında kullanılmaktadır.-

Mündağı ereşşelik birinşi buvında “r” dıbısınıñ “ornına “l” -dın ayıluvı, Dal osı sıyyaqtı dıbıs almasuvları Altay jüyesindegi tilderdi bılay koyğańda, türki tilderi işińde de kezdesse beredi.

Til tuvıstıqtarın. eske alsaq, bül. derekti de “karkaralı” jer atavınıñ payda boluvına sebepti boluvı mümkün dey alamız. Öytkeni, edette, jer-suv atavları jaratılısı men tabiygiy ösimdikterge baylanıstı tuvıp otıratındıǵın da ümitpaǵan jön. Demek, kızıl taldıń köp, jiyi ösüvinen de “karkaralı” atavınıñ payda boluvı kıysınsız kúbilis emes.

Qorıtı aytkanda, biz “karkaralı” atavınıñ törkini jeninde, sońǵı körsetken eki tildik derekke den qoyamız.

Qarmaqşı- Kızılorda oblısındaǵı avdan atı. Söz törkinşe şoluv jasaǵan keybir zerttevşı avdan jene eldi meken atı türık tilindegi “qormaq” (bizşe birnerseni “küröv, ornatuv”) etistigimen baylanıstıradı.

Eriyne, bül kıysınsız joramal. Tariyhqa zer sala karasaq, XIV-XV ǵasırlarda osı töñirekte jergilikti halıq evliye tütqan qarmaqşı esimdi adam ömir sürgen.-

Buradaki özellik ilk hecede “r” sesinin yerine “l”nin gelmesidir. Buna benzer ses deǵışimlerine Altay dilleri bir yana, Türk dilleri içinde de rastlanmaktadır.

Dil akrabalıklarını göz önüne alırsak, bu veriyi de “karkaralı” yer isminin oluşmasına sebep olmuş olabilir diye düşünebiliriz. Çünkü genelde yer-su isimlerinin ortaya çıkışının doğal bitki örtüsüne göre doğduğunu unutmamamız gerekir. Demek ki, kızıl ağacın çok ve kolay yetişmesinden dolayı “karkaralı” adının ortaya çıkması sıra dışı bir olay değildir.

Özetleyecek olursak “karkaralı” adının kökeni hakkında son olarak gösterdiğimiz dile ait iki kanıtı dikkati çekmek isteriz.

Karmakşı: Kızılorda bölgesindeki ilçe ismidir. Kelime kökenini araştıran bazı araştırmacılar ilçe ve yerleşim bölgelerinin isminin kaynağını Türk dilindeki (Türkiye Türkçesi) “kurmak” (bizce bir şeyi kurmak, temelini atmak) fiiline bağlamaktadırlar.

Tabi ki, bu pek doğru bir varsayım değildir. Nitekim tarihi incelersek, XIV.-XV. yüzyıllarda bu topraklarda yaşamış yerli halkın evliya olarak kabul ettiği Karmakşı adında bir adamın yaşadığını görmekteyiz.-

Avdan ortalığınan 1-2 şakırım jerde sol evliyenin k mbezdi eskertkişi osı kezge deyin bar. S z jo , avdan jene onıń ortalığı evliye esimimen baylanıstı  oyılđan. M nimen biz “ armakşı” atavınıń t p t rkinin taptı  dey almaymız.

Adam esimi, k p jađdayda, ań,   s atavimen baylanıstı bolıp ta kele beredi (Arıstan, B rkit, Jolbarıs,  apşıđa t. b.) Eger osı jađdaydı eske  stap; eri  aray izdestire t sek, T rki tilderi iřinen mına; bir derekke kezdesemiz. řor tilinde “karbak ı” s ziniń mađinası bizdiń  đimimizdađı “ aratorđay”đa n skaydı. Kim biledi,  te erte kezderde b l s z bizde de boluvı  ajap emes. Al, “b” men “m” dıbıstarganı almasıp kel vine tańdanuvđa bolmas. Bas a t rki tilderin bılay  oyđanda,  azak tiliniń  zinde “m nday”, “b nday”  alpında da aytıla beredi  oy.

Seytip adam atı jene e gime bolıp otırđan jer atavı “ aratorđay” mağinasın beretin “karbak ı” nemese bizşe “ armakşı” s zderimen tektes boluvı ıktıymal.

 l e merkezinden 1-2 kilometre uzakta bu evliyanın t rbesi hala bulunmaktadır. Tartışmasız bu b lge ve onun merkezi evliyanın ismini taşımaktadır. Bu bilgiler bizi “ armakşı” isminin k kenini hakkında bilgiye erdik diye d ş nm yoruz.

 nsan isimleri,  oğu zaman, hayvan (aslan, kartal, kaplan, karşığa vb.) gibi kuş isimleriyle ilgili olagelmıştir. Eğer bu durumu hesaba katıp, araştırmaya bu şekilde devam edecek olursak T rk dillerinin i inde buna uygun verilere rastlarız. şor dilinde “karbak ı” s zc ğ n n anlamı bizim algılamamızdaki “ aratorđay”a denk gelir. Kim bilir,  ok eski zamanlarda bu kelimenin bizde de olması şaşırtıcı değildir. Buradaki “b” ile “m” seslerinin değişmesine ise şaşırılmamalıdır. Hatta başka T rk dilleri bir yana, Kazak dilinde de “munday, hunday” şeklinde de kullanılır.

B ylece insan isimleri ve s z konusu olan yer adları “ aratorđay” anlamını veren “karbak ı”nın bizce “ armakşı” s zc ğ yle aynı k kenden olması m mk nd r.

“Karlıgaş” sıyyaqtı adam atı bolğanınday, “Karatorgay” degen de bolatındığına Sır boyınan şıqqan enşi anamızdıñ esimi küve bolganday. Bül ol kisiniñ laqap atı, şın esimi- Şolpan.

Sondıqtan, karatorgaydıñ moldıgınan –“karmakşı” atavı tuvğan degen joramalğa toqtadık.

Kaskelen- Almatı oblısındagı özen jene qala, avdan atı.

“Kaskeleñ” atavı turalı büringı bir zertteveşi bılay dep melimdeydi: “Köne türkişe “kaşka” jene “yeleñ” tülğalarşan kalıptasқан atav. Etiymologıyyası: “taskın suv”, meñdes atav”. Budan eri eş nerse ayılmağan.

Söz bolıp otırğan özenniñ kezi tavdan bastaladı. Edegge, tavidan aqqan suvğa ten qasiyet- tınım tappay jıldam eri şatpañ qozgaluv. Joğarınan temen qaray aqqan özen suvı mol bolsa, ekspini küşti, jalında kezdesken nerselerdi büzip-jarıp, kıyrata otır, eziniñ erkin ağıssa jol saladı. Tav suvınıñ osı qasiyetterine iye bolarlıq türki tilderinen söz tabşadı. Mısalı, altay, televit tilderinde “koskoloñ” tülğasının bizşe aytsaq: “tinişsiz” jene “büzip-jaruv, kıyratuv” sıyyaqtı eki mağınası bar.-

“Karlıgaş” (kırlangıç) kelimesinin insan ismi olduğu gibi, “Karatorgay” şeklinde söylenen insan isminin de olacağını Sır bölgesinden çıkan Türkücü Anamızın ismi buna kanıt olabilir. Bu onun lakabıdır, gerçek adı-Şolpan'dır.

Bu yüzden, “karatorgay”ın çokluğundan “Karmakşı” adı ortaya çıkmıştır hipotezine vardık.

Kaskelen: Almatı bölgesindeki nehir ve il, kale ve ilçe ismidir.

“Kaskelen” ismi hakkında eski bir araştırmacı şöyle demektedir; Etimolojisi: “Eski Türkçe” “kaşka” ve “gelen” gövdelerinden oluşan “taşan su” anlamında bir isimdir. Bu konuda bundan sonra ise hiçbir bilgi bulunmamaktadır.

Söz konusu edilen nehrin gözesi dağdan başlamaktadır. Genelde, dağdan akan suya özgü özellik, durmadan ve hızlı akan anlamına gelmektedir. Yukarıdan aşağı doğru akan nehir suyu bolsa ise akışı güçlü, yolundaki her şeyi bozarak, harap ederek, özgürce akmak için kendine yol açar. Dağ suyunun bu özelliklere sahip olan sözler Türk dillerinde de vardır. Örneğin, Altay, Televit Dillerinde “koskoloñ” kelimesini Kazakçaya göre açıklayacak olursak “yerinde durmayan” ve “bozup kırmak, harap etmek” gibi iki anlamı olduğunu görürüz.-

Söz tübiri “kosko”nın “ornınan kozgav”, “teñkerip tastav” ügımdarının barlığın da osı til derekteri antktap beredi. Bülardı, biz V. V. Radlov sözdigineñ keltirip otırmız.

Mağınası del osınday dıbıs küramı sel özgeşe sözdi qazirgi yakut tilinen de tabamız: “uvruvşallan” tülğası qazaqşa, –“kıyratuv” – mağınasında koldañıladı. Munda sözdiñ eki, buvınşa ğana dıbıstıq ezgeris engen: Ol özgerister türki tilderindegi dıbısqubılıstarına seykes kelip otır. Yakut tilinde bizdegi key sözderdegi bastapkı dıbıs tüsirilip aytıla beredi (bizde – “segiz”, yakut tilinde –“agıs”). Sonday-aq türki tilderi işinde “p” dıbısınıñ turaqsızdıǵı da belgili kubılıs. Osılardı eksersek, “uvruvsallan” nın “koskolon” –nan ayırmaşılıǵı.

Büvğan kosa mına bir tildik derekterde ayta ketken düris bolar. Tuva tiliñde; “kiyleñ” söziniñ; negizgi mağınası bizşe, aytqañda “dolılıq, taşkıñdı” qalpında körinedi. Osıñ adlına yakut tilindegi “töñkerip tastav” mağınasıñdaǵı “Kosko”-nı qoysaq “kosko kılın” bolıp, qazaqşçalasaq “doldana töñkerid tastav” degentirkes tuvadı.

Kelime kökeni “kosko”nın “yerinden itmek”, “döndürüp devirmek” anlamlarının hepsini de bu bilgiler ispatlamaktadır. Bunları biz V.V. Radlov sözlüğünden aldık.

Benzer manadaki, ses özellikleri farklı kelimeleri Yakut dilinde de bulabiliriz: “urushallan” gövdesi Kazakça “harap etmek” anlamında kullanılır. Burada kelimenin iki hecesinde de ses deǵışıklıǵı görölmektedir. Bu deǵışiklikler Türk dillerindeki ses deǵışikliklerine de uygundur. Yakut dilinde bizdeki bazı kelimelerdeki baştaki sesin düşürölüp de telaffuz edilmektedir mesela (bizdeki - “sekiz” Yakut dilinde -”agıs”tır). Aynı zamanda Türk dillerindeki “r” harfinin deǵışkenliǵı bilinen bir durumdur. Bunları göz önünde bulundurursak, “urushallan”nın “koskoloñ”dan farklılıǵının olmadıǵı kesindir.

Buna ek olarak şu dil verisini de söylememiz doǵru olacaktır. Tuva dilinde “kileñ” sözcüğünün temel anlamı bizde “doluluk”, “taşkıñdı” şeklinde görölür. Bunun önüne Yakut dilindeki “alıp devirmek” anlamındaki “kosko”yu koyarsak, “kosko kileñ” olacak; Kazakça söyleyecek olursak “doldana töñkerip tastav” gibi bir kelime gurubu oluşmaktadır.

Sondıktan özeniñ “Kaskelen” atavı joğarıda körsetken kasiyetterinen tuvındağan, dey alamız. Qala, avdan atarı osı özeñmen baylanıstı turaqtangan.

Qobda- Aktöbe oblısındağı özen jene avdan atavları.

Bül atavdın terkinin izdestirüvşi eki avtor bir izden şıǵıp, odı parsınıñ “suv qoyması, basseyn” maǵınları beretiya –“havza” söziliyen tuvıstıradı. Parsı tiliñde münday sözdiñ bar ekeniñ teriske şıǵara almaymız. Osı sözdiñ qatınasuvimen Türükmen respublikaasınıñ iri qalarının biri - Taşavuzdıñ payda bolǵanı da ras. Alayda, Qazaqstan jeriniñ soltüstigindegi qobda ezeñin parsınıñ “havza” sözimen janastıruvdın qısını kelmeytin terizdi.

“Qobda” söziniñ törkinin türki tilderiniñ ezinen, eriketse tuvıstas tilderden izdestirgen şındıqqa jaqın kelmek.

Eñ aldımın ertedege türki jazba eskertkişterine nazar avdarsaq, “kopdaq” nemese “kovdaq, kovdaş” sözderin kezdestiremiz, maǵınası; sarañ, toyımsız, obır”.-

Bu yüzden nehrin “Kaskeleñ” şeklinde adlandırılmasının yukarıda verilen özelliklerinden kaynaklandığını söyleyebiliriz. Kale, ilçe isimlerinin de bu nehir ile ilgisi de kesinleşmiştir.

Kobda: Aktöbe ilindeki nehir ve yerleşim bölgelerinin adıdır.

Bu ismin kökenini araştıran iki yazar aynı yolu izlemekte ve onun Farsçadaki “baraj, havuz” anlamlarını veren “havza” sözcüğü ile ilişkilendirirler. Farsçada böyle bir kelimenin olduğu yanlıştır diyemeyeceğiz. Hatta bu sözcüğün eklenmesiyle Türkmenistan Cumhuriyeti'ndeki büyük şehirlerden biri olan, Taşavız'ın adının oluştuğu da doğrudur. Ancak, Kazakistan topraklarının kuzeyindeki Kobda nehrini Farsçadaki “havza” sözcüğü ile ilişkilendirmenin bağlayıcılığı yersiz gibidir.

“Kobda” kelimesinin kökenini Türk dillerinin kendisinden, ya da akraba dillerden aramak gerçeğe daha çok uyacaktır.

İlk olarak eski Türk yazılı anıtlarına bakacak olursak “kobdak” veya “kovdak”, “kovdaş” kelimelerini örnek gösterebiliriz. Bunların anlamları ise: “cimri, doyumsuz, obur”dur.-

Endi qazirgi kezdegi keybir türki tilderi derekterine jüginsek, “yakuttarda: “hobdoh”– “jaman, qanağattanarlıqsız”; tuva tilinde: “hoptak” – “meşkyoy, qomağay” üğımdarga beredi.

Mongol tobındağı tilderge kelsek, mongoldarda: “hovdog”– “toyımsız, aşkarax, “komağay”, al qalmaktarda “hovdg” tülğalı söz mağınası del mongol tilindegidey büryat tilindegi; “hobdog”-tıñ da; tüsinikteri mongol meni qalmaq tilderimen birdey.

Tungus-mançur tobındağı keybir tilderden de osığan seykes sözderdi üşiratıp, mağınalarınıñ da alşax ketpeytindigin bayqaymız.

Hoğarıda körsetilgen til derekterin salıstıra otırıp mınaday joramalğa jol berüv oyındamız.

“Kobda” özeni ötip jatқан jerdin tabıyqatı –üstirtti jazık eri bor men saz balşıqtı ekeniñ eksersek, kişkene özenniñ suvı jolarğa siñip, özge jerde öristey almaytın jağdayı bayqaladı. Osı sebepten de jerdi suvmen qanağattandıra almavı da zandı.-

Günümüzdeki bazı Türk dillerinin özelliklerine bakacak olursak, Yakutlarda; “hobdoh” yani “kötü, kanaatkârsız”; Tuva dilinde: “hoptak” yani “ipinden boşanmış, obur” anlamlarını vermektedir.

Moğol gurubundaki dillere gelirsek, Moğollarda “hovdog” yani “doyumsuz” aç gözlü, obur” ile Kalmuklardaki: “hovdg” şeklinde görülen kelimenin anlamı tıpkı Moğol dilindekine benzer şekilde, Buryat dilinde görülen “hobdog”un da anlamları da yine Moğol ve Kalmuk dilleri ile aynıdır.

Tungus-Mançur gurubundaki bazı dillerde de buna benzer sözleri karşılaştırdığımızda anlamlarının da birbirlerinden pek farklı olmadığını görürüz.

Yukarıdaki belirttiğimiz dillerdeki verileri de karşılaştırarak şöyle bir varsayıma ulaşmayı düşünüyoruz.

“Kobda” nehrinin geçtiği yerin yapısı - engebeli, kireçli ve balçık-sazlık olduğunu göz önünde bulundurursak, bir kısım nehir suyunun oralarda kaybolup, başka bir yere erişemeyeceği fark edebiliriz. Bu yüzden de bulunduğu yeri suya tamamen kandıramayacağı da doğaldır.-

Onıñ üstine jañbır suvı da az. Demek özen arnasınıñ suvlı deñgeyi tömen degen söz. Osı jaratılısına baylanıstı kazirgi “toyım-sız, obır” mağınasındağı erte üvaqıttagı türki sözi “qobda” özen atına menşiktelgen devge boladı.

Qoram- Almatı oblısındağı Şelek avdanına qarastı avıl atı. İle Alatavinın etegine ornalaskan, Şelekten 12 şaqırımday jerde.

Türki, mongol, tungus-mançur tobınañdağı tilderdiñ bir qatarında osı atavmen tülğalas sözder kep-aq. Biraq, mına biz törkiniñ qarastırğalı otırğan jer beginiñ bederine baylanısı joq bolğañdıqan, olardı atap jatuvdı artıq sanadıq.

Erteдеgi türki jazba eskertkişteriniñ sózdiginde “qoruvm”-kazirgi ügımımızdağı “tas kıyırşıqtarı, jartas sınıqtarı, koytastar” mağınasın menşiktengen.

Kazirgi türki tilderi melimetterine nazar salsaq, mına derekterdi bayqaymız. Üygır tilinde: qoram “tav jınısınıñ opırığı”; kırgızdarda: qorum-

Buna ilaveten yağmur suyu da azdır. Demek ki, nehir yatağının su seviyesi de düşüktür. Nehrin bu doğal yapısına bağılı olarak günümüzdeki “doyumsuz, obur” anlamını taşıyan, eski bir Türkçe kelime olan “kobda”nın nehir adı olarak verildiğini söyleyebiliriz.

Koram: Almatı bölgesindeki; Şelek ilçesine bağılı köy ismidir. İle Alatavinın eteginde, Şelek'ten yaklaşık 12 kilometre uzaklıkta bulunmaktadır.

Türk, Moğol, Tungus-Mançur grubundaki dillerin bir kısmında bu isme benzer şekilde sözler çoktur. Fakat şu bizim kökenini araştırdığımız kelimelerin yer şekliyle alakası olmadığından onlardan bahsetmenin gereksiz olduğuna karar verdik.

Eski zamanlardaki Türk yazıtları sözlüğünde “qorum” -günümüzdeki “taş parçaları, kaya kırıkları, büyük taş” anlamlarını vermektedir.

Günümüzdeki Türk dillerinin özelliklerine göz atacak olursak şu kanıtları buluruz. Uygur dilinde: “qoram” - “dağdan kopmuş taş parçası” Kırgızlarda: “qorum”-

-jartastan kulağan ülken tastar üyiñdisi”; tuva tilinde: horuvmnaar “tastar”; hakastarda: horım 1) “zevlim, biyik jartas”; 2) “tas kıyrışkıtarı” mağınalartnda aytıladı.

Melim etilip ottırğan tildik derekterge arka süyey pikir aytsaq, qazirgi “qoram” degen jer atavı ertede ne biyik jartas, ne tastardıñ kıyrışk, sıñıqtarı köp bolğan ornı degen joramalğa jetekteydi qazirgi kezde onıñ ornalasқан jeri tav bavrayınıñ boluvı da joramalıımızdı jokқа şığarmasa kerek degen oydamız.

Qorasan- Kstanay oblısındağı Tobıl özeniniñ bir salası.

Büdan; başka müñday atavdı. “Batırlar jırı”; jene el avzıñdağı añız eñgimelerden üşiratamız. Bülarda kebine “qorasan tavı” tirkesiñde aytıladı.

Atı estir kulaqқа tanıs, üyrenşikti bolğanmen, jeme-jemge kelgende “qorasan” söziniñ del mağınasın erkim bile bermeydi.

Söz, törkinine Türki tilderinen derek kezdestire almadık. Biraқ arab tilinde, osı tülğaға jaқın “horosuvn” dıbıs quramındağı söz,-

–“kayadan kopan büyük taşlar”, Tuva dilinde “korumnaar” -taşlar, Hakaslarda: “horım” (ki iki anlama gelmektedir) - 1) “Büyük, iri kaya”; 2) “taş parçaları” anlamlarında kullanılır.

Belirtilen dil verilerine destek olacak şekilde söylersek, bugünkü “koram” adlı yer ismi geçmişte de ya yüksek kaya, ya da taşların parçalarının, kırıntılarının çok olan bölgeleri, belirtmiştir, varsayımına ulaşılabilir. Günümüzde bu şekilde adlandırılan yerlerde dağ bayırlarının da olması, varsayımımızı boşa çıkarmayacaktır diye düşünüyoruz.

Korasan:Kostanay bölgesindeki Tabii nehrinin bir koludur.

Ayrıca bu tür adlara “Batırlar Cırı”nda ve halk ağızından duyduğumuz efsane ve hikâyelerde de rastlarız. Bunlara genellikle “Korasan dağı” şeklindeki bileşik kullanımlarda görülmektedir.

Her duyan insan için bu isim alışılmış, tanıdık olmasına rağmen, iş açıklamaya geldiğinde “korasan” kelimesinin tam anlamını hiç kimse bilmemektedir.

Kelime kökenine dair herhangi bir kanıta Türk dillerinde rastlayamadık. Fakat Arap dilinde bu şekle yakın “horosun” ses yapısındaki sözcük,-

kazak tilindegi –“şın”, “biyik tav” mağınasında jümsaladı. Osıgan karap “korasan tavi” , “biyik tav” ekenin bilemiz. Al Tobıl özeniniñ salası, Oral tavınıñ bir biyik şınınan bas algandıktan “korasan” ataluvı ğajap emes.

Korğalın- Aqmola oblısınıñ jerindegi köl. Osı köldin atında avdan jene onıñ ortalığı bar.

“Korğalın” söziniñ argı tegi jöninde bir; zerpttevşi “Köne türkiler etnoniymi” dep kelte qayırsa, tyondi bir galım: “Kel atı suvdın tüsi qorğasına üksas bolğandıktan qoyılğan boluvı ıqtıymal” sıyyaqtı özinen bürş likir aytkan zerttevşsi maqılday tüsip, “korğalın” men “qorğasın” sözderiniñ-seykestigin delevdevmen sözini ipekteydi.

Türki tilderinde qalay men qorğasınıñ ayıluvı dıbıstıq jağnan seykes yokendigi ras. Mısalı, yakut tilinde –“horğoljuvn”- kalayı; al, koybol men kaçın tilderinde “qorğayın”- qorğasın degen tüsinikter beredi.

Alayda, soñğı avtorlardıñ köl atavın “qorğasın”-men baylanıstıruvı köñilge onşa qona qoymaydıg.-

Kazak dilindeki “zirve; yüksek dağ” anlamlarında kullanılmaktadır. Buna bakarak, “Korasan Dağı” - “yüksek dağ” anlamına geldiğini anlarız. Tobıl nehrinin kolu Oral Dağı'nın yüksek bir zirvesinden kaynaklandığından dolayı “korasan” adının verilmiş olması şaşırtıcı değildir.

Korğalın: Akmola bölgesindeki bir göl olup bu gölün adını taşıyan bir de ilçe ve onun merkezi vardır.

“Korğalın” sözcüğünün kökeni hakkında bir araştırmacı: “Eski Türk Etnonimi” derken, bir diğer araştırmacı: “Göl ismi suyun renginin çinkoya benzediği için verilmiştir” diyerek daha önce fikrini söyleyen araştırmacının düşüncesinin uygunluğunu belirtmek için, “korğalın” ile “qorğasın” kelimelerinin benzerliğinin kesin olduğunu söyler.

Türk dillerinde kalay ile çinkonun söylenişlerinde ses bakımından bir benzerlik olduğu kesindir. Mesela Yakut dilinde “horğoljun” kalayı; Koybol ile Kaçın dillerinde “qorğayın” çinko anlamlarını verir.

Aslında, son araştırmacıların gölün ismini “çinko” ile ilişkilendirmesi pek inandırıcı olmamıştır.-

Öytkeni köl betiniñ qorğasıñğa tüstes kelmeytini şamalı-aq şıǵar.

“Korǵalǵın” söziniñ törkinin eregirekten izdestirsek, ıyşa bir derekke tap bolamız. Tungus-mançur tobındaǵı tilderdiñ birinde “ğorğolodjıy” dıbıstıq kúramdaǵı gülğa bizdiñ tüsinigimizdegi –“üyeñki”, “tal” sıyyaqtı ıǵaştarga atav esebinde berilgen.

Oyımızdı osı derekpen oraylastırısaq, Aqmola oblısındaǵı köl atavı sonıñ mañayında ösetin üyeñki, talmen baylanıstı tuvgan desek, şındıqqa bir taban jaqındıq baykalatın terizdi. Öte erte kezderde bül sıyyaqtı aǵaş gürlerin bizdiñ jerde de “korǵalǵın” dep aytpaǵanına kim kepil bola aladı. Eger sol köl mañında qorğasın seni bolsa, mesele baskaşa, al suvdiñ tüsi qorğasın ispetges dep, kölge at tañuv şındıqqa onşa janaspaydı.

Korday - Kırǵız Alatauınıñ batıs silemindegi asuv. Respüvblıyımızda osı attas avdan jene onıñ ortalıǵı bar.

Bül atavdiñ şıqqan tek-törkini tuvralı da eki türli pikir bar. Birinşi, “kürdiñ tavı” degennen şıqqan sıyyaqtı joramal kasaydı da, “kür”-diñ maǵnasın aşıpaydı.-

Zaten göl renginin de “çinko”ya benzer olmadıǵı aqıq bir gerçektir.

“Korǵalǵın” sözcüǵünün kökenini daha kapsamlı araştırdığımızda şöyle bir kanıt rastladık. Nitekim Tungus-Mançur gurubundaki dillerin birinde “ğorğolodjı” şeklindeki söz bizim dilimizdeki “üyenki” (akçaǵaş) “tal” (söǵüt) gibi aǵaşlara verilen isim olarak bilinmektedir.

Düşüncemizi bu kanıt dayandıracak olursak, Akmola bölgesindeki göl adı, onun etrafında büyüyen akçaǵaş ve söǵüt ile ilgili oluştıǵını ortaya koyarsak, gerçeǵe biraz daha yaklaştırmış oluruz. Çok eski zamanlarda bu gibi aǵaş türlerinin Kazakistan'da da “korǵalǵın” denmiş olabileceǵine kimse itiraz edemez. Eǵer bu gölün yakınlarında çinko madeni varsa, konu tabi ki başka, fakat göl suyunun rengi, çinkoya benzer diye ona isim takmak pek gerçekçi deǵildir.

Korday: Kırǵız Alatau'nın batı gölgesindeki geçit. Ülkemizde aynı ismimde ilçe ve onun merkezi vardır.

Bu ismin de kökeni hakkında iki çeşit fikir vardır. İlki, “kur tavı”ndan (yaban horozu daǵı) ifadesinden türemiş olduǵu hipotezini ortaya atar, fakat “kur”un anlamını açıklamadan geçmektedir.-

Bizdiñ şamalayımyzşa, küsgıñ atavı bolsa kerek. Ekinşi avtor, “korday” avın “kar” sözimen tektesgiredi de, oğan köne jürnağ -day sosıluv arķılı, osı atav payda bolıp, qazirgi tüsinigi “karlı” (asuv) dep tüyiñdeydi. Üşiniygi ğalım bül atavdıñ negizinde, bizdiñ tilimizge “jañbırly” degen mağına beretin, mongoldiñ “hurgay” sözi jatsa kerek deytiñ pikiridi üstanadı.

Şındap kelgende, bül - tavdıñ atı emes, tav ötetin jol, asuv. Ol öte erte zamandan beri jotavdı tesip ötkendey tuvra da töte jol otķarıp kelgendigi tariyh derekterinen belgili. Bizdiñ oyımızşa jerdiñ osı kasiyetin, kızmetin eski ala otırıp, soğan seykes Türki tilderineñ törkin bolarlıķ söz izdestirgen jön.

En aldımen Türki tilderde işinde köne salalıp jürgen yakut tili degerine jol bersek, “kurdatt” –tote, tura, al “kurdatt syol” tirkesi –“tura jol”, “kurdatta” – “tura jürü, kesip ötüv” mağınalarında qoldanıladı. Al tuva tilinde: “kuvduvrgay”, “asıp ötetin jer” dep tüsiñtiriledi. Ondan eri tungus-mançur tilderiniñ kenbireviñtse, “kurdarıy” dıbıstıķ qıramdağı tülġa-

Bizim düşüncemize göre “kur” kelimesi bir kuşun olabilir. İkinci araştırmacı, “Korday” ismini “kar” kelimesiyle ilişkilendirir ve ona eski bir ek olan “-day”ın eklenmesiyle, bu kelimenin oluştuğunu, günümüzdeki şeklinin ve anlamının ise -“karlı” yani “geçit” olduğu sonucuna varır. Üçüncü olarak bir âlim bu adın temelinde, bizim dilimizde “cangbırly” şeklinde olup “yağmurlu” anlamında kullanılan; Moğollarda ise “besili hayvan” demek olan “hurtay” kelimesinin olduğu fikrini ortaya koymaktadır.

Ayrıntılı olarak baktığımızda, bu dağ ismi değil dağdan geçen yol, geçittir. O çok eski zamanlardan beri yolculara dağı oyup geçecek gibi doğru ve kestirme, kısa yol görevini icra ettiği tarihi kaynaklardan da bellidir. Bize göre yerin bu özelliğini, görevini hesaba katarak buna uygun bilgileri Türk dillerinden kaynak olabilecek sözleri araştırmak doğru olacaktır.

Her şeyden önce Türk dillerinin içinde en eski sayılan Yakut dilinin verilerine bakarsak, “kurdatt” -kestirme, düz; “kurdatt suvol” kelime gurubu ise -“kestirme, kısa yol”; “kurdatta” -“dümdüz yürümek, kestirme gitmek” anlamlarında kullanılır. Tuva dillinde ise “kudurgay” yani “asıp geçilecek yer” anlamında bilinmektedir. Ondan sonra Tungus-Mançur dillerinin bazılarında “kurdari” ses yapısındaki şekil-

bizdiñ tilimizdegi, “tesip ötöv” ügımına ıye. Bülarga, yakut tilinen avışkan.

Yakut tilinde “kurdar”, kazak tilinde “korday” boluvın tağı da, türki tilderine ortak dıbıs seykestikterinen dep karağan dürıs. Esirese, senimsizdik tuvdıraş kübılıs - yakuttardağı “t” dıbısınıñ bizde “y”-ğa aynaluvı. Del osı “t” men “y” dıbıstarınıñ seykestik zañdıılığın anıqtay tüsöv üşin yakut tilinen bir-eki sözdi üsşayık: “atah”, “tot”. Osı atalğan sözder kazak tilinde “ayak” (ayak - dene müşesi), “toy” (toyıp işüv). kalpına dıbıstıladı.

Osı tildik derekterdi üsına kelip, korıta aytkañda, “korday” atavınıñ mağınasın –“töte, kesip ötetin, tuvra asuv”. kalpında ügınamız. Bül topşılavımızdı onıñ atqaratın kızmeti de ganıқтаağanday.

Қотанқарағай- Шығыс Қазақстан облсындағы jer, avdan onın ortalıғының atavı.

Engime bolğalı oturğan jer atavınıñ jazıluvı da bizde er türli.” Қазақ sovet endiyklopediyyasında” Қотанқарағай; A. Ebdıraһmanov-

bizim dilimizdeki “oyup geçmek” anlamına sahiptir. Bunlar Yakut dilinden değışerek geçmiştir.

Yakut dilinde “kurdar”ın, Kazak dilinde “korday” olmasına da yine Türk dillerine ortak ses benzerliklerindendir, diye bakmak doğru olacaktır. Özellikle, belirsizlik yaratacak ses olayı Yakutlardaki “t” sesinin bizde “y” ye dönüşmesidir. İşte bu seslerin, yani “t” ile “y”nin değışmesini açıklamak için Yakut dilinden birkaç sözcüğü sunmak istiyoruz: mesela “atah” (doymak), “tot” şeklinde telaffuz edilmektedir. Bu şekilde adlandırılan sözler Kazak dilinde “ayak” (ayak: vücudun bir parçası), “toy” (yiyip içmek), şeklinde görölmektedir.

Bu dil özelliklerine göz önüne alıp genelleşmeye gidildiğinde, “Korday” isminin anlamını “kısa, kestirme gidilecek, dümdüz geçit” şeklinde düşünebiliriz. Bizim bu tahminimizi onun yaptığı iş de doğrulamaktadır.

Kotangaragay: Doğı Kazakistan eyaletindeki yer, ilçe ve onun merkezinin ismidir.

Uygulandığı üzere yer isminin yazılışı da dilimizde farklı şekillerdedir. “Kazak Sovyet Ansiklopedisinde” Katonkaragay; bu ismin A. Abdirahrnanov'un-

zerttevinde Qatonkarağay; E. Koyşıbayev “sözdiginde” Qotankarağay.

Jazuvda er kıylı bolıp kelip otırğan birikken sözdıñ birinşı sınarı – “qaton” ñemese “kotan”, keyde “katon”.

Osı alğaşkı sözdıñ törkinin izdestirüvşiler de er türlü pikirde. Birevi, “qaton” sözün “kayın” nıñ ertedeği atavı dep qarap, “qatonkarağay”-dıñ qazirgi tüsinigi “kayınkarağay” dep topşılaydı; ekinşisi, qazirgi tilimizdeği “kotan” sözimen teñdestirip, “qorşav karağay” mapitnasında tüsinedi; üşinşı avtor, “kotan” tülğasına “döñgelene ornalasuv” üğımın beredi.

Türki jene mongol tobındağı “tilder dereği “kotan” sözi osılardıñ qay-qaysısında da erte qezde koldañılğan, ekevine de ortak ekenin kersetedi.

Bizdiñ tilimizde “kotan” sözünin ejelden kele jatkañdığına -onıñ “qora” mağnasında-qoldanıluvı nemese “alqa-kotan” qos sözi quramında kezdesüvleri-ak küve bolğanday.

incelemesine göre - Qatonkarağay; E.Koyşıbayev'in sözlüğünde ise Qotankarağay şeklinde de kullandıkları belirtilmektedir.

Yazılışları farklı olarak söylenegelen bu bileşik sözün ilk parçası, “qaton” veya “qotan” bazen de “katon” dur.

Verilen ilk kelimenin kökenini araştıranlarda farklı düşünmektedirler. Biri, “katon” kelimesini “kayın”(huş)ın eski adı olarak bakarken “qatonkarağay”ın bugünkü anlamını “kaymkarağay”(huş+çam) şeklinde değerlendirir; ikincisi ise, bugün dilimizdeki “kotan” sözcüğüyle eş düşünüp, “qorşav karağay” (çit karağayı) anlamını verir; üçüncü araştırmacı da “kotan” şekline “dönüp kurmak” anlamını verdiğini savunur.

Türk ve Moğol gurubundaki dillerin verileri “kotan” kelimesinin bu kelimelerin her birisinde de geçmişte kullanılmış ve ikisinde de ortak olduğunu kanıtlamaktadır.

Bizim dilimizde “kotan”ın sözcüğünün oldukça eskilere dayandığına onun “ahır” anlamında kullanılması veya “alqa-qotan”(sürü-hayvan ahır) bileşmiş kelimesine de rastlanması tanıklık etmektedir.

Mongoldardıñ ertedegi jazba tilinde “hotan”nıñ -1) qala; 2) kiyiz üyler tobı; 3) qala sırtındağı qorğan (qabırğa) mağınaların menşiktense, kazirgi mongoldarda alğaşkı eki mağına osı künge deyin saqtalğan da, üşinşi mağına ornına bizdegi sıyyaqtı “mal qorası” degen qoldanıladı. Buryat tilinde –“hoton” - “mel qorası” -men birge “avıldıñ toptala, döñgelene konuı” mağınasın da menşiktenedi.

Mına keltirgen tildik dereklerimizge qarağanda, mongol tobındağı tilderdegi “hotan”, “hoton” tülğaları nemese bizdegi “qotan” söziniñ alğaşkı mağınası –“toptana”, “döngelene ornasuv” bolsa kerek. Sonday-aq osı sözdiñ qatınasuvimen jasalğan “Qotanbülak”, “Qotankal”, “Qotansor”, “Qotanjıgıl” ispettes jer-suv atavları qazaq jerinde barşılıq.

Söytip “Qotankarağay” degenimiz kazirgi tüsinigimiz boyınşa “top Karağay” nemese “döñgelene ösken qarağay” degenge nüşkaydı. Bül sözdiñ bizdiñ tilimizde jazıluı tek qana “Qotankarağay” qalpında körinüvi düris bolmaq.-

Moğolların eski yazılı dilinde “hotan”ın: 1)kale, 2)keçe evler gurubu, 3)şehir dışındaki sur (iskelet) anlamlarında kullanılıyorsa, günümüz Moğollarında bu eski iki anlamın bugüne kadar saklandığını göstermekte; üçüncü anlam yerine bizdeki gibi “hayvan ahırı” ile beraber kullanılmaktadır. Hatta Buryat dilinde “hoton”, “hayvan ahırı” yanı sıra “köyün grup halinde topluca yerleşmesi” anlamını da sahiplenir.

Bu duruma getirdiğimiz örneklere baktığımızda, Moğol gurubundaki dillerde “hotan”, “hoton” kelimeleri ile bizdeki “qotan” kelimesinin eski anlamı “toplanma”, “grup halinde yerleşme”, olmalıdır. Aynı zamanda bu sözcüğün katılmasıyla ortaya çıkan “qotanbulak”, “qotanköl”, “qotansor”, “qotancingü” gibi yer-su isimleri Kazak topraklarında da bulunmaktadır.

Böylece “Kotankarağay” dediğimiz şimdiki anlamına göre “çam grubu” veya “çepeçevre biten çam ağacı”nı ifade eder işaret. Bu kelimenin bizim dilimizde yazılışı sadece “kotankarağay” şeklinde olması mantıklıdır.-

Öytkeni tilimizdeki “alqa-qotan”, “qotandağı koy” qos sözi men söz tirkesterindeki “qotan” sınarı eşkaşanda “qaton” türinde jazılğanın körgen emespiz.

Koşalak- Atırav (bürinğı Güvriyev) oblısı Teñiz avdanı men Torgay oblısı Jankeldiyn avdanınıtsağı jer atavı.

Torgay oblısındağı Koşalak atalatın jer Jankeldin avdanınıñ ortalığı Torgay poselkesiniñ soltüstiginde 30-40 şakırım şamasında ornalaskan. Jer sıypatı -oyañ, jazıq bolıp keledi, bürin köldiñ ornalaskan jerine üksaydı. qazır mal jayılmına gana jaramdı.

Jerdiñ biz körsetken bederine layıqtı sözder türki, mongol, tuvngus-mançjur tobındağı tilderden tabılıp qaladı. Eñ aldımın, ertedegi türki jazba eskertkişterine köz salsaq, “alañ” sözi qazirgi tüsinigimizdeki “jazıq, tegis” mağınalarıñ iyelengen.

Endi qazirgi türki tilderi dereğine kezek bersek, mınaday melimetterge kezdesemiz. Tuva tilinde: “kujuvrlug” -sortañ, sortañdı (jer); çuvvaştarda: “huş(a)”- keñistik;-

Hatta dilimizdeki “alqa-qotan”, “qotandağı qoy” bileşik kelimesiyle, sözün bileşimindeki “qotan” kısmının “qaton” şeklinde yazıldığını hiçbir zaman görmüş değiliz.

Koşalak: Atırav (eski Gurgev) bölgesi Tengiz ilçesi İle Torgay bölgesi Cangeldin ilçesindeki yer ismidir.

Torgay bölgesindeki “koşalak” olarak adlandırılan yer Cangeldin ilçesinin merkezi Torgay köyünün kuzeyine 30-40 kilometre uzaklıkta kurulmuştur. Yer şekli çukurlu, düzlü olup eskiden bir gölün olduğu yerdedir. Şimdi ise hayvanları otlatmaya yaramaktadır.

Bu bölgenin bizim belirttiğimiz özelliklerini içeren uygun kelimeler Türk, Moğol, Tungus-Mançjur gurubundaki dillerden bulunabilir. Öncelikle, eski Türk yazıtlarını incelersek, “alan” sözcüğü günümüzde “düzlük, ova” anlamlarına sahiplenmiştir.

Günümüz Türk dillerinin verilerine bakacak olursak, şu şekildeki bilgilere rastlarız. Mesela Tuva dilinde: “kujurlug”: Tuzlak, tuzlu arazi; Çuvaşlarda: “huş(a)” : genişlik,-

bos jer; yakutça: “hoço” -taza dalalık, alkap, al “hoçoloh” -alañ, alkap; hakastar söylevinde: “hus”- şatkal mağınaların beredi. Büğan kósımşa yakut tilinde “alaas” jene “alı” sözderiniñ de “alan” men “şilik ösken jer” mağınaların menşiktenetiñdigin ayta ketelik.

Al, mongol tiline kelsek, munda “hüvjıyr” sözi bizdegi “aşçı, sortañ” (jer) mağınasında koldanıladı. Mançur tili degeriñde “koço” dıbıstık kúramdağı tülga bizdin ügımımızdağı “aylak, oñaşa jer” degenmen barabar.

Osı keltirgen tildik derekterdiñ kaysısı da biz eñgime egip otırğan “Koşalak” atavına törkin bolarlık derejede. Baska melimetterdi kosıp-şatıp, biriktirip evre bolmay-aq, yakut tilindegi bir gana “hoçoloh” sözün alsak ta mına biz köldeneñ tartıp otırğan kazaq sözi –“koşalak”-tan böle-jara karavga erik bere koymaydı. Onıñ mağınası biz sıypattağan jer bederimen kabısıp jatır. Sol yakut tiliñdegi “hoço” men “alı” ne “alaas” sözderin biriktirsek te, “koşalak”-tan tülgası men mağınası onşa alşak ketteyindigi körinip-aq tür. Söytip “koşalak”-tıñ-

boş yer: Yakutçada da: “hoço”: “doğal bozkır”, “alan”; “hoçoloh” ise: “meydan”, “alan”; Hakaslarda ise “hus”: geçit anlamlarını verir. Buna ek olarak Yakut dilinde “alaas” ve “alı” kelimelerinin de “meydan, alan” ile “maki yetişen yer” anlamlarını vereceğini söyleyelim.

Moğol diline gelirsek, burada “hucır” kelimesi bizde yüzey şekli bağlamında “acı, tuzlak” anlamlarında kullanılır. Mançur dilinde “koço” ses yapısındaki kelime bizim dilimizdeki, “uzak, تنها yer” anlamıyla eş değerdir.

İşte bu verdiğimiz bilgilerin hangisi olursa olsun söz konusu ettiğimiz “koşalak” isminin kökeni olacak durumdadır. Başka dillerdeki verileri karşılaştırmaz da, Yakut dilindeki bir tek “hoçoloh” kelimesini alsak bile bizim üzerinde derinlemesine düşündüğümüz Kazakça kelime “koşalağ”ı fazla incelememize gerek bırakmayacak şekildedir. Onun anlamı bizim tasvir ettiğimiz yer şekilleri ile de uygunluk göstermektedir. Yakut dilindeki “hoço” ile “alı” veya “alaas” kelimelerini birleştirecek de, “koşalak”tan-

tülğası men mağınası onşa alşak ketteyindigi körinip-aķ tür. Söytip “ķoşalak”-tıñ tuñğış mağınası –“alkap, alañ, oñaşa orın” bolgan.

Ķula tüz- Bül belgili bir jerdiñ atavı emes. Alayda, tabıygat, jaratılış ĳübılısımın, jermen baylanısı ĳoldanılatıñ söz tirkesi bolğandıktan, alğaşķı sözdiñ törkinin anıqtay ketüvdi mindet ettik.

Tilimizdiñ tüsiñdirme sözdiginde bül turaķtı tirkeske - “jan ayağı baspağan, elsiz dala” dep anıqtama berilgen. Osı tirkestegi “ķula” tülğasının mağınası jeke türğanda kez kelgen adamğa tüsinikti bola bermese kerek. Münıñ türtüsti bildiretin “ķula”-men (ķula ker, ķula jılķı t. b.) baylanısı joķ, üş qaynasa da sorpası qosilmaydı. “Ķula” söziniñ argı tegi -arab tili. Olarda “ķuvluv” tülğalı söz bizdiñ tüsinigimizdeki –“ķañırağan, bos dala” mağınalarında ĳoldanıladı. Al, “tüz”-diñ mağınası “dala” degenmen birdey ekendigin özderiñ bilesinder. Osı türğıdan alıp qarağanda “ķula tüz” ķañırağan, bos dala” ügımınen birdey.

Ķızbel- Torgay oblısı Jankeldiyn avdanı jerindegi kırķa atavı.

şekil ve anlam bakımından pek farklı olmadığı ortaya çıkacaktır. Böylece “ķoşalak”ın ilk anlamı, “, meydan, alan, تنها yer” olmalıdır.

Ķula Tüz: Bu belli bir yerin ismi değildir. Genelde, doğa, tabiat olaylarıyla, dünya ile ilgili kullanılan kelime gurubu olduğundan, ilk sözcüğün kökenini ortaya çıkarmayı bir görev olarak kabul ettik.

Dilimizin açıklamalı sözlüğünde bu şekildeki söz grupları, “canlıların ayak basmadığı, ıssız yer” diye tanımlanmaktadır. Bu söz grubundaki “kula” şekli onu ayrı olarak gören bir kişi için herhangi bir anlam ifade etmeyecektir. Bunun türü rengi bildiren “kula” (“kula yer”, “kula cıķı” v.b.) ile hiçbir alakası yoktur, olamaz da. “Kula” kelimesinin asıl kökeni Arapçaya dayanmaktadır. Onlarda “kuluv” şeklindeki söz bizim dilimizde “bomboş, boş” anlamlarında kullanılmaktadır. Buradaki “tüz”ün anlamının “bozkır” ile aynı olduğunu bilesiniz. Bu açıdan baktığımızda “kula tüz” - “bomboş, ıssız bozkır” anlamıyla eşittir.

Ķızbel: Torgay bölgesinde bulunan Cangeldin ilçesinde bir tepenin ismidir.

El avzındağı ańız boyınşa, kıratı jerge alıstan araǵańda jatan ızdıń beynesin elestetip, orta eninde jota jińikere kelip, ız beline ksatuvdan “ızbel” atavına ıye bolǵan terizdi.

ın menińde solay ma, elde ańız ba -biz mını aıp ayta almaymız.

“azak sovet entsiyklopediyasında” –“ızbeltav” bolıp atalǵan. Biyiktigi 200 metrden astam ǵana dnes. Munda sarkırap aǵıp jatan bula suvda tapı.

Osı sıypatın eske ala jone tildik derekterge sylene otırıp “ızbel” atavınıń payda boluvına mınaday bol jam aytpapız.

Erteдеgi trki jazba eskertkiterinde “ız” sziniń birnee maǵnası bar. Sonıń biri –“sarań, sıǵırdań”. Bize, “ızbel” birikken szdiń birinisine, osı maǵına sykes krinedi. ytkeni munda bula kzi tapı. Al, “bel” szine kelsek, ol “ırat, tbe” maǵnasında tek bizde ǵana emes, sagay, oybol sıyyatı trki; tilderinde de “pel” alpında, aytılp, tebe, tmpeik ıǵımın ıyeleńedi. Osılarga sylene otırıp, “ızbel”-di azirgi tsinigimizge sykestesek,-

Halk aǵzındaki efsaneye gre, bu tepe yere uzaktan bakıldıǵında yatan bir ızın eklini benzer ve ortasına doǵru tepe incelerek ız beline benzediǵinden “ızbel” ismini sahiplenmie benzemektedir.

Gerekte de byle mi olmutur yoksa bu bir efsane midir- biz bunu kesin olarak syleyemiyoruz.

“azak Sovyet Ansiklopedisinde, “ızbel tav” eklinde adlandırılmaktadır. Ysekliǵi 200 metreyi ancak aan bir tepecik eklinindedir. Burada aǵlayıp akan nehir suyu da yok denecek kadar azdır.

Bu zelliklerini gz nunde bulundurarak ve dildeki verilere dayanarak “ızbel” isminin olumasına u varsayımda bulunacaǵız.

Eski Trk yazıtlarında “ız” kelimesinin bira anlamı vardır. Bunlardan biri, “imri”, “ılız”dır. Bizce, “ızbel” bileik kelimesinin ilkinde bu anlam uygun dmektedir. nk buradaki ırmak gzesinde yok denecek kadar azdır. “Bel” kelimesine gelirsek, o “tepe, bayır” anlamında sadece bizde deǵıl, Sagay, Koybol gibi Trk dillerinde de “pel” olarak geer ve “tepe, tepecik” anlamlarına gelmektedir. Bunlara dayanarak, “ızbel”i gnmzdeki dile uyduracak olursak “saran tepe” yani “imri tepe” olması gerekir,-

“Sarañ töbe bolmaq. Joramalıımız atalğan jer tabıyğatına juvıktay tüser degen oydamız.

Lepsi- Taldıkorgan oblısı jerindegi özen. Jöne osı özen atına koyılğan sol oblıstağı avdan ortalığı men temir jol stansası.

Özen atavınıñ şığuv tarıyhı tuvralı būdan būrın ayılğan eki pikir bar. Solardıñ biri –“lapıldap qattı ağatın özen” bolğanıdıqtan, keyin dıbıstıq özgeris netiyjesiñde “lap”-tan “lep”-ke aynalğan. Ekinşisi “kene türkilerdegi say, özen, sala, jıra mağınasında : qoldanılğan “laba//lapa” sözderine “suv” tülğası qosıluv arqılı “Lepsi” payda bolğan degeñdi aytadı.

Keybir türki tilderi, soğan tuvıstas başqa da tilderdiñ deregin köldeneñ tarta otırıp, biz öz topşılavımızga jol berip köreyik.

Qazirgi türki tilderi işiñde: kümüqşa –“lap”, tuva tilinde –“ılap”, al mongol tobına jatatın qalmaq tilinde – “lavta” sözderi bizdiñ qazirgi tüsinigimizdegi “tolıq, tolı” mağınalarına ıye.-

varsayımımız “bu adın, üzerinde durduğumuz yerin doğasına uygundur”a dayandıracağız.

Lepsi: Taldıkorgan bölgesindeki nehir olup aynı zamanda bu nehir adı, söz konusu vilayette ki ilçe merkezi ve demir yolu istasyonun da ismidir.

Nehir isminin ortaya çıkış tarihi hakkında bundan önce iki fikir mevcuttur. Onlardan biri, “çağlayarak, kuvvetli akan nehir” olmakla beraber, daha sonra ses değişimi neticesinde, sonuç olarak “lap”tan “lep”e dönüşmüştür. İkincisi, “eski Türklerdeki nehir yatağı, nehir, nehir kolu, çukur anlamında kullanılan “laba//lapa” kelimelerine “su” kelimesinin eklenmesiyle “lepsi” oluşmuş demektir.

Bazı Türk dilleri ve ona akraba başka dillerin özelliklerini derinlemesine inceleyerek biz kendi düşüncemizi ortaya koyalım.

Günümüzdeki Türk dillerinin arasında, Kumuk dilinde: “lap”, Tuva dilinde: “ılap”, Moğol grubuna yakın Kalmuk dilinde ise: “lavta” kelimeleri bizim günümüz kullanımımızdaki “taşkın, dolu” anlamlarına sahiptir.-

Mine, osı tülğalar keyingi vaqıttarda qazaq tiliñde “lep” dıbıstıq kúramğa deyin özgeriske úşırap, oğan başka avtorlar kersetkende, “suv” söziniñ de kúbılğan türı qosılıp, “lepsüv” –“lepsi” tuvuvı zandılıqtan sırtqarı ketpeydi. Sonda bül “tolıq súvlı özen” degenge megezeydi.

Münü özenniñ tabiygiy jaratılısı jeninde jazılğan mına bir joldar da maküldağanday: “Lepsi jer astı, javın-şaşın müzdıq suvmen körektenedi. Jılına suv deñgeyi 2 ret: -köktemde, jazda köteriledi” (Qazaq-sov. entsiklopediyyası). Esirese özen suvı deñgeyiniñ jılına eki ret keterilüvi öte siyrek kezdesetin jağday. Münday ezetiñ arnasınıñ suvğa tolıq boluvı da şındık. Onı “Tolıq súvlı özen” devimizdiñ de menisi osında.

“Lepsi” sözine terkin boluvğa layıqtı başka da derekter joq emes. Mısalı, çuvaş tilinde: “Lep” dıbıstıq kúramdağı söz “jılırak”, al “lep şıv” tirkesi bizdegi. “jılılav suv” mağnasında koldanıladı. Bılay karağańda, “lepsi”ge terkin boluvğa osı layıqtıkerinedi. Sonda “lepsi” -miz – “Jılı suvlı” özen bolmaqşı. Biz osı eki-

İşte bu kelimeler daha sonraki zamanlarda Kazak dilinde ses kurallarına kadar değışiklige uğrayarak “lep” olmuş; başka yazarların da gösterdiği gibi sonuna “su” kelimesinin de eklenmesiyle “lepsu”, oradan da “lepsi”nin doğmuş olması kurallara uygundur. Kısacası bu kelime “taşkın, sulu nehir” anlamına gelmektedir.

Nehrin doğası hakkında yazılan birçok açıklamalarda bu durumu ispatlar gibidir: “Lepsi, yer altındaki ve buzul sularıyla beslenir. Su seviyesi yılda iki kere; İlkbaharda, yazın yükselir.”(Kazak Sovyet Ansiklopedisi). Özellikle, nehir suyu seviyesinin yılda iki kere yükselmesi çok seyrek rastlanan bir durumdur. Böyle bir nehir yatağının suyla doymuş olması da bir gerçektir. Ona “bol sulu nehir” dememizin anlamı da burada yatmaktadır.

“Lepsi” sözüne köken olabilecek başka bilgiler de yok değildir. Örneğin, Çuvaş dilinde: “Lep” ses yapısındaki “cılırak” yani “ılık” kelimesi hatta “lep şıv” tamlaması ise bizdeki “ılık su” anlamında kullanılır. Bu açıdan baktığımızda, “lep” kökünün “lepsi”ye köken olabileceği görülmektedir. O zaman Kazakçadaki “lepsi” “ılık sulu” nehir olacaktır. Biz bu iki-

Joramaldın alğaşkısına den koyınkıradıy.

Mañkıstav- Kasriy teniziniñ şıǵıs javalaǵındaǵı tübek, şıǵanak, tav atavları.

Mañkıstav atavının törkini şıkkın tegi turalı joramalaytışılar köp-ak. Solardın biri onı “mıñ kısgağ” /kısgağ -eldiñ kıstı küngi mekeni;/ ekinşisi, “mañ” sözine “koy” maǵınasın tañıp “koy kıstaǵı”; üşinşisi “mañgıstı” –“aydahar, jırtkış añ” maǵınasımen baylanıstırıp, “tav”dı tuvıñdı sın esim jasaytın jürnağ dep tayuşçı. Bül tuvrasında başqa da osı ispettes dolbarlar bar.

Osı türğıdan alganda, onı “mañgıs” jene “tav” , sıyyaqtı sözderden birikken tülga dep ükkan lazım. Öytkeni büringı avtorlardıñ biri körsetkendey, türki tilderinde de, eregirek barsağ, mongol tobındaǵı tilderde de “mañgüs”, “mangas” dıbıstık küramdaǵı sözderdiñ “kesirtkeniñ bir türı” nemese “jırtkış añ” maǵınasında qoldanılatındıǵı şındıq.

varsayımnı ilkinı daha gerçeǵe yakın bulduk.

Mankıstav: Hazar Denizi'nin doǵu kıyısındaki yarım ada, körfez ve dağ isimleridir.

Mankıstav isminin kökeni, çıktıǵı kaynak hakkında fikir yürütenler hiç az deǵildir. Onlardan biri onu “mın kıstak”, “kıstak”: Halkın kışın barındıǵı mekân; ikincisi “man” kelimesine “koy” anlamını ekleyip “koy kıstavı” yani “koyun kışlaǵı”; üçüncüsü: “mañgıstı”-kelimesine “ejderha, vahşi hayvan” anlamıyla baǵdaştırarak “tav”ı, sıfat yapan ek olarak ekler. Bu konuda, buna benzer başqa tahminler de vardır.

Bu açıdan bakacak olursak, onun “mañgıs” ve “tav” şeklindeki iki kelimedenden birleşmiş bir yapı anlamak lazımdır. Çünkü daha önceki yazarlardan birinin de gösterdiği gibi Türk dillerine de, Moğol grubundaki dillere de şöyle bir göz atsak “mañgüs”, “mangas” ses yapısındaki kelimelerin “kertenkelenin bir türü” veya “vahşi hayvan” anlamında kullanıldığını gerçeği fark edilecektir.

Biz öz tarapımızdan bül derekti mına bir melimetpen tolıktıra túspekpiz. V. V. Radlov sózdiginde altay, televit tilderindegi “mañğıs”- söziniñ birinşi – “kökkaska şegirtke”, ekinşi – “joykıñ küş, jalmapız küş” mağınaları körsetilgen. Eriyne, soñğısı tuvındı üğtm. “Kökkaska şegirtke” degenimiz dendi esimdikterdi, esirese, egistikterdegi enimdi tıp-tıypıl etip, jalmap etetin, tobımen jüretin şegirtke türü ekendigin ekiniñ biri bileidi.

Bir kezderde bül eñir osıñday şegirtke türiniñ mekeni bolıp, tavlı eñir bavrayındağı egistikti jalmap otıruvı da eskermeytin jağday emes. Sözdñ ekinşi belegi “tav” sözi ejelden sol mağınanı beretin, eri ketse “tağ” qalpındağı tülğa boluvı mümkün.

Osı qosımşa derekke süyensek, Mañğıstav jer atavınıñ alğaqşı mağınası – “Şegirtke tav” boluvı da ıqtıymal.

Tağı bir eske sala keterlik dñniye parsı (ıyran) tilinde “manhuvs” söziniñ “tüneriñki, jabırqañkı” jene “bağıtsız, sorlı” túsıniklerin kezdestiremiz. “Mañğıstav” söziniñ törkinin avızğa alğanda bül da sırt qalarlıq derek emes.

Biz kendi açımızdan bu veriyi şu bilgiyle tamamlamak istiyoruz. V. V. Radlov sözlüğünde Altay, Televit dillerindeki “mañğıs” kelimesinin birinci anlamı- “boz çekirge”, ikinci anlamı- “olağanüstü güç, direnilmez güç” şeklinde gösterilmiştir. Tabi ki, ikincisi, türemiş bir kavramdır. “Kökkaska şegirtke” yani “kökkaska çekirge” dediğimiz tahıl bitkilerini, özellikle de ekinliklerdeki tahılları yalayıp yutan, sürüyle gezen çekirge türü hemen herkes bilmektedir.

Bir zamanlar bu bölge bahsedilen çekirge türünün mekânı olup, dağlı bölge bayırlarındaki ekinliği yalayıp yuttuğu da unutulacak bir durum değildir. Sözcüğün ikinci parçası “tav” kelimesinin, eskiden bu anlamı veren “tağ” şeklindeki kelime olma ihtimali vardır.

Bu bilgiye dayanırsak “Mañğıstav” şeklindeki yer isminin eski anlamının- “çekirge dağı” olması da ihtimal dahilindedir.

Göz ardı etmememiz gereken bir durum daha vardır: Fars (İran) dilinde “manhus” kelimesinin “üzgün” (tünerinki), kederli (habırsqanqı) ve “mutsuz” (batkısız), “zavallı” (sorlı) anlamlarıyla karşılaştıralım. “Mañğıstav” sözünün kökeninden bahsettiğimizde bu da önemsememiz gereken bir bilgidir.

Moyıldı- Pavlodar kalası
yanındaki kuvrort jene Akıola, Torgay
oblistarı jerindegi özen atavları.

Qazak dalasında Moyıntı degen
de jer-suv atı molşılık. Biraı mına biz
eñgime etip otırgan Moyıldını onimen
şatastıruvğa bolmas.

Başka jer-suv atavlarınıñ
terkinin izdep tabuvdan geri bül
oñayırak. Öytkeni “moyıl” degen
jemisti bilmeytin qazak balası kemde-
kem. Osı ösimdiktiñ kep ösetin jerin
“Moyıldı” demekse bolmaydı. Soñgıdı
–qosımşasıda osınıñ kep ösetindgin
bildiretin jürnaı. Tilimizde münday
jürnaı arqılı payda bolğan jer atavları
köp-aı. (Jıñğıldı, Qarağandı, Taldı köl
t.b.)

Del osı jolmen söz jasaluv türki
tilderimen tuvıstas mongol tabındağı
tilderde de jiyi kezdesedi. Mısalı, büryat
tilinde “moyılto” bizdegi “moyıl ösetin
“oypañ jer” degen tüsinik beredi.

Muğaljar- Qazaıstanınıñ
soltüstik-batısındağı kırqalı, tavlı jer.
Aııtöbe oblısında osı atavdı
menşiktengen avdan jöne temir jol
stansası bar.-

Moyıldı: Pavlodar şehrinin
yanındaki tatıl yerinin ve Akıola,
Torgay bölgelerindeki nehrin
isimleridir.

Kazak topraklarında Moyılto adı
verilen yer-su adları çoktur. Fakat şü
bizim bahsettiğimiz “Moyıldıy”ı
bununla karıştırmak doğru
olmayacaktır.

Başka yer-su isimlerinin
kökenlerini bulmaktansa bu ismin
tarihini araştırmak daha kolay olur.
Çünkü “moyıl” denen meyveyi
bilmeyen Kazak çocuğı yok gibidir.
İşte bu bitkinin bol bol yetiştigi yere de
“Moyıldı” demeden olmayacaktır.
Nitekim sondaki “-dı”(-lı) eki de onun
çok olduğunu belirten bir ektir.
Dilimizde böyle eklerin kullanılmasıyla
ortaya çıkan yer isimleri hiçte az
değildir çoktur (Cıngıldı, Karağandı,
Taldı Köl, v.b.).

Aynı yolla kelime türetmek Türk
dilleriyle akraba Moğol grubundaki
dillerde de rastlanmaktadır. Örneğin:
Buryat dilinde “Moylto” bizdeki
“moyılın yetiştigi çukurlu yer” anlamına
gelmektedir.

Mugalcar: Kazakistan'ın
kuzeybatısındaki tepeli, dağılı yerdir.
Aııtöbe bölgesinde bu ismin verildiğı
ilçe ve demiryolu istasyonu da vardır.-

Keybir avtor öz eñbeginde. Müğajar tülğasında jazgan.

Jer atavın E. Koyşınbayev pen A. Ebdırahmanov sıyyaqtı zertteşivler ertedegi türki ruv, taypaları attarimen baylanıstıradı. Alğaşkıısı “muğan jarı” (muğan türki taypası dep körsetedi), keyingi avtor vengrlerdiñ özderiniñ aytuvındağı “madyar” halkımen tektestiredi.

Bül topşılamlardı küptavdı kolaylı körmen otırmız. Onıñ türli cebepteri bar. Birinşiden, “muğan” attı türki ruv, taypası jöninde avız tüşirliktay tariyhiy derek joktıñ qası. Ekinşiden, mekendegen jer atavınıñ ruv, taypalarga jağısı siyrek kedasetin jağday. Osı sebepten de, müğaljar vengrlerdiñ “madjar” atavlarına eserin tigizgen devdiñ de kısını bola bermeytin sıyaqtı. Vengrlerdiñ V ğasırğa deyin qazirgi başkurttar ornaskan jerde bolğanı tariyhtan belgili. Biraq sol kezde vengrler özderin “Madjar” demey “Magna Huvngariyya” (Ülken Vengriyya) dep atağan. Bul da Muğaljar atavınıñ madjarmen baylanısı joktıgınıñ deleli ols kerek.

Bu kelimeyi bazı yazarlar eserlerinde Muğacar şeklinde de yazmışlardır.

E. Koyşınbayev ile A. Abdırahmanov gibi araştırmacılar bu yer adını eski Türk kabil erinin ve gruplarının isimleriyle bağdaştırır. Koyşınbayev, “mugan carı” (mugan-Türk grupları diye gösterilir), Abdırahmanov ise Macarların kendi idaresindeki “Madyar” halkı ile bağdaştırmaktadır.

Bu bilgileri onaylamayı doğru bulmuyoruz. Bunun da türlü nedenleri vardır. İlk olarak, “Mugan” adında Türk kabilesi yani grubu olduğu hakkında bizi inandıracak tarihi bir bilgidен yoksundur. İkinci olarak, yerleşmiş olan bu yer adının kabile tayfaya uygunluğu da seyrek rastlanan bir durumdur. Bu yüzden de “mugalcar”, Macarların “madyar” adlandırmasına etki ettiğini söylemenin yersizliği de ortadadır. Macarların V. yüzyıla kadar şimdiki Başkurtların olduğu yerde yaşadıkları tarihten de bellidir. Fakat Macarlar o zaman kendilerini “Madyar” değil “Magna Nungariya” (Büyük Macaristan) olarak adlandırmışlardır. Buda “Muğalcar” isminin “madyar”la ilgisi olmadığını ispatıdır.

Jer-suv atavı adette olardıñ bederine, jaratılıstağı beynesine, kübılısına baylanıstı koyıladı. Biz arab tili deregin üsinbaǵpız. Onda “maǵadjar” sözi bizdin tüsinigimizdegi “tas jaruv”, keyd “tastı” ispettes üsimğa nüşqaydı. Al parsı tilinde “mendjer” - şarbaǵ, duval; “monedjdjer” –taşka aynalǵan, tas bolıp ǵatǵan maǵınaların beredi

Türki tilderi men arab, parsı tilderi arasındagı avıs-tüvis öte erte zamannan bastalǵanıñ eskersek, muna körsetken derekterdi sırt ǵaldırıvğa bolmaydı.

Qazak jerindegi Ural tavınıñ oñtüstik silemi tastı ǵıratları keyde duval, şarbaǵ ǵalıptas bolıp keletinin bilemiz, endeşe, “Muǵaljar” tavınıñ atavın “mendjer” sözimen baylanıstırıvdıñ eşǵanday ebestigi joǵ. Söytip “müǵaljar” maǵınası “taşka aynalǵan” nemese “tastı duval” bop şıǵadı.

Mukır- Batıs Qazaqstan, Semey, Jezqazǵan, Atırav oblastarı jerindegi özender atı. Bül özenderdiñ ǵayǵaysısı bolsa da, ǵısqı. Eñ üzın degeni -81 şaǵırım.

Yer-su ismi genelde onların yüzey şekillerine, doğadaki görüntüsüne, deǵışimi ile ilgili verilir. Biz Arap dilindeki verileri sunmak istiyoruz. Onlarda: “mahadyar” sözcüǵü bizim dilimizdeki “taş kırmak”, bazen de “taşlı” gibi anlamlara işaret eder. Farsçada ise “mahdcar”- duvar, kapı; “mohadcdcar” - taşa dönüsmüş, taş kesilmiş anlamlarını verir.

Türk dilleri ile Arap Fars dilleri arasındaki alışverişin çok eski zamanlardan başladıǵını hesaba katarsak verdiğimiz örnekleri deǵerlendirmeye almamak olmaz.

Kazak topraklarındaki Oral Daǵı'nın güney bölgesi taşlı, tepeli bazen duvar, çit şeklinde olduǵunu bilmekteyiz, o zaman “Mogal yar” daǵının ismini “Mahdcar” kelimesi ile baǵdaştırmanın hiçbir sakıncası yoktur. Böylece “mogalcar” anlamı “taşa dönüsmüş” en azından “taşlı duvar” olduǵu ortaya ǵıkar.

Mukır: Batı Kazakistan, Semey, Cezkazǵan, Atırav bölgelerindeki nehirlerin ismidir. Bu nehirlerin hemen hepsi kısadır. En uzun dediğimiz- 81 kilometredir.

Özen atavları mongol tobındaki tilde payda bolğan. Uzaqqa sozbay-aq bir ğana- mısalmen tüyıktaıyık. Mongol tilinde “moĥoo” -doġal, üşı joq, al “muvĥar”- “kısqā, mükıl, tüyık” maġınalarında qoldanıladı. Öz tilimizde de “muqır” sözi üşırasadı. Demek, bül mongol, türki tilderine ortak söz.

Bül derekter “Muqır” söziniñ kısqā özen, tüyık jotalarġa atav bolıp belgilenetinin bayqatadı.

Muĥıyt- jaratılıstaġı üşı-qıyırına köz jetpeytin kölemi zor, asa ülken suvlarġa berilgen at. “Muĥıyt” atavın ıyelenetin jer şarıvda tört-aq suv qorı bar ekenin ezderiñ de bilesiñder. Biraq solarġa taġılğan –“muĥıyt” söziniñ törkinin kez kelgen adam bile bermeydi.

Bül sözdiñ şıqqan tegi -arab tili. Olarda “müĥıyt” tülġalı söz –“aynala, korşav, orta” sıyyaqtı üġımdardı bildiredi. Şınında da, jer şarıñda suv kop bolġandıktan bes qürliqtı korşap türġanı ras. Arabtıñ osı sözi kazaq tilinde “müĥıyt” bolıp qalıptaskan.

Narın- kazaq jerindegi özen, qala berdi, qüm, tav atavları.

Nehir isimleri Moġol gurubundaki dillerde ortaya çıkmıştır. Bu durumu tek bir örnek ile kısaca açıklayalım. Moġol dilinde “mohoo”- küt, ucu olmayan; “muhar” ise- kısa, düz, kapalı anlamlarında kullanılır. Kendi dilimizde de “mukır” kelimesine rastlanmaktadır. Demek oluyor ki bu söz Moġol ve Türk dillerinde ortak kullanılan bir kelimedir.

Bu veriler “Muqır” kelimesinin kısa nehir, geçit vermeyen tepelere isim olarak verildiğini gösterir.

Muhit: Doġadaki ucu bucaġı belli olmayan geniş, çok büyük sulara verilen isimdir. “Muhit” ismini sahiplenlen dünyada sadece dört suyun olduğunu sizlerde bilmelisiniz. Fakat onlara takılan “muhit” kelimesinin kökenini her insan bilmez.

Bu kelimenin kökeni Arap dilidir. Onlarda “muhit” şeklindeki sözcük -” etraf, abluka, ortam” gibi anlamları verir. Gerçekte de, yeryüzünde su çok olduğundan beş kıtayı sardığı doğrudur. Arapların bu kelimesi Kazak dilinde “muhit” olarak kalıplaşmıştır.

Narın: Kazak topraklarındaki nehir, yerleşim yeri, kum, dağ isimleridir.

“Narin” söziniñ tüñğış mağınaları tuvralı da joramal, dolbarlar barşılık. Birevler onı “keptikti” bildiretin tülğa nemese “tav, tav kırı” dep túsindirse, ekinşi bir avtor onı birde mongol tilindegi “kün, küngey” mağınasında qoldanılatın “naran” nemese “jiñişke” ügımın beretin tağı da mongol tilindegi “nariyyn” -men tuvıstıradı. Mongol tilinde bül tülğalas sözder avtorlar kersetken mağınalarıda kezdesetini ras. Biraq “naran” nemese “nariyyn” tülğaların ünemi “kün, küngey”, “jiñişke” mağınalarında qoldanıla beredi dev kıysınsız. Mısalı, “nariyyn”-niñ mongol tilinde tört türli mağınası bar: 1) jinişke, nezik; 2) jıynaqtı, ükıptı; 3) şeber, kuv, aylaker; 4) sarañ, qattı. Osılardıñ jer-suv atavlarına qaysısın qoldanuv kerek? Eriyne, Ol sol jer men suvdıñ jaratılıstağı bederi, qalpı, körinisine baylanıstı. Eger özen arnası ensiz bolsa, onda “jiñişke” mağınasın beretin “nariyyn”, al özen suvı tapşı, az bolsa “sarañ” ügımıvdağı “ñariyyn” qoldanıluvı ıqtıymal. Biz münü oydan şıgarıp otırğan joqpız. Büğan da muna bir tildik derek sebep. Qalmaq tilinde: “nerhın hol” söz tirkesi bizdiñ túsiniğimizdegi tek qana “kısqıa özen”

“Narin” kelimesinin ilk manası hakkında varsayımlar çoktur. Kimileri onu çokluğu bildiren bir şekil veya “dağ, dağ bayırı” olarak anlamlandırırken diğerk bir yazar ise onu bir yerde Moğol dilindeki “Güneş, güneşli tepe” anlamında kullanılan “naran”(narin) veya “ince” manasını veren yine Moğol dilindeki “nariyn” ile bağdaştırır. Yazarların gösterdiği üzere Moğol dilinde bu şekilde kullanılan kelimelere rastlandığı doğrudur. Fakat “naran” veya “nariyn” kelimeleri her zaman “güneş, güneşli tepe”, “ince” anlamlarının da kullanmak yanlış olur. Örneğin, “nariyn”ın Moğol dilinde dört çeşit anlamı vardır: 1) ince, nazik; 2) toplu, düzgün; 3) usta, kurnaz, hilekâr; 4) cimri, eli sıkı. Bunların hangisini yer-su adları için kullanmak gerekir? Elbette, isimlendirme o yer ile suyun doğadaki özelliklerine, şekline ve görüntüsü ile ilgilidir. Eğer nehir yatağı dar ise, o zaman “ince” anlamını veren “nariyn”; nehir suyu yetersiz, az ise “cimri” anlamındaki “nariyn” kullanılabilir. Biz bu durumu aklımızdan çıkarmış değiliz buna bir dile ait veri, sebeptir. Kalmuk dilinde: “narhın hol” tamlaması bizim dilimizdeki sadece “kısa nehir”

üğımın beredi. Mün tilge tiyek etsek, solay boluvı da kerek, Almatı oblısındagı “Narınkol” özeni; eşkıanday da “jıñışke” emes, “kıskıa özen” bolıp túsıvdirilmek. Al, Qazaqstannıñ batısındagı Narın kúımı -kışkene, şağın kúım mağınasıñda bolmaq. Onıñ Qaraqúım, Kızılkúım, sıyyaqtılarga karağanda, kólemi jağınan ıqşam ekeni de ras.

Búdan şığatın qorıtındı, “Narın” sözimen tırkesip kelgen jer atavları ünemi “jıñışke” degendi bildire bermeytindigi. Del osımen baylanıstı “Narın kúım”-dı mongoldıñ “kún, küngey” mağınasın beretin “naran”-men seykestirüv de kóñilge qonımsız. Kúım bitkenniñ beri kún közimen quvrıp túrattını jappay kúbılıs. Sondıqtan qalayşa “küngeydegi kúım” demekpiz?

Osı derekterdi üstansaқ, “narin” sözi köp jağdayda, avmaq, kölem ölçeminiñ tapşılığimen baylanıstı qoldanıladı demekpiz.

Nura- Aqmola, Qarağandı obltstarınıñ jeri arqılı ötetin özen.

Bul atav jöninde de tıyyanaqtı pikir joqtıñ kasi.

manasını verir. Bunu dil kurallarıyla aşıqlayacak olursaq şöyle olması gerektir. Almatı bölgesindeki “Narın Kol” nehri, hiçbir zaman “ince” olmayıp, “kısa nehir” olarak anlaşılmalıdır. O, Kazakistan'ın batısındaki Narın kumu -ufak, küçük kum anlamında olmalıdır. Onun Karakum, Kızılkum ve benzerlerine bakıldığında hacim bakımından daha küçük olduğı, ortadadır.

Bundan çıkarılacak sonuç, “narin” kelimesiyle birleşen yer adları her zaman “ince” anlamını vermediğidir. Tam bununla ilgili olarak “Narın kum”u Moğolcada “güneş, güneşli tepe” anlamını veren “naran” ile bağdaştırmak da aklımıza yatmamaktadır. Kumlu yerlerin her tarafının güneş ışıqları altında olduğı, şüphe götürmez. Bu yüzden nasıl “güneş altındaki kum” demeyiz?

Bu bilgileri dayanacak olursaq, “narin” kelimesi çoğı zaman boyut, hacim ölçümünün yetersizliğı ile bağılı olarak kullanıldığını söyleyebiliriz.

Nura: Aqmola, Karagandı bölgelerinden geçen nehirdir.

Bu adlandırma hakkında da kanıtlanmış bir fikir neredeyse yoktur.

Mongol tilinde: “nuvraa” tülğalı söz - kılav, bızılav, al kalmakşa: “nurh” –“opırılıp kılav tösüv” mağınalarında körinse, tungus-mançur tilderiniñ birinde –“nuvra” –“tik jar, kılama jar” degen ügim beredi.

Özderiñiz baykap otırğanday, “nura” sözi köbine özenmen, onıñ tasığan kezde arna jağasın kılaturı, bızıvı, osı ereketter netiyjesinde payda bolatın özen jağalavındağı jarmen baylanıstı eken.

Osı derekterdi oyımızga arıav ete otırıp, Nura özeniniñ tüñgış mağınası –“jarlı özen” boluvğa tiyis degen joramal jasaymız.

Obagan- Kstanay oblısındağı özen, Tobılga küyadı.

Özen atavınıñ kılav payda bolğanıgı jöninde pikir aytuv üşin mına bir til derekterin negizge aluvğa tura keledi. Türki tilderi işinde şor, sağay, koybol tilderinde “oba” tülğal söz bizdegi sıyaqtı “töbe, üyindi” mağınalarında kezdesedi.

Mongol tabına jatatın tilderde: kılmaқта “ova” –tas üyindisi”, mongol tilinde: ovoloh” –“üyo” mağınaların beredi.

Moğolcada: “nuraa” kelimesi (düşmek, bozulmak); Kalmuk dilinde de ise “nurh” (koparılıp, yuvarlanıp düşmek) demektir. Tungus-Mançur dillerinin birinde - “nura” - “dik uçurum, yar” anlamını verir.

Sizlerinde fark edeceğı gibi, “nura” sözcüğü çoğı zaman nehirle, onun taştığı zaman kenarının bozulması, harap etmesi bu olay sonucunda oluşan nehir kenarındaki uçuruma bağılıdır.

Bu bilgilere dayanarak, Nura nehrinin ilk anlamı “yarlı nehir” olabilir hipotezinin üzerinde durduk.

Obagan: Kstanay bölgesindeki nehir olup Tobıla dökülmektedir.

Nehir isminin nasıl oluştığı hakkında fikir belirtmek için bazı dil verilerini temel almak gerekir. Türk dillerinin içinde Şor, Sağay, Koybol dillerinde “oba” şeklindeki sözcük bizdeki gibi “tepe, yığın” anlamlarında rastlanılır.

Bu kelime Moğol grubuna yakın dillerden Kalmukçada “ova”, “taş yığını”; Moğol dilinde de: “ovoloh” ve “uyu” şeklinde ve “yığın, yığmak” anlamlarını verir.

Al tungus-mançur tobindağı mançurlarda “oba” –“tav töbesindegi şokı”, al even tilinde: “oova” –“oypat, oypañ jer”, osı toptağı tildiñ eñiñşi birevinde: “uvbgen” dıbıstıq kūrāmdağı söz –“özen tabanında kezdesetin tas” mağınalarında üşinsıradı

Obağan özeni ağıp jatқан jerlerden tas üyindisin nemese özen tabanına tas kezdestirüv kıyın. Osı bir erekşelikti eskere otırıp, özen ağıp jatқан jerdiñ oypañdıqın joramalıımızğa negiz etpekpiz. Bül rette “Obağan - özeni” degenimiz “Oypat-özeni” bolıp túsindirilmek.

Ob- Batıs Sibirdegi ülken özenderdin biri. Qazaqstan jerin basıp ötetin birqatar özen osıgan barıp kúyadı.

Ob özeniniñ qazirgi kazaq jerine qatısı bolmasa da, onıñ atavınıñ payda boluvı türki tilderi eserinen bolsa kerek degen oydamız.

Ertedegi türki tilderinde “ob” tülğalı soz bizdiñ tilimizdegi “suv” mağınasın menşiktengen. Osını jelev etip, mağsası seykes kelip turgandıktan, Ob özeniniñ atavına osı söz sebepşi bolğan desek te bolar edi.-

Tungus-Mançur grubundaki Mançurlarda ise “oba” şeklinde ve “dağ tepesindeki zirve”, Evenk dilinde ise: “oova” şeklinde ve “çukur, çukurlu yer” anlamlarında kullanılır. Tungus grubuna giren: başka bir dilde ise “ubgen” şeklindeki söz ise “nehir dibinde bulunan taş” manasına gelmektedir.

Obagan nehrinin geçtiği yerlerde taş yığını bulunması veya nehrin dibinde taş rastlamak zordur. Bu durumu göz önünde bulundurarak nehrin geçtiği yerin çukurlu olduğunu hipotezimize temel almak istiyoruz. Bu arada “Obagan nehri” dediğimiz “Oypat nehri”(çukur nehri) olarak da bilinmektedir.

Obi: Batı Sibirya'daki büyük nehirlerden biri olup, Kazakistan topraklarından geçen birçok nehir ona dökülmektedir.

Obi nehrinin şimdiki Kazak topraklarıyla alakası olmasa da onun isminin oluşumunda Türk dillerinin etkilerinin olduğunu düşünmekteyiz.

Eski Türk dillerinde yaşayan “ob” şeklindeki sözcük, bizim dilimizde “su” manasını sahiplenmiştir. Bunu temele alarak, anlamı da uygun olduğundan Obi nehrinin adına bu kelime sebep olmuştur, desek olurdu.-

Birak özen atavlinıñ arnası arqılı suvdan baska ne aqpaqşı. Eger ertede osını sebep etip, ozenge at taqsa, barlıgı derlik “Ob” bolıp şıqpay ma degen oy keledi eri “ob” parsı sözi dep belgilengen. Erte kezde bül özenge parsı tiliniñ sözi qalayşa berilmek, bül da kümen tuvdıradı.

Ertedegi türki tilderinen osı tülğaga juvıqtav tagı bir sözge kez bolamız. Ol –“op”. Müniñ mağınası – “jütüv, simirüv”. Özen atavınıñ mağınası osı sözden tuvğan degenimiz teris bolmasa kerek. Öytkeni sol töñirektegi özenderdiñ kobi derlik osı Obka kelip qosılıp, Ob -jütüv, simirüv mindetterin atqaradı. Osı küngi türki tilderi işiñde Qazan tatarları men Tobıl tatarlarında “uvp” dıbıstıq kúramda saqtalğan bül söz del osıñday mağına beredi.

Qorıta ayıtqanda Ob özeni atavı, baska keptegen özenderdiñ soğan barıp qosılıp, küyuvı netijesinen şıqqan degen joramalğa toqtamakpız.

Oyıl- Aktöbe, Atırav jene Batıs Qazaqstan oblastı jerindegi özen. Osı attı Aktöbe oblasında avdan jene sol avdanniñ ortalıgı bar.

Ancak nehir adı söz konusu olduğunda, nehrin yatağından sudan başka ne akabilir ki. Eger eskiden bu bahane edilip nehre bu isim verilmiş olsaydı hepimiz “bu kelime Obi olmaz mıydı?” diye düşünecektik. Ayrıca “ob” sözü Farsça bir kelime olarak belirtilmiştir. Geçmişte bu nehre Farsçadan bir söz ne şekilde verilmiştir, bu da kuşkuludur.

Eski Türk dillerinde bu şekle benzeyen bir kelimeye daha rastlıyoruz. O da “op”tur. Bunun anlamı “yutmak, bir defada içmek”tir. Nehir adının anlamı bu sözcükten doğmuştur dersek, yanlış olmasa gerek. Çünkü bu bölgedeki nehirlerin çoğu Obi'ye dökülmekte; Obi ise yutmak, bir defa da içmek görevini yapmaktadır. Zaten bugünkü Türk dillerinin içinde Kazan Tatarları ile Tobıl Tatarlarında “up” sözcüğü aynı anlamı verir.

Sonuç olarak Obi nehri isminin, başka birçok nehrin ona dökülüp birleştiği verisinden ortaya çıkmıştır görüşünde birleşiyoruz.

Oyıl: Aktöbe, Atırav ve Batı Kazakistan bölgelerindeki nehirdir. Bu isim Aktöbe bölgesindeki ilçe ve ilçenin merkezini de taşımaktadır.

“Oyıl” atavniñ tek-törkini tuvralı bizden bürin pikir aytuvşılardıñ kaykaysısı da onı “oy” /etistik/ tübiri men -ıl jürnağınıñ kosıluvınan payda bolıp, “oypat”, “şüñkır” mağınalarınıñ balamasın (siynoniymın) tuvdırıp tür degenge toqtaydı. Sırt közge, bül zertteveşilerdiñ morfoloǵıyyalık taldavları teris dey almaymız. Biraq bül tüjirim özenniñ alǵaşkı mağınasına nemese onıñ aǵıp ötetin jer sıypatına del tüsinik berip tür dep aytuv kının. Onıñ aǵıp etetin ortası oypañ emes, teñiz betinen jogarı jazıq jer, keyde kişi-girim kúmdı jerdi de basıp ötedi.

Biz öz tarapımızdan mına bir derekterdi üsinbakpız. Türki tobına jatatın türik tilinde V. V. Radlovniñ sözdigi boyınşa, “oyuvl” sözi –“özen suvı şayıp ketken jer” mağınasında qoldanılsa, mongol tilinde “uvyl” tülǵası bizdiñ tilimizdegi “iyirim” ügımın beredi.

Eñdi “Kazak sovet entsiklopediyyasınan” del osı Oyıl özeni tuvralı jazılǵan mına bir joldarga köz salıp, oy toqtatıñız: “Jazda iyirimderge bölünip, tüzdlıǵı artadı”.

“Oyıl” isminin kökeni hakkında bizden önce fikir söyleyenlerin hepside onu “oy” /fiil/ kökü ile -ıl ekinin birleşmesiyle oluşıp; “çukur” anlamına gelen “oypat”ı yani eş anlamlısını türettiğini söyler. Dışarıdan baktığımızda bu araştırmacıların morfolojik incelemelerinin yanlıştır, diyemiyoruz. Fakat bu fikrin nehrin ilk anlamına veya onun geçtiği yerin şekline tam bir açıklama getirdiğini söylemek zordur. Onun geçtiği terin ortası sadece çukurlu olmayıp nehir bazen deniz seviyesinden yüksek düzlüklerden, bazen de ufak tefek kumlu yerlerden geçer.

Biz kendi açımızdan bu bilgileri vermiyoruz. Türk gruplarının dilleri üzerine yapılmış V. V. Radlov'un sözlüğüne göre “oyul” kelimesi “nehir suyunun alıp götürdüğü yer” anlamında kullanılırsa, Moğol dilinde “uyıl” şekli bizim dilimizdeki “yirim” kelimesinin manasını yani “girdap”ı vermektedir.

Şimdi Kazak Sovyet Ansiklopedisinde yer alan ve Oyıl nehri hakkında yazılan şu satırlara göz atıp düşününüz: “Yazın girdap çukurlarıyla bölünüp tuzluluğu artar”.

Türk tilindegi “oyuyl”, mongoldardaki “uvyl”- osıların kay-kaysısı olsa da mağına jağınan eri dıbıstık kırımı turgısınan özen sıypatına say kelip tür. Sondıktan da, “uvyl” tülgasınıñ beri kele, kazak tilinde “oyıl” türine deyin ezgerip, algaşkı mağınası –“iyirim” bolğan dep tujırım jasaymız.

Orsak- Torgay oblısı Jankeldiyn avdanınıñ ortalığınan oñtüstik bağıtta 150 şakırım şamasında ornalaskan jer atı. Kazirgi tilimizde bül tülgalas söz kezdespeydi.

Alayda, başka türki tilderi tuvralı dereklerden osı attas jer, ruv atavına ten sözderdi tabamız. hakastar mekendeytin teñirekte Arçak sıyyaqtı jer atavı bolsa, kazirgi kezde tofalar dep atalatın halık işinde “Kıyda orçjak” ruvı bar. Biraq biz mına Torgay oñirindegi jer atavın “orçjak” ruvimen baylanıstı devdi jön körmedik. Sondıktan başka derekterge boy üramız.

Türki, mongol tobindağı tilderdiñ birqatarında “orsak” tülgalas sözder er türlü mağınalarga nüşaydı.-

Türk dilindeki “oyul”, Moğolcadaki “uyl” kelimelerinin ikisi de anlamları ve diğer ses kuralları bakımından da nehrin özelliklerine uygundur. Buradan hareketle, “uyl” kelimesinin zamanla, Kazak dilinde “oyıl” haline geldiği, ilk anlamı da “yirim” olmuştur sonucuna ulaşıyoruz.

Orsak: Torgay vilayetinin Cangeldin ilçesinin merkezinden güney yönde 150 kilometre uzaktaki bir yerleşim bölgesinin ismidir. Günümüz Kazakçasında böyle bir kelimeye rastlanmamaktadır.

Aslında, başka Türk dilleri söz konusu olduğunda alınan verilerde aynı adı taşıyan yer, kabile isimlerine benzeyen sözlere rastlarız. Nitekim Hakasların yaşadığı bölgelerde Arçak gibi yer ismi var iken, günümüz Tofalar diye adlandırılan halk arasında da “Kıda Orçcak” kabilesi bulunmaktadır. Ancak biz bu Torgay bölgesindeki yer ismini “orçcak” kabilesiyle bağdaştırmayı uygun bulmadık. Bu yüzden de başka verilere başvuracağız.

Türk, Moğol grubundaki dillerin bir kısmında “orsak” kelimeleri her çeşit anlamda kullanılmaktadır.-

Solardı keldeneñ tarta otırıp, jer bederine negiz bolatının ğana iriktep almaǵpız.

Türki tilderi işinde televitterde “orsok” sözi –“tistiñ sırtқа қарay ғығıp түрүvı, soydaқ tis” degen maǵına berse, saǵay tilinde “orsah” –“tissiz” üǵımına mezgeydi. Moǵol tobına jatatın buryat tiliniñ jergilikti erek-şelikteriniñ birinde –“orsoho”, al moǵol tilinde “ursah” dıbıstıқ құramdaǵı sözder “aǵuv, aǵıp ötüv” (suv jeninde) sıyyaқtı üǵımdarda қoldanıladı. Bülardıñ қay-қaysısı bolsa da, biz eñgime etip otırған jer bederine derek etip aluvğa jaramsız. Sondıқтан izdenisti odan eri jalǵastıra түssek, mına terizdi derekterge kezdesemiz.

Saǵay tilinde “arsak” pen “pel” sözderi tirkese kelip, “arsak pel” қалпында bizdiñ түsinigimizdegi – “kışkene töbe, tempeşik” üǵımın bildiredi, al хақas tilinde “arsah” түлǵası –“oylı-қırлы” maǵınasın beredi.

Endi moǵol tili dereğine jol bersek, olarda “orsoyh” dıbıstıқ құramdaǵı söz хақas tilindegidey “oylı-қırлы” maǵınasında jolıǵadı.-

Onları temel alarak, sadece yüzey şekline uygun olanlarını alacaǵız.

Türk dilleri içinde Televitler de “orsok” sözcüǵü, “dişin dıша doǵru çıkık olması ve köpek dişi” anlamını verirken, Sagay dilinde “orsah” “dişsiz” manasına işaret etmektedir. Moǵol grubuna yakın Buryat dilinin yerli gruplarından birinde, “orsoho” Moǵol dilinde ise “ursah” ses yapısındaki kelimeler “akmak, akıp gitmek” gibi anlamlarda kullanılmaktadır. Bunların hangisi olursa olsun bizim bahsettiğimiz yüzey şekline kanıt olarak alınmaya uygun deǵildir. Nitekim araştırmayı devam ettirdiğimizde konumuza uygun şu bilgilere ulaşırız.

Sagay dilinde “arsak” ile “pel” sözcükleri tamlama gelerek “arsak pel” şeklinde bizim dilimizdeki “küçük tepe, tepelik” anlamını verirken Hakas dilinde ise “arsah” kelimesi, “çukurlu, tepeli” manasında kullanılmaktadır.

Şimdi Moǵol dili verilerine bakacak olursak, onlardaki “orsoyh” ses yapısındaki kelime Hakas dilinde olduǵu gibi “çukurlu, tepeli” anlamında karşımıza çıkmaktadır.-

Osı soñğı sağay tili men: mongol tilindegi sözder tek dıbıstık jağınan gana emes, mağınasimen de biz söz etip otırğan Torgay kelemindegi jer bederiniñ sıypatınan tipti de alşaq emes. Osığan karağanda Orsağ atavı jer bederine baylanıstı tuvğan devge tolıq mümkindik bar.

Otar - Jambıl oblistndagi avdan ortalığı men temir jol stansasınıñ atı.

Bül atavdıñ törkini jeninde jazğan avtor, onıñ birşama türki tilderinde bizdiñ qazirgi qoldanıp jürgen “jayılım” mağınasın beretindigin ayta kelip, “otar”-dıñ qalay, qanday jolmen payda bolğandığına taldav jasaydı. Ol: “...jer atına qoyılğan Otar söziniñ etimologıyyası mınaday: ot (tübiri, “şöp” mağınasında) + a (zat esimdi etistikke aynaldıratın köne, öli jürnağ) + r (etistikti zat esimge aynaldıratın jürnağ”)- deydi.

Büğan bizdiñ qosarlmız, osı zerttevşi körsetken noğay, qırım tatarları tilderinen başqa, tuva tilinde de “odar” tülğasında üşırastıp, bizdegi “öris, jayılım” mağınalarında qoldanıladı. Al, yakut tilinde bizdegi “aydap saluv” (maldı) tirkesiniñ-

Son belirttiğimiz, Sagay ve Moğol dillerindeki kelimeler sadece söyleniş bakımından değil, anlamlarıyla da bizim bahsettiğimiz Torgay topraklarındaki coğrafi özelliklerinden çok da uzak değildir. Bu açıdan baktığımızda Orsağ isminin yüzey şekillerine bağılı olarak ortaya çıkmış olması kuvvetle muhtemeldir.

Otar: Cambıl vilayetindeki ilçe merkezi ile demir yolu istasyonu ismidir.

Bu ismin kökeni hakkında yazan bir araştırmacı, onun birçok Türk dilinde bizim günümüzde kullanmakta olduğumuz “otlak” anlamını verdiğinin altını çizerek, “otar”ın nasıl, hangi yolla oluştuğunu söyle açıklamıştır. O: “... yer ismine eklenen Otar kelimesinin etimolojisini: ot anlamına gelen “ot” köküne -a (isimden fiil yapan eski, ölmüş ek) ve ona da -r (fiilden isim yapan ek) eklenerek ortaya çıktığını” belirtmiştir.

Buna bizim ekleyeceğimiz, bu araştırmacının gösterdiği Nogay, Kırım Tatarlarının dilleri dışında Tuva dilinde de “odar” şeklinde rastladığımız, bizdeki “mera, otlak” anlamlarında kullanıldığı yönündedir. Yakut dilinde ise bizdeki “otlağa salmak” (hayvanı) tamlamasının-

mağnasın “uvtaar” dıbıstık kұramdağı söz bere aladı.

“Otar” söziniñ kalay kұralğanı jöniñde, joğarıçağı avtor pikirin tutas kolday almaymız. Alğaşkı “ot” sözi tuvralı aytқанın maқıldap, қostaymız. Бірақ соңғы “ar” тұлғası eki Jұрнақтіñ қosiñtıstı degenge қол қoya almaymız.

“Otar”, bizdiñ oyımızsa, eki sözdiñ birigüvinen kelip шıққан. Alğaşkıstı “ot”- қazirgi kezdegi “шөp”. mağnasın beretiñdigi шındıқ: “atğı otқа jiber”, “attı ottatıp alayıқ” sıyyaқğı söylemderimiz bar. Al, birikken sözdiñ ekinші sınıarı ertedeги түrki tilderiñdegi “сүрүv” söziniñ dıbısttқ өзgeriske түскен түri. Onıñ mağnası қazirgi bizdiñ tilimizdegi “aydap saluv”, “aydav” degenmen barabar. “Сүрүv” тұлғası түrikmen tilinde osı kezge deyin sol küyinde saқtalsa, yakut tili sıyyaқtı keybir tilderde “үүr” қalpına deyin өзgergen. Eriyne, бүl yakut tiliniñ özine ten zandılıқ. Salıstırıñız, bizdegi “segiz” (san esim), yakut tilinde –“ağıs”.

Tildegi osınday қubılıs jagdayların esepke ala otırıp, “Otar” söziniñ jasaluvın mına түrde құrar edik.-

anlamını, “utaar” sözcüğü verebilir.

Otar kelimesinin nasıl oluştuğı hakkında, yukarıdaki yazarın fikrini tamamen kabul etmiyoruz. Nitekim “ot” kelimesi hakkında söylediklerini onaylamakla birlikte “ar” ekinin iki ekin bir birleşmesi olduğunu doğrulamayız.

Otar, bize göre, iki kelimenin birleşmesinden gelmiştir. Kelimenin ilk kısmı olan “ot”un günümüzdeki “ot” anlamını verdiği kesindir: nitekim “Atı ota bırak”, “atı otlatalım” gibi sözlerimiz de vardır. Bileşmiş kelimenin ikinci parçası “ar” ise Türk dillerindeki “sürmek” sözcüğünün ses değişikliğine uğramış şeklidir. Bunun anlamı günümüz Kazakçasında “salıvermek”, “sürmek” ile aynıdır. “Sürmek” kelimesi Türkmen dilinde bugüne kadar şeklini korumuşsa da Yakut dili gibi bazı dillerde “үүr” şekline kadar değişmiştir. Elbette bu durum Yakut diline uygundur. Biliniz ki: bizdeki “segiz”(sekiz), Yakut dilinde: “ağıs”tır.

Dilde bunun gibi değişimleri göz önünde bulundurarak “otar” sözcüğünün yapısını şu şekilde düşünebiliriz.-

“Ot”+“sürüv”, sodan soñ “ot sür”, “ötür”–“otar”. Sonda münüñ alğaşkı mağnası, qazirgi tüsinigimiz boyınşa - “şöpke aydap saluv” /maldı/ degenge nüşqaydı. “Şöpke aydap saluv” degen “jayılımga aydap saluv” degenmen birdey. Sonda “jayılım”, bizde jene başka türki tilderinde de, “otar”-men mendes bor şığadı.

Öleñti- Aqmola, Pavlodar oblısı men Batıs Qazaqstan oblısınıñ Jımpıtı avdanı jerindegi özender atavı.

Büdan büringı bir zerttevşi Öleñti atavınıñ törkini jöninde: “Qöne türkişe “öleñ” jene “tü” sözderiniñ kirigüvinen qalıptasqan atavlar, sözbe-söz “öleñtav” mağnasın beredi” degen tüjirim jasaydı. Ol “tı” -nı “tav” dep tüsinedi de “öleñ” söziniñ nendey mağnağa ıye ekendigin söz etpeydi.

Biz mına ispettes derekterdi negizge alamız. Birinşiden, ertedeği türki jazba eskertkişterinde “öleñ” tülğası bizdiñ qazirgi tüsinigimizdegi “kögal jer” mağnasında keltirilgen. Qazaq tilin bılay qoyğanda, “öleñ” dıbıstıq quramdağı söz altay, televit tilderinde, sonday-aq Qazan tatarlarında “ülen” tülğasında üşirasadı, qazirgi

“Ot”(ot) + “sürüv” (sürmek), ondan sonra “otsür” (ot sürmek), “ötür” ve “otar”. O zaman onun ilk anlamı bugünkü dilimize göre “hayvanı ota salıvermek” demekle aynıdır. “Hayvanı ota salıvermek” de “otlağa alıvermek” demekle eşittir. O zaman “otlak”, bizde ve başka Türk dillerinde de otar” ile eş anlamlı olarak qarşımaşa çıkar.

Öleñti: Aqmola, Pavlodar bölgesi ile Batı Kazakistan bölgesinin Cımpıtı ilçesindeki nehirlerin ismidir.

Daha önceki bir araştırmacı Öleñti isminin kökeni hakkında: “Eski Türkçe “ölen” ve “tü” sözcüklerinin birleşmesi ile kalıplaşmış adlar, kelimesi kelimesine “Ölentav” anlamını verir” diye bir sonuca varmıştır. O, “tı”yı “dağ” diyerek düşünmekle beraber, “ölen”in hangi anlama geldiğinden söz etmemiştir.

Biz bunun gibi verileri temel alıyoruz. İlk olarak, eski Türk yazıtlarında “ölen” kelimesi bizim günümüz Kazakçasında “yeşil alan” anlamında kullanılmıştır. Kazak dili bir yana, “ölen” ses yapısındaki sözcük Altay, Televit dillerinde, hatta Qazan Tatarlarında “ılan” şeklinde

üğümüzde “şep, yağny esimdiktiñ bir türü”. Tipti bizdiñ tilimizde şöptiñ bül türü “öleñdi jerde egiz semiredi, ölimdi jerde molda semiredi” terizdi maqaldan da orın alğan.

Osı derekterge süyensek, jogarıda kersetilgen jerlerden orın tepken özender atavı jagasında ölen şebiniñ jiyi kezdesüvine baylanıstı koyılğan demekpiz. “Öleñdi” bolmay, “Öleñti” türinde kalıptasuvı -ertede bir nerseniñ keptigin bildirüv -ti (-tı) jürnaqtarı arqılı berilip, solay kalıptasıp, bekip kalğan. Şımına kelsek, bülardıñ berer mağına jagınan -li (-lı) -dan eşbir ayırması joq.

Ekinşi bir eske alarlık derek, tuvngus-mançur tobındağı tilderdiñ birinde –“ölen” sözi “oypat, alqap, jıkpıl, say, aňgar” terizdi mağınalardı menşiktenedi. Oylap karasaq, özen suvı agıp jatқан jerde say da, jıra da, oypat ta üşiravı tabıygat zañdılığı. Osı bir jağdaydı eskersek, “Öleñti”-niñ qazirgi mağınasın “oypattı”, “saylı” jene osınday jer bederlerimen de baylanıstırüvğa ebden boladı.

görülmektedir. Bugünkü dilimize göre “ot, bir bitki örtüsü türü”dür. Yine bizim dilimizde ot kelimesinin bu anlamlısı “ölenin çok olduğı yerde öküz semirir, ölümün çok olduğı yerde imam semirir” gibi atasözlerinde de yer almaktadır.

Bu bilgilere dayanırsak yukarıda belirttiğimiz yerlerde görülen nehir isimlerinin, kıyısında “ölen” otunun (ölmez otu) çok olduğundan dolayı bu adı aldığını söylemek isteriz. “Ölendi” ya da “Ölenti” şeklinde kalıplaşması, eskiden bir şeyin çokluğunu bildiren “-ti,-tı” ekleriyle gerçekleşmiş ve bu şeklide kalıplaşmıştır. Aslında bu eklerin, verdikleri anlam bakımından “-lı, -li”den hiçbir farkı yoktur.

Bir diğeri önemli veri ise, Tungus-Mançur grubundaki dillerden birinde “ölen” sözcüğü “çukur, geniş yer, nehir yatağı, küçük dere, vadi” gibi manaları sahiplenir. Düşünecek olursak nehir suyunun aktığı yerde vadiye de çukuru da nehir yatağına da rastlanması gayet tabiidir. olması çok doğaldır. Bu durumu hesaba katarsak, “ölenti”yi şimdiki anlamını “çukurlu, nehir yataklı ve bu tür yüzey şekilleriyle ilişkilendirebiliriz”.

Bizdiñ şamalavımızşa, birinşi joramalımızdın şındık jagı basımdav körinedi. Demek, özen ez atavın, jagasına eleñ şobiniñ jiyi esüvine қарay алған demekpiz.

Ölkeyek- Aqtöbe oblısınıñ Irgız, Torgay oblısınıñ Jankeldiyn avdandarı kelemindegi özen.

Keybir, avtor bül atavdı “Ölköyek” türinde jazıp körsetedi de, münü birikken söz esebinde қарастırıp, birinşisin, қазirgi қазак tilindegi, “elik” dep tanıp, ekinşisin, fin-ugor tilinde “özen” мағınasın beretin “öyek” dey kelip, “... elik + eyek gidroniymi “eli özen” yaғnıy “jaman özen” degen мағınanı bildirgen” degen tujırım jasaydı.

Bizdiñ oyımızşa, öte alışқа siltemey-aқ; bül özen atavınıñ törkinin türki, mongol tobındağı tilderden-ak tabuvğa mümkindik bar.

V. V. Radlov sözdigiñde қазак tiline ten mınaday eki tұлғанı beredi: birinşisi, “ölge”-“tav özeni” ; ekinşisi, “ülgö” -“kamıs ösken özen” degen мағınalar menşiktenedi. Rasın aytsaq, Ölkeyek özeniniñ bastalatın jeri ayta қаларлықтай biyik tav emes, biraқ teñiz-

Bize göre ilk varsayımımızın gerçekliğı ağır basar gibidir. Demek ki, nehir bu ismini “kıyısında ölmez otunun çok olmasından dolayı bu adı almıştır” demek doğru olacaktır.

Ölkeyek: Aktöbe bölgesinin Irgız, Torgay bölgesinin Cangelдин ilçelerinin yer aldığı topraklardaki nehirdir.

Bazı yazarlar bu ismi “ölköyek” şeklinde yazıp göstermişlerdir. Bunu bileşik kelime olarak incelersek kelimenin ilk kısmın günümüz Kazak dilindeki “ölik”(Ölmüş) deyip, ikinci kısmını ise Fin Ugor dilinde “nehir” anlamını veren “öyek” diyerek, “... ölik+öyek şekli de “öli özen” yani “ölü nehir” anlamlarını verdiği; “öli özen” tamlamasının ise “kuru nehir” manasına geldiğı, şeklinde bir sonuç ortaya çıkar.

Bize göre, pek uzaklara gitmeden, bu nehir isminin kökenini Türk, Moğol grubundaki dillerden rahatlıkla bulmak mümkündür.

V. V. Radlov, sözlüğünde Kazak diline özgü bu tür iki kelime vermektedir: birincisi “ölge” - dağ nehri; ikincisi “ülgö” - kamış biten nehir anlamlarını gelmektedir. Doğrusunu söyleyecek olursak, Ölkeyek nehrinin yatağıının olduğu yer, söz konusu edilecek kadar yüksek değil fakat deniz-

betinen 300 metrden astam jogarı jatkan kırka. Solay bola türsa da, jergilikti halıķ öz jerinde būdan biyikti kezdesgirmegeñdikten, “Bestav” dep atap ketken. Müşi eske alsaq, “Ölkeyekti”- tav özeni devge türarlıķ. Özen bolgan soñ, jağasına kaması osuv de tabıygat zandılıǵı. Bül rette onı tūrǵın halıķ “Kamısgı özen” devdiñ örnına erterekte jiyi ayılǵan “ülgö” sözın qaldanuvı da eske alarlıķ jagday. Osı eki sözdiñ (“ölgö” jene “ülgö”) qaysısına bolsa da -lik qosımşası jalǵanıp, “ölgelik” nemese “ülgölik” bolıp qalıptasıp, beri kele avızeki sözde “ölkeyek” türinde ayıluv daǵdıǵa aynalıp, maǵınası –“tavlıķ” nemese “kamıstı” özen degendi bildirüvi de mümkün.

Eregirek barsaq, mongol tilinen mınaday tildik derekke kezdesemiz. Onda “ülhiyik” dıbıstıq kúramdaǵı söz, bizdiñ qazirgi túsiniǵimizdegi “orta”, “tolı emes” maǵınaların bildiredi. Münıñ özi “Ölkeyek” özeniniñ törkini jonindegi alǵaşkı joramalıımızdan da nanımdı eri üylesimi mol körinedi. Olay deytinimiz, mongol tilindegi “ülhiyyıh”-tıñ bizdiñ tilimizde “ölkeyek” ne “ölköyek” bolıp özgerüvi tipti oñay-

seviyesinden 300 metre yüksek olan bir tepedir. Öyle olmasına raǵmen yerli halk yaşıdıqları yerde bundan daha yüksek bir yer görmediǵi için “Bestav”(Beşdağ) diye adlandırmışlardır. Bunu hesaba katarsaq “ölkeyek”e, “dağ nehri” dememiz uygundur. Nehir olduǵu için, kenarında kamaşın büyümesi de doǵaldır. Bu durumda yerli halkın ona “kamıstı özen” yani “kamışlı nehir” demek yerine eskiden sık kullanılan “ülgö”yü yerleştirdiǵini de unutmamamız gerekir. Bu iki sözün (yani “ölgo” ve “ülgö”) hangisi olursa olsun “-lik,-lık” eki eklenerek “ölgölik” veya “ülgölik” olarak kalıplaşmış, daha sonra konuşma dilinde “ölkeyek” şeklinde söylendiǵine bakılarak, “daǵlı veya kamışlı nehir” anlamını kazanmış olması da mümkündür.

Daha derin bakacak olursak Moǵol dilinde de şöyle bir kanıt rastlarız. Moǵolcada “ülhiyh” şeklindeki kelime bizim günümüz Kazakçasındaki “orta, dolu olmayan” anlamını verir. Bu bile “Ölkeyek” nehrinin kökeni hakkındaki ilk varsayımımızdan daha inandırıcı ve daha uygun gibi görünmektedir. Böyle söylememizin nedeni Moǵol dilindeki “ülyhiyh” kelimesinin bizim dilimizde “ölkeyek” veya “ölköyek” olarak deǵışmiş olması daha kolay-

jene til zandılığına da seykes. Bül boljamımız boyınşa, “Ölkeyek” –“suvı orta özen” mağınasın bermek. Eki töpşılavımızdıñ qaysısı bolsa da özen atavınıñ tüpki törkininen alşaq kete qoymas degen oydamız.

Sağa- Torgay oblısı Jankeldiyn avdanındağı eldi meken atavı.

“Sağa” söziniñ jer-suv atavlarına baylanıstı, qazirgi kezde mına sıyyaqtı eki türli anıqtaması bar. Birinşi; “Qazaq sovet entsiyklopedyyasında” –“Özenniñ başqa özenge, teñizge, kölge, bögenge küyar jeri”; ekinşi, “Qazaq tiliniñ tüsindirme sözdiginde –“Özen ya bolmasa tav sileminiñ kabısıp-tüyisken jeri söz tirkesterinde “saganı” –“tav” sözimen baylanıstıruv -keyin beynelevden payda bolğan tuvıñdı dep qaraymız. Şındıǵına kelsek, “sağa” (jer-suv atavı söz etkende) özenmen üştasıp jatadı. Tilimizde keyde “sağa” söziniñ balaması retinde “qoltıq” tülǵası da qoldanıladı. Eriyne, bül da üqsatuv netiyjesinde kelip şıqqan. Qazaq tilinde “qoltıq”-tıñ naqtı mağınası ıyıqtıñ astıñǵı jaǵı belgili. Bizdegi osı “qoltıq” mağınasın mongol tiliñde, “suvga” dıbıstıq quramdağı söz menşiktenedi. Bügan qaraganda, bizdegi “sağa”,-

ve dil olaylarına da daha uygundur. Bu varsayımımıza göre “ölkeyek” - suyu orta seviyede nehir” anlamını vermektedir. İki görüşümüzden hangisi olursa olsun bu durumun, nehir isminin asıl kökeninden fazla uzağa gitmeyeceğini düşünmekteyiz.

Saga: Torgay ili, Cangelдин ilçesindeki yerleşim bölgesinin ismidir.

“Saga” kelimesinin yer-su isimleriyle ilişkisi konusunda günümüzde bu şekilde iki tanımı vardır. İlki: “Kazak Sovyet Ansiklopedisi”nde: “Nehrin başka bir nehre, denize, göle, baraja döküldüğü yer” şeklinde; ikincisi ise: “Kazak Dilinin Açıklamalı Sözlüğü”nde: “Nehir veya dağ sırasının birleştiği yer” olarak açıklanan tamlamalarda da verildiği üzere “saga”yı “dağ” kelimesiyle ilişkilendirerek, tasvir etmekle daha sonraki zamanda oluşan, türemiş bir sözcük değerlendireceğiz. Aslına bakacak olursak, Yer-Su ismi söz konusu olduğunda “saga”, nehir ile ilgilidir. Dilimizde bazen “saga” kelimesine alternatif olarak “koltık” (koltuk) şeklinde kullanılmaktadır. Tabi ki, bu da benzetme sonucunda ortaya çıkmıştır. Kazak dilinde “koltuk”ın tam anlamının “omuzun alt kısmı yani koltukaltı” olduğu bellidir. Bizdeki bu “koltuk” anlamını Moğol dilinde “suga” şeklindeki kelime karşılamaktadır. Bu şekilde bakacak olursak bizdeki “saga”,-

mongoldardaki “suvğa” bir ğana dıbıstık, ezgeriske üşırağan (a-uv) törkiñdes sözder. Bül –“sağa” söziniñ alğaşkı mağınası emestigine tağı bir tildik derek küve bolğanday.

Ejelden türki tilderimen tuvıstas mongol tilinde “tsuvğ” tülğası bizdiñ tilimizdegi “kosuv, kostluv” sıyyaqtı tüsinikterge megezeydi. Sol tildegi “koltık” mağınasındağı “suvğa” -nıñ tüp tamırı osı –“tsuvğ” boluvı da mümkün. Büğan adam denesine koldıñ kostılğan jeri –“koltık” /bizde/, “suvğa” /mongoldarda/ ataluvı aygaq bolğanday.

Şınında da, belgili bir özenniñ teñiz, kölderge kelip qosıluvı deneye koldıñ kelip birigüvine seykes, üksas. Osı beynelev arklı tilimizdegi “saga”, “koltık” ispettes jer-suv kalpın beyneleytin atavlar şıqqan.

Қорыта айтқанда, “sağa” söziniñ eñ alğaşkı mağınası –“kos, kosıluv” etistikteri bolğan da, odan beri kele, üksatuvdan “koltık” mağınasına ıye bolğan. Söytip özennin başka bir suv qorşa kelip qosıluvı -ertedeги айтылуы “sağa” osı küñge deyin saqtalğan eri jer atavın iyelengen.

Moğollardaki “suga” sadece tek ses değışimine (a-u) uğramıştır ve benzer kelimelerdir. Bu durum, “saga” sözcüğünün eski anlamı olmadığına dair bir başka kanıttır.

Eskiden Türk dilleriyle akraba Moğol dilindeki “tsug” kelimesi bizim dilimizdeki “, birleşmek, birleştirmek” gibi anlamları işaret eder. Bu dildeki “koltuk” anlamındaki “suga”nın asıl kökeninin “tsug” olması da mümkündür. Buradan hareketle kolun insan vücuduna birleştiğı yer olan bizde “koltuk”, Moğollarda ise “suga” adıyla bilinmektedir.

Aslında, belli bir nehrin deniz ve göllerle dökülmesi, kolun vücuda birleşmesine benzer. Bu düşünceye göre dilimizdeki “sağa”, “koltuk” gibi Yer-Su söylemini ifade eden isimlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Sonuç olarak, “saga” kelimesinin ilk anlamı “birlikte, birleşmek” olsa da günümüze gelene kadar “koltuk” anlamını da kazanmıştır. Böylece nehrin başka suların birleşmesi eski söylenişi olan “saga”nın bu güne kadar korunarak başka yer adlarını da sahiplendiğı, ortadadır.

Sayram- Şımkent oblisındağı özen jene avdan atavı. Özendi keyde “Sayramsuv”: dep te ataydı.

Özen atavına sebep bolğan “sayram” söziniñ törkinin ertedegi türki jazba eskertkişteri sözdiginen tabamız. Onda: “Sayram” nemese “Sayram suv” kazirgi kazak tilindegi “ta-yız, tereñ emes” (suv jöninde) mağınalarında körsetilgen.

“Sayram” söziniñ algaşkı tübiri Qanday bolğandığıñ anıqtarlıq derek te keybir türki tilinde saqtalğan. Mısalı, tatar tilinde; “say” dıbıs küramındağı tülğa bızdegi –“tayız”ornına koldanıladı.

Keyde Kazak tilinde “tayız” söziniñ “sayaz” nemese “tayaz” kalpiñda ayıluvu da kezdesip otıradı. Osındağı “sayaz” -dıñ tübiri de “say” ekendigine kümendanuv kıyın.

Körsetilgen derekter “Sayram” söziniñ tübiri “say”, al başkası (-ram) sol kezderdegi qosımşa ekendigi şübelandırmaydı. Demek, Sayram özeni -bügingi tüsinigimiz boyınşa, suvı tapşı –“tayız özen” degenmen mendes.

Sayram: Şımkent bölgesindeki nehir ve ilçenin ismidir. Nehir bazen “Sayramsuv” diye de adlandırılır.

Nehir isminin oluşmasına neden olan “sayram” kelimesinin kökenini eski Türk yazıtlarında buluruz. “Sayram” veya “Sayram suv” orada günümüz Kazakçasındaki “sığ, derin olmayan” (su hakkında) anlamlarında gösterilir.

“Sayram” sözcüğünün asıl kökeninin nasıl ortaya çıktığını açıklayacak kanıt ise bazı Türk dillerinde korunmuştur. Örneğin: Tatar dilindeki “say” kelimesi bizdeki “sığ” yerine kullanılmaktadır.

Bazen Kazak dilinde “tayız” kelimesinin “sayaz” veya “tayaz” (söz konusu kelimelerin hepsi “sığ” anlamında kullanılmaktadır) şeklinde söylenmesine de rastlanabilir. Buradaki “sayaz”ın kökünün “say” olduğu şüphe götürmez.

Verilen bilgiler “Sayram” kelimesinin kökeninin “say”, sondaki “-ram”ın ise o zamanlardaki ek olduğu şüphesizdir. Demek ki, Sayram nehrinin bugünkü anlamı “suyu az, sığ nehir” demekle aynıdır.

Samarқан- Özbek respüblikasındağı oblıs jene onıñ ortalığı. Keyde. “Samarқand” dep te ataladı.

Büdan bürın Samarқан қалasınıñ törkini jöninde eñgime қозғаған қазақ тили маманı M. Қаşқарıy sözdiginen üzindi keltire otırıp, “Samarқant delme-del aytқanda “Semiz kend”, yaғnıy “bay kala” degen “maғınada” dep, tujırım jasaydı. Jene “samar” -dı türki sözine jatқızadı.

Ras,'ertedeги türki tilderinde de, keyde қазақ tiliniñ jergilikti ereşelikterinde de “samar” sözi kezdeskenimen maғınası -birde “korjın”, keyde “ülken şara” ügımında jümsaladı.

Bizdiñ bayқavımızşа jene keybir tildik derekterdiñ bayandavınşа, “samar” sözi del bül jerde (kala atında), birinşiden, türki tilderine jatpaydı, ekinşiden, berer maғınası “semiz” emes, tipti basқaşa.

Eñ aldımen arab tili deregin üsinayıқ. Onda “samar” tülğasınıñ -1) jemis; 2) azıқ-tүlik; 3) payda; 4) netiyje ispettes tört türli maғınası bar. Parsı tilinde: “semer” söziniñ -

Samarkan: Özbekistan Cumhuriyeti’ndeki vilayetin ve onun merkezinin adıdır. Bu kelime bazen “Samarqand” diye de geçer.

Bundan önce Samarqant şehrinin kökeni hakkında rivayetleri inceleyen Kazak dil uzmanı Kaşgarlı Mahmut'un sözlüğünden bakacak olursak şöyle açıklanmaktadır: “Samarqant” tam olarak “Semiz kent”, yani “zengin şehir”dir der, “samar”ın ise Türk kökenli olduğunu söyler.

Doğrudur, eski Türk dillerinde, bazen de Kazak dilinin yerli özelliklerinde “şamar” sözü rastlanıldığı üzere anlamı bizde “heybenin gözü” bazen de büyük torba anlamında kullanılmaktadır.

Bizim düşüncemize ve bazı dil kanıtlarının açıkladığına göre, “şamar” kelimesi sadece şehir adlarında, öncelikle Türk dillerine uymaz. Ayrıca anlamı “semiz” değil tamamen farklıdır.

İlk olarak Arap dili verilerini sunalım: onlarda “şamar” kelimesinin- 1) meyve; 2) erzak; 3) fayda; 4) netice gibi dört anlamı vardır. Farsçada ise: “şamar” kelimesinin-

1) jemiş; 2) payda sıyyaqtı eki mağınasın kezdestiremiz. Mümkün, parsı tiline arab tilindegi tört mağınanıñ ekevi ğana avışkan şığar.

Al “samar” -dıñ bül körsetken mağınalarında “semiz” degen joq. Qala atavına “semiz” degennen göri, biz körsetken, mağınalardıñ qaysısın qosaqtasaq ta öte layıqtı eri esem bolıp şığatındıǵına senim mol. “Samarqand” atavındaǵı ekinşi söz “kend” parsı tilinde “qala” mağınasında qoldanılatındıǵına dav jok.

Endi aldarnızǵa köldeneñ tartıp köreyik: “Semiz qala” degen dırıs pa. Elde “Jemisti qala”, “Paydalı qala”, “Netiyjeli kala” nemese “Azıq-tülikti qala” qalpında atav orındı ma? Bül jaǵın oqırmandar töreligine berdik. Eriyne, biz soñǵı tort mağına qosaqtalğan atavdı jaqtaymız.

Saraljındı- Aqtöbe oblısı, Bayǵanın avdanındaǵı özen. Bül oblısta “Sarıljın” attı avıl da bar. Osı attas eldi meken Ural oblısı, Jañaqala avdatıda da kezdesedi.

1) meyve 2) fayda bağlamında iki anlamını karşılaştırabiliriz. Muhtemeldir ki Farsçaya Arapçadaki dört anlamın sadece ikisi geçmiştir.

“Samaf”ın Fars dilinde belirttiğimiz anlamlar arasında “semiz” manası yoktur. Şehir ismine semiz demektense, yukarıda saydığımız anlamlardan birini kullanmanın çok daha uyumlu hatta daha güzel olacağına inancımız fazladır tartışmasızdır. “Samarkand” ismindeki ikinci kelime olan “kend”in Farsçada “şehir” anlamına geldiği de şüphesizdir.

Şimdi derinlemesine inceleyerek dikkatinize sunalım: “Semiz şehir” demek mi doğrudur, yoksa “Meyveli şehir”, “Faydalı şehir”, “Neticeli şehir” veya “Erzaklı şehir” şeklinde kullanmak mı yerindedir? İşin bu tarafını okuyucuların kararına bıraktık. Biz ise son dört anlamın eklendiği ada katılıyoruz.

Saraljındı: Aqtöbe bölgesi, Bayganin ilçesindeki nehirdir. Bu bölgede “Saraljın” isminde bir köy de vardır. Aynı adı taşıyan yerleşim yeri ise Oral vilayetinin, Janakala ilçesinde de bulunmaktadır.

Keybir zerttevşiler “Sarialjın” atavın osınday dıbıstık kûramda üşirasatın juvsan tektes ösimdik türimen üştastıradı. Bül orındı pikir. Öytkeni kazağ tiliniñ jergilikti erekşeliklerinde “sarialjın” attı tüne men koy süysine jeytin ösimdik türı bar.

Jer-suv atı osınday ösimdiktıñ mol önimimen baylanıstı tuvuvı ğajap emes. Birağ keybir türki tilinde osı tülğalı söz kûşka da aytıladı. Başkurt tilindegi: “saralyın”, onı bılay koyganda, mongoldardagı “saraaljın” sıyyaqtı sözder, bizdiñ tüsinigimizdegi “tavküdiret” (kûs türı) mağnasında koldanıladı. Mongoldıñ ertedege jazba eskertkişinde “sıyraldjıyn” dıbıstık kûramdagı tülğa kazağ tilindegi “kuvray” esimdigi ügımında aytılgan.

Bül sözdin eri ösimdik, eri kûs atın menşiktenüvinde özindik sır bar sıyaqtı. Munday jağdayda söz túbürün tabuv öte kâjet.

Bizdiñ topşılavumımızsa, söz túbiri –“sar”, al “-al-jın” –kürdeli kôsımşa boluvı ıqtıymal. İrşama tildik derekter osı oyğa jetekteydi.

Bazı araştırmacılar “Sarialjın” adını, anlamdaşı olan “cuvsan” (pelin otu) denilen bir çeşit bitki adı olan kelime ile bağdaştırırlar. Bu yerinde bir fikirdir. Çünkü Kazak dilinin yerli özelliklerinde “sarialjın” adlı deve ile koyunun severek yediği bir bitki çeşidi vardır.

Bu şekilde, Yer-Su isminin bu tür bir bitkinin bol oluşundan doğduğu fikri şaşırtıcı değildir. Ancak bazı Türk dillerinde aynı kelime kuş için de söylenmektedir. Başkurt dilindeki: “saralyın”, bunun yanında, Moğollardaki “saraalcın” gibi sözcükler bizim dilimizdeki “tavkudiret” (devlet kuşu anlamında olup Kazaklarda bir kuş çeşididir) anlamında kullanılır. Moğolların eski yazılı anıtlarındaki “siraldcin” kelimesi Kazakçada “kuray” bitkisi anlamında söylenir.

Bu kelimenin hem bitki hem de kuş ismini sahiplenmesinde bir Özellik var gibidir. Bunun için de kelimenin kökenini bulmak şarttır.

Bize göre kelime kökünün -”sar”, “-al” ve “-cım”ın ise ek olması muhtemeldir. Birçok dil kanıtı ise buna işaret etmektedir.

Keybir türki tilderinde osı tülğalas (-aljın) qosımşa zattıñ tüşin bildiretin sın esim jürnaqtarı retinde qoldanıladı. Tatar tiliñde “agıljım” - aqşıl, “küvgeljem”- kökşıl tür-tüsterin tüşindiredi. Osındağı tübir söz “aq” pen “kök”-ke jalğanğan qosımşalar –“ıljım” men “eljem”-nıñ biz söz etip otırğan, “aljım” -nan tülğası jağan onşa alşaq emes. Mındağı bolar-bolmas dıbıs özgeşelikleri türki tilderine ten dıbıs seykestikterinen tuvıp otır.

Mongol tiliniñ deregi boyınşa, bizdegi “Sarı” sözi olarda “şar” qalpında tülğalansa, al “saaral” qazaq tilindegi “qula”, “sür” mağınalarimen tamırłas, mağınalalas. Eger biz mongol tilindegi “saaral” söziniñ ekinşi mağınası –“sür” -dı alıp oğan “jin” jürnagin qossaq, “saraljın” tülğası payda bolıp, “sürgilt.” mağınasın menşiktenedi.

Qorıta aytkanda, juvsan atı – “saraljın” öziniñ tüşine baylanıstı, ertedege jürnaqtar arqılı payda bolğan demekpiz. Osınday esimdiktiñ kop şığatın jeri “Saraljındı” atavın ıyemdengen.

Bazı Türk dillerinde aynı kelimedeki (-alem) eki varlıkların rengini bildiren sıfat eki olarak kullanılır. Tatar dilinde “agılcım” - akça, “kugelcem” ise “kökçe” (maviye yakın bir renk) renklerini bildirir. Buradaki kelimenin kökü “ak” ile “gök”e yakın ekler “ılcım” İle “elcem” in bizim bahsettiğimiz “alcın”dan şekil itibariyle pek uzak değildir. Buradaki belli belirsiz ses değişiklikleri, Türk dillerine özgü ses olaylarından ortaya çıkmıştır.

Moğol dilinin verilerine göre, bizdeki “sarı” kelimesi onlarda “şar” şeklinde söylenirken, “saraal” ise Kazak dilindeki “kula” (sarımtırak), “sur” (boz) aynı anlamda ve akrabadır. Eger biz Moğol dilindeki “saaral” sözcüğünün ikinci anlamı olan “sur”u alıp ona “cm” ekini eklersek “saralcın” kelimesi ortaya çıkar “surgilt” (bozumtırak, grımtırak) anlamını sahiplenir.

Sonuç olarak, “cuvsan” adlı bitkinin adı – “saralcın” kelimesi ile ilişkili, geçmişteki ekler aracılığıyla oluştuğunu söyleyebiliriz. Böylece bu bitkinin çok olduğı yer “saralcındı” adını sahiplenmiştir.

Sarıarka- Kazakistan jeriniñ ortalık jene şıǵıs böligin qamtıytın ölke atavı. Onı “Arqa” dep te atay beredi. “Arqa” söziniñ terkinı jeninde bastapkı joldarda eñgimelegen bolatınbız. Endigi aytpaq meselemiz osı atavdıñ qıramındaǵı “sarı” tuvralı.

Birikken sözdegi “sarı” maǵnasın anıqtavda aldımın mınaday tildik derekterdi üsınıp, osılardıñ işinen qaysısı jer atavı boluvǵa layıqtı ekenin tandavǵa tuvra keledi.

Ertedegi türki tilderi eskertkişteri sözdiginde “sarı” tülǵalı sözdiñ “baǵıt; jak, jan-jak” terizdi maǵınaları bar. Qazirgi türki tilderi işinen çuvaşlarda –“sarlaka” söziniñ “keñ baytaq, kelemdi” sıyyaqtı üǵımdarın kezdestiremiz. Türki tilderiniñ endi birevinde, delirek aytsaq, çulım tatarlarında “sara” nemese “sahra” -bizdiñ tüsinigimizdegi “qır, dala” ornına qoldanıladı.

Osı keltirgen sözderdiñ qaysısı “arqa” sözimen birigüvge qolaylı? “Arqa” tülǵasınıñ maǵnası –“soltüstik” nemese “batıs” ekendigine topşılav ayılǵan. Oylastıra kelgende, bizşe, “dala” maǵnasındaǵı “sara” tülǵası-

Sarıarka: Kazakistan topraklarının orta ve doǵu sınırlarını içine alan adıdır. Buraya “Arka” adı da verilmektedir. “Arka” sözünün kökeni hakkında ilk başlarda açıklama yapmıştık. Şimdi yapacağımız şey ise bu adların yapısındaki “sarı” sözcüğüdür.

Bileşik kelimedeki “sarı”nın anlamını hatırlamak için öncelikle dil kanıtlarını bulup, onların içinden hangileri yer adı olmaya uygundur, bunu bulmak doğru olacaktır.

Eski Türk dilleri yazıtları sözlüğünde “sarı” kelimesinin “yön, taraf, etraf gibi anlamlarına rastlarız. Günümüz Türk dilleri arasından Çuvaşlarda “sadaka” kelimesinin “geniş, çok büyük, çok geniş” gibi anlamları vardır. Türk dillerinden bir tanesine göre söyleyecek olursak, tam olarak Çulım Tatarlarında “sara” veya “sahra” bizim dilimizdeki “kır, arazi” yerine kullanılır.

Verilen bu kelimelerin hangisini “arka” sözcüğüyle birleştirmek uygundur? “arka” kelimesinin anlamının “kuzey” veya “batı” olduǵu hakkında bir deǵerlendirme tahminler yapmıştık. Böyle düşündüğümüzde, bizce “arazi” anlamındaki “sara” kelimesi-

“arka” -men birikken terizdi. Eriyne, bül jerde “keñ, baytak” mağınaların menşiktengen çuvaş tiliñdegi –“sarlaka” -nı da nazardan tıs qaldıruv iñğaysız.

Berin eskere kelgende, birikken; eki söz –“Sarıarka”-nıñ tüñğış mağınası –“batıstağı” nemese “soltüstiktegi baytak dala” bolsa kerek degen toqtamğa keldik.

Sozaq- Şımkent oblısındağı avdan jene avıl atı. Tariyhiy derekterde Qazaqstannıñ oñtüstiginde orta ğasırlarda osı attas qala bolğandığı tuvralı malimetter de bar.

“Sozaq” söziniñ törkini jeninde taldav jürgizgen bir avtor, köne türki tilinde “suvsak” jene qazirgi kırgız tiliñde “suvsak” tülğalı sözder “biyik tik şoqıladı” bildirgen dey kelip, “sozaq” -tı qazirgi qazaq tiliñdegi “şoşaq” mağınasimen barabar qaraydı. Alayda, kırgız tili sözdigin qarastırğanda “suvzak” tülğalı sözdi tappadıq. Al, köne türki tilderiñde “suvsak” dıbıstıq kúramdagı söz kezdesgi, biraq onıñ mağınasın “sozaq” tülğası beretindigine silteme jasalgan. Osı siltev boyınşa, “sozaq” sözün tavıp,-

“arka” ile birleşmiş gibidir. Tabi ki bu “geniş, çok büyük, çok geniş” anlamını sahiplenene Çuvaş dilindeki “sarlaka”yı da göz ardı etmemek gerekir.

Genelleştirecek olursak, birleşik iki kelime “sarıarka”nın ilk anlamı “batıdaki” ya da “kuzeydeki geniş arazi” olsa gerektir, şeklinde bir sonuca ulaşırız.

Sozak: Şımkent bölgesindeki bir ilçe ile bir köyün adıdır. Tarihi bilgilerde Kazakistan'ın güneyinde orta asırlarda aynı adı taşıyan şehrin olduğu hakkında bilgiler de mevcuttur.

“Sozak” kelimesinin kökeni hakkında inceleme yapan bir yazar, eski Türk dilinde “susak” ve günümüz Kırgızcasında “suzak” şeklinde kelimeler “yüksek, dik tepeler”i bildirir diyerek, “sozak”ı günümüz Kazakça-sındaki “şoşak” şeklindeki, “çıkık” anlamını veren kelimeyle eş görür. Fakat Kırgız dili sözlüğünü incelediğimizde “suzak” şeklinde bir kelimeye rastlayamadık. Eski Türk dillerinde “susak” şeklindeki bir kelimeye rastlamakla beraber, bu manayı “sozak” şeklindeki kelimenin verdiğine atıf yapılmıştır. Bu atıfa göre “sozak” sözünü bulup,-

tüsinigin okığanımızda: “eldi jer, ıalıķ ornalasķan meken” degen mağınalardı üktıķ. Búdan başka ertedeği türki tili eskertkişteri sözdigiñde “süzük” sözi de bar. Müniñ mağınası –“taza, möldir”.

“Sozak”-tıñ algaşķı, tüñğış mağınasın öte erte zamandan beri ıoldanıp kele jatķan türki ıalıķtarınıñ özine ten “eldi jer” üğımın beretin, “sozak” nemese “taza, möldir” (suv) tüsinigine iye “süzük” sözderimen janastıruv şındıķķa bir taban jaķın bolar degen oydamız. Eriyne, ızirgi Sozak atalatın eldi meken mañında sıldırıp ağıp jatķan suvı taza, möldir özen bolmasa da, erte kezde, kim bileği, bolģan da şıģar. Osı sebepten de Sozak ataluvı ğajap emes. Eğer bül boljamımız şındıķķa mañaylamasa, köne zamannan ıalıķ mekenine aynalģan aymaķtıñ sol kezdeği türki tiliniñ töl sözimen – “sozak” atalmavı mümkün emes.

Sonımen, “Sozaktıñ” tüñğış mağınası, ızirgi tüsinigimizdeği “eldi jer” dep bilemiz.

Sibir- Azıyyanıñ Ural tavlardan Tınıķ mühit jağalavı men Soltüstik Müzdı mühiyttan Mongolıyya-

açıķlamasını okuduğumuzda: “kalabalık yer, halkın yerleştiği yer, mekân” anlamlarını bulduk. Ayrıca daha önceki açıķlamalı Türk dilli sözlüğünde “süzük” kelimesi de bulunmaktadır; bunun anlamı ise “temiz, duru” dur.

“Sozak” m ilk, asıl anlamını çok eski zamanlardan beri kullanıla gelen Türk topluluklarının kendine özgü “kalabalık yer” anlamını veren “sozak” veya “temiz, duru su” anlamlarına sahip “süzük” sözcükleriyle bağdaştırmanın gerçeğe daha yakın olacağı düşüncesindeyiz. Tabi ki şimdiki Sozak adını alan yerleşim yerinin yakınlarında akmakta olan, suyu temiz ve duru nehir olmasa bile kim bilebilir ki çok eski zamanlarda bu, böyle değildi. Bu yüzden de Sozak adlandırması şaşırtıcı değildir. Eğer bu tahminimiz gerçeğe yakın değilse bile, eski zamanda halkın yerleştiği yer haline gelen söz konusu bölgenin, o günkü Türk dilinin kendi sözcüğü yani “sozak” diye adlandırılmaması mümkün değildir.

Böylece “sozak”ın asıl anlamının günümüz dilindeki “yerleşim bölgesi” olduğunu söyleyebiliriz.

Sibir: Asya'nın Oral dağlarından Büyük Okyanus kıyıları ile Kuzey Buz Denizi'nden Moğolistan'ın-

şekarasına deyingi kölemdi aymaqtıñ atavı.

Söz balıp otırğan öñirdiñ özine ten ereşseligi -ava rayınıñ katañdıǵı. Esirese, kısı ızgarlı, suvıq, üskirik bolıp keletiñdigi erkimge ayan. Sondıqtan da özine menşikti atavın körsetilgen qasiyetterine qaray ıyemdense kerek degen oydamız.

Ezirge bül topşılavımızdı jaqtarlıq tildik derekti altay jüyesine jatatın tilder işinen tek mongol tilinen tapqandaymız. Qazaqşa-mongolşa jene mongolşa-qazaqşa sözdikterde “ayaz, ızgar” tüsinigik mongol tilinde “javar” dıbıstıq kúramdaǵı söz beretindigin bayqadık. Atalğan tülğanıñ başka tilder tezine tuskende, dıbıs almasuv zandılıqtarına seykes “sibir” qalpına deyin özgeriske tüsüvi destürli kúbılıs dep qaravğa boladı. Qanşa özgeriske түsse de dıbıstaluv üksastıǵı men maǵınası alşaq ketpegendigi bayqaladı.

Eriyne, “sibir” söziniñ dúniyege kelüvine qatısı joq dep oylasaq ta, taǵı bir tildik melimetti körsete ketüvge mejbürmiz.

sınırlarına kadar uzanan toprakların ismidir.

Söz konusu bölgenin kendine ait özelliǵı ikliminin sertliǵidir. Özellekle, kışının rüzgârlı, soǵuk, ayaz olduǵu herkesçe bilinmektedir. Bu yüzden de bu adın kendine has özellikleri yansıttıǵını ve buna göre verildiǵini düşünüyöruz.

Şimdilik bu varsayımımızı doğrulayan dil kanıtını Altay dil ailesindeki dillerden sadece Moǵol dilinde bulduǵumuzu düşünüyöruz. Kazaqşa-Moǵolca ve Moǵolca-Kazaqşa sözlüklerde “ayaz, soǵuk” anlamını Moǵol dilindeki “cavar” şeklindeki sözcüǵün verdiǵini fark ettik. Adı geöen kelime için başka dillerin verilerine baktıǵımızda, ses deǵışikliǵına uygun olarak “sibir” şekline kadar deǵışime uğramasını doǵal bir olay olarak algılamak lazımdır. Ne kadar deǵışikliǵe uğrasa da söyleme şekli ile manasının fazla bir deǵışiklik göstermediǵi görölmektedir.

Elbette “sibir” kelimesinin oluşmasında bu durumun hiç katkısı olmadıǵını düşünürsek, bir başka dil verisini daha sunmak zorundayız.

Arab tiliniñ sözdik qorında “siyber” sözi –“kıyır şet, soñı”, al “saber” dıbis kıramındağı tülga –“kattı suvık, ızgırık; ayaz” mağınalarında kıoldanıladı. Osıñdağı soñğı –“saber” tülğası, biz eñgimelep otırğan aymaqtıñ atavına ğana emes, jaratılıstağı bolmısına” da (mağına jagınan) öte seykes kelip otır. Büğan boy ırıp “Sibir” atavınıñ törkinin arab tiline telüv şındıqtan şıǵandap ketüvmen birdey körinedi. Öytkeni arabtardıñ bül mañayğa juvık kelmegeñdigi tariyhtan belgili. Kerisinşe, mongoldardıñ “javar” sözi arabtarga avısıp, “saber” qalpına deyin ezgerüvi zañdı sıyyıqtı. Sebebi XII- XIII ğasırılarda mongoldardıñ parsı, arab jürtimen jaksı aralaskanı tariyhtan melim.

Söytip “Sibir” atavınıñ törkini - mongol tilindegi “javar” sözi, al aymaqtıñ atı - sondağı ava rayı, jaratılıs beynesine baylanıstı qoyılsa kerek degen tujırımğa toқтаımız keledi.

Sırt- Qazaqstanınıñ batısında, Türikmen respüvblıykasimen japsarlas öñirdegi jene Tyan-Şan tavı mañındağı jer atavları.

Arap dilinin sözcük hazinesinde “siber” kelimesi “son, kenar”, “saber” şeklinde ve “çok soğuk, çok rüzgârlı, ayaz” manalarında kullanılır. Söz konusu “saber” kelimesi bizim belirttiğimiz bölgenin sadece ismine değil, doğadaki özelliğine de (anlam yönünden) son derece uygun düşmektedir. Buna dayanarak “sibir” isminin kökeninin Arap dilinden geldiğini söylemek, gerçekten uzaklaşmak demektir. Üstelik Arapların bu taraflara hiç yaklaşmadığı tarihten bellidir. Tam tersine, Moğolların “cavar” kelimesi Araplara geçerek, “saber” şekline değişmiş olması, akla daha yakın gibidir. Çünkü XII.-XIII. yüzyıllarda Moğolların Fars, Arap halklarıyla çok iyi ilişkilerde olduğu tarihten malumdur.

Böylece, “sibir” isminin kökeni Moğol dilindeki “cavar” sözü olup bu bölgenin adıdır; ayrıca “söz konusu kelime anlamının oradaki hava durumu ve yüzey şekilleri ile ilgisi olsa gerektir” şeklideki düşünce, bizce daha doğrudur.

Sırt: Kazakistan'ın batısında Türkmenistan Cumhuriyetiyle tam sınırındaki Tanrı Dağlarının bulunduğu bölgedeki yer isimleridir.

Keybir zerttevşiler “sırt” atavın berimizge belgili “Bir nerseniñ işki jağsa karama-karsı, tıs” üğımın bildiretin “sırt” -pen baylanıstıradı. Şın meninde, mına jer atavı “sırttıñ” oğan üş qaynasa sorpası qosılmaydı. Münı daleldev üşin birneşe tildik derekke jüginelik.

Eñ aldımın, ertedeği türki eskertkişteri tiline ünilesek, “sırt” tülğalı sözdin “kırat” mağınasın köremiz. V. V. Radlov sözdiginde “sırt”- altay, sagay, koybol, kaçıyn tilderiñtse “kırat, deñ, tebe” üğımında qoldanıladı.

Endi berigirek jaqındap, qazirgi türki tilderiniñ sözdik qorına nazar avdarsaq, tuva jene çuvaş tilindeği “sırt” dıbıstıq qıramdağı sözder bizdiñ tüsinigimizdeği “kırat, töbe, jota, üstirt” mağınalarında körinedi.

Bülardı bılay qoyğanda, “ıyran” tobına jatatın tilderdiñ biri - sarıköldikterde “sıyrt” –“üstirt, şoqı” üğımdarın bildiredi. Eriyne, bülarga türki tilderinen avısıp bargandığı dav tuvdırmasa kerek.

Bazı araştırmacılar “sırt” ismini hepimizce bilinen “Bir şeyin iç kısmına zıt kısmı, dışı” anlamını veren “sırt” ile ilişkilendirirler. Gerçekte bu yer ismi olan “sırt”ın bu söylenenlerle hiçbir alakası yoktur. Bunu ispatlamak için birkaç dil verisine başvuralım.

Her şeyden önce, eski Türk yazıtlarının diline bakacak olursak “sırt” yapısındaki kelimenin “tepecik, bayır” anlamında olduğunu görürüz. V.V. Radlov sözlüğünde “sırt” kelimesinin; Altay, Sagay, Koybol, Kaçın dillerinde “tepe, tepecik, bayır” anlamında kullanıldığı belirtilir.

Günümüze yaklaşıp da, bugünkü Türk dillerinin kelime hazinesine göz atarsak, Tuva ve Çuvaş dilindeki “sırt” yapısındaki sözcükler bizim dilimizdeki “tepecik, tepe, bayır, yüksek yer” anlamlarına gelmektedir.

Bunlar bir yana bıraktığımızda, “İran” gurubuna akraba dillerden biri olan Sarıköldik Terde de “sırt” kelimesi “yüksek yer, tepe” anlamlarını bildirir. Buradan hareketle söz konusu topluluğa “sırt” kelimesinin Türk dillerinden geçtiği şüphe götürmez bir gerçektir.

Toksan avız sözdiñ tobiqtay tüyinin aytsaq, joğarıda keltirilgen derekter jer bederine koyılğan “sırt” atavınıñ tüñğış mağınası –“kırat, töbe, jota, üstirt” ispettes biyik jerlerge meñzeytinin körsetedi.

Talas- Kırgızstan men Kazakstan jerindegi özen. Jambıl oblısında osı attas avdan da bar.

“Talas” atavınıñ, delirek aytsaq, “talas” söziniñ şıqqan tegin zerttevşiler pikiri ala-şula.

Zerttevşi ǵalımdardıñ deñi münü orta ǵasırdagı Taraz ǵalasınıñ atimen baylanıstı degen boljamnan erige barmaydı.

Tağı bir zerttevşin boljavı boyınşa, Talas özeniniñ atına eserin tiygizgen ertedeği türki tiliñdegi “teñiz” mağınasın beretin “taluvy//talay”, soñday-aq ǵazirgi kezdegi mongol tobindağı “dalay” nemese “dala” (bül ekevi de “teñiz” mağınasıñda) tülǵalı sözder. Atalğan tülǵalas sözder ertedeği türki jazba eskertkişteriñde, sonday-aq ǵazirgi mongol tobiñdagı tilderde bar. Biraq mağınası, ǵazirgi bizdiñ tüsinigimizdegi –“teñiz” degen mağınanı beredi, al “özen” bül toptağı-

Bunlardan başqa sayısız örnek versek de yukarıda getirilen örneklerden de anlaşıldığı üzere yüzey şekillerine isim olarak verilen “sırt” kelimesinin asıl anlamı “tepecik, tepe, bayır, yüksek yer” gibi yükseklikleri işaret ettiğini göstermektedir.

Talas: Kırgızistan ile Kazakistan topraklarındaki nehir olup Cambıl vilayetinde aynı adı taşıyan bir de ilçe vardır.

Açıqça söylemek gerekirse “Talas” isminin kökenini araştıranların fikirleri tatmin edici değildir.

Araştırmacı bilim adamlarının bir tanesinin fikri ise bu ismin orta çağlardaki Talas kalesinin ismiyle ilişkili gören düşüncelerinden pek de farklı değildir.

Bir diğerk araştırmacının düşüncesine göre, Talas nehrinin adına etki yapan eski Türk dilindeki “deniz” anlamını veren “taluy-talay” kelimeleri olup söz konusu kelime şimdiki Moğol gurubundaki “dalay” hatta “dala” (bunların ikisi de deniz anlamındadır) şeklindeki sözcüklerdir. İsmi geçen sözcükler eski Türk yazıtlarında hatta günümüz Moğol gurubundaki dillerde de bulunmakla beraber anlamı günümüz Kazakçasındaki “deniz” anlamını vermekte; “nehir” ise bu guruptaki-

tilderde özgeşe ataladı. Degenmen, tilimizde osı “dalay” söziniñ katisuvimen jasalgan “telegey-teñiz” qos sözi barı şıñdıq. Munda ol bir mağınanı qaytalav retinde ğana kerinip tür.

Endi biz tömendegi tildik derekterdi koldeneñ tarta otırıp, öz joramalımızğa jol berelik.

M. Kaşkarıy sözdigindegi (demek, ertedeği türki tilderindegi) “talas” tülgasnıñ mağınası –“dop oyını nemese at jarısı kezinde alañ arķılı tartıdğan arkan nemese taspa (lenta)”. Sol kezderde “Kişi Talas”, “Ül Talas” attı qalalar bolǵañdıǵın da osı sözdikten kezdestiremiz.

Soñday-ak, “talas”-tıñ “taraz”-ğa eşbir qatınası joq ekeñdigi M.Kaşkarıy sözdiginen ayqın kerinedi. Onda birde “Taraz” birde “Tıraz” dep kersetiledi. “Tıraz”-dıñ mağınası –“kala atavı”- dep berilgen. Demek, sol kezdegi kala atavı –“Taraz”, keyde “Tıraz” kolpında aytıla beretin bolǵan.

Kezekti kazirgi türki tilderi derekterine bersek, mına tömendegilerdi añǵaramız. Tuva tiliñde, tofalarda “dalaş” sözi bizdegi “asıǵuv” mağınası-

dillerde farklı kelimelerle ifade edilmektedir. Ayrıca dilimizde “dalay” kelimesinin deǵışmesiyle ortaya çıkmış “telegey-tengiz” şeklinde bir ikilemenin olduǵu, bilinmektedir. Burada aynı anlamda iki kelimenin tekrarlanması olarak görünmektedir.

Şimdi biz aşıǵıdaki dil kanıtlarını derinlemesine inceleyerek kendi varsayımımızı sunalım:

Kaşgarlı Mahmud sözlüǵindeki (yani eski Türk dillerindeki) “Talas” kelimesinin anlamı, “top oyunu hatta at yarışması sırasında sahaya gerilmiş olan urgan veya kayış”tır. O zamanlarda “Küçük Talas”, “ Büyük Talas” adlı şehirlerin olduǵunu da bu sözlükten görmekteyiz.

Buradan hareketle, “talas”ın “taraz”la alakası olmadıǵı Kaşgarlı Mahmut'un sözlüǵünde de açıkça görölmektedir. Sözlükte ayrıca hem “taraz” hem de “tıraz” olarak geçmektedir. “Tıraz”ın manası şehir ismi olarak verilmiştir. Demek o zamanki şehir isimleri bazen “Taraz”, bazen de “Tıraz” şeklinde de gösterilmektedir.

Günümüz Türk dillerinin verilerine bakacak olursak, aşıǵıdakileri söyleyebiliriz. Tuva dilinde, Tofalar'da “dalaş” sözcüǵü bizdeki “acele etmek” anlamını-

berse, kırgız tiliñde “talaş” –“ümtıluv, tırsuv” ütimdarı beredi. Yaktıgıñ “duvluvs” sözi de soñğı –“ümtıluv, tırtsuv” mağınalarışda qoldanıladı.

Osı derekterdi arqav ete otırıp, mınaday şeşimge jol beremiz. Eger özen basın kırgız jerindegi tavidan alıp, ıldıyğa qaray aksa, otiñ suvınıñ şapşañ, tez, ümtıla akpaska lajı joq. Erte kezderdegi ereket pen qozgalıstıñ şapşandıq mağınasın beretin “talas” sözi, özen suvınıñ ağısına qaray, atav bolıp qalıptaskan bolsa kerek.

Talğar- Almatı oblısındağı özen. Sonday-aq osı oblısta bül attas avdan jene onıñ ortalığı - qala da bar. Talğar atavındağı asuv men şıñ da kezdesedi.

Qısqaşa bolsa da, Talğar atavınıñ alğaqşı mağınası jöninde pikir aytuvşılardıñ boljamdarına sel kidirelik. Olardıñ birinşisi: “...Talğar oroniyminiñ (“tav atavı” degen mağınada) etimologıyyası bılay: Tal (ıyranşa: “tav”) + gar (köptegen tilderde, sonıñ işinde kone türki tilinde de: “tav”), yağnıy “tav” + “tav”.

verirken, Kırgız dilindeki “talaş” kelimesi ise “hamle yapmak, çabalamak” anlamlarını verir. Yakutların “dulus” sözü de yine “hamle yapmak, çabalamak” manalarında kullanılmaktadır.

Bu verileri göz önüne alarak şöyle bir sonuca ulaşırız. Eger nehir Kırgız topraklarındaki dağdan başlayıp, aşağıya doğru aksaydı nehir suyunun hızlı, süratli, çağlayan şeklinde olması, tartışılmayacaktı. Kısacası eski zamanlardaki hareket ile hızlılık anlamını veren “talaş” kelimesi, nehir suyunun akışına göre şekillenmiş olması gerekir.

Talğar: Almatı vilayetindeki nehir olup, aynı zamanda bu bölgede aynı adı taşıyan bir ilçe ve onun merkezi olan kale de vardır. Talğar adlandırmasındaki dağ geçidi ve zirve de bulunmaktadır.

Kısaca, Talğar isminin ilk anlamı hakkında fikir verenlerin varsayımlarına şöyle bir bakalım. Bunlardan ilki: “...Talğar diye bilinen dağ adının etimolojisi şöyledir: Tal (İran dilinde: dağ)+gar(birçok dilde hatta Eski Türk dilinde de dağ), yani dağ+dağ” şeklindedir.

Ekinşi zerttevşi de del osınday kıorttındığa tokıtaydı. Ekevinin de dolbarlavı boyınşa, “Talgar”- (özen ne tav atavı) ündiyevropa men türki tobındağı tilder söziniñ kıosındısınan türadı.

Biz tım alısқа şığandamay-aq, altay jüyesine jatatın tilder dereğine zer salıp köreyik.

Çuvaş tilinde “talhar” tülğalı söz “dolılık, kütırınuv, örşelenüv” sıyyaqtı mağınalarga nüşkaydı. hakas tilinde kelsek “tulgor” bizdiñ tilimizdegi “böget, toğan” tüsiniklerin menşiktenedi.

Sal eregirek jıljıp mongol tobındağı tilder dereğine den kıoysaq, mınalardı kezdestiremiz. Mongol tilinde: “tolgor” sözi –“jalpak, tegis, jümır” sıyyaqtı tüsinikterge nüşkasa, “tuvlgar” nemese “tuvlgarah” dıbıstık kıuramdağı tülğalardıñ birneşe mağınası bar. “Tuvlgar”-“jaña” nemese “bastama”; “tuvlgarah”. etistigi – “tayanuv, tirelüv”, keyde “tınım tappav” mağınaların ıyemdenedi. Kıalmak tilinde: “tıylgr” nemese “tıyngr” sözederi bizdiñ tüsinigimizdegi –“tegis, jalpak” mağınaların beredi. Kıalmak-

İkinci araştırmacı da benzer bir sonuca varmış olup, her ikisinin varsayımına göre “Talgat” (nehir veya dağ ismi) Hint-Avrupa ve Türk grubundaki dillerde bu kelimelerin birleşmesinden oluşmuştur.

Biz fazla uzağa gitmeyip Altay grubuna akraba dillerin kanıtlarına bakacağız.

Çuvaş dilinde “talhar” şeklindeki sözcük “kudurmak, kıızıışmak” gibi anlamlara işaret eder. Hakas dilinde ise “tulgor”, bizim dilimizdeki “set, baraj” anlamlarına gelir.

Biraz daha derine inip, Moğol gurubundaki dillerin kanıtlarına bakarsak, şunlara rastlarız. Moğol dilinde “tolgor” sözcüğü “geniş, pürüzsüz” gibi anlamlara işaret ederken “tulgar” veya “tulgarah” ses yapısındaki kelimelerin birkaç anlamı vardır. “Tulgar”- “yeni” veya “başlangıç”; “tulgarah” eylemi “dayanmak, direnmek” bazen “durmamak” anlamlarını vermektedir. Kıalmuk-

tilinde: “tıylgr” nemese “tıyngr” sözederi bizdiñ tüsinigimizdegi –“tegis, jalpak” mağınaların beredi. Qalmaq tilinde köp jagdayda söz işinde davıstılardıñ tüsip qalatının eskersek, müñdagı tulgalardañ mongol tiliñdegi “tuvlgar”-dan eşbir ayırması joq.

Bizdiñ bayqavımızsa, “talgar” söziniñ törkinin, algaşkı mağınasın anıqtavda, türki tilderimen etene tuvıs mongol tobındağı tilderdiñ deregi de jeterliktey. Eger “Talgar” atavı algaş, birinşi ret özenge qoyılğan dep qarasaq, onda tavdan bas alğan özen tınımsız, doldana, bülkına agatının eske alğan jen.

Keybir tariyhiy malimetter boyınşa, qazirgi Talgar atavıñdagı jerde Talhıyza degen köne kala bolğan. Münı eskersek kala, edette, tegis, jazıq jerge salınadı. Sol sıyyaqtı, mına qala da kezinde tav bavrayıñdagı jazıqka ornalastırğan bolsa kerek. Bül rette “talgar” söziniñ algaşkı mağınası, joğarıda kersetken, mongol tilinde “jalpak, tegis” tüsinigin beretin “tolgor” tülgasımen terkindes bolmaq.

dilinde “tıylgr” veya “tıyngr” kelimeleri bizim dilimizdeki “düz, geniş” anlamlarını vermektedir. Kalmuk dilinde çoğu durumda kelime içindeki seslilerin düştüğünü hesaba katarsak buradaki kelimelerin Moğol dilindeki “tulgar”dan hiçbir farkı yoktur.

Bizim düşüncemize göre, “talgar” kelimesinin kökenini, ilk anlamını bulmak için Türk dilleriyle akraba olan Moğol gurubundaki dillerin kanıtları yeterli sayılabilir. Eğer “Talgar” ismi ilk olarak nehre verilen isim diye düşünürsek, o zaman dağdan çıkan nehrin durmadan, süratle ve hızla aktığını göz önünde bulundurmak gerekir.

Bazı tarihi bilgilere göre, bugünkü Talgar isimli yerde Tal'hiza denen eski bir kale vardır. Bunu hesaba katarsak, genelde kale düzlük, geniş alanlara inşa edilir. Bunun gibi bu kale de zamanında dağ bayırındaki düzlüklere yapılmış olsa gerektir. Bu durumda “talgar” sözcüğünün ilk anlamı yukarıda gösterildiği üzere Moğol dilinde “geniş, düz” anlamını veren “tolgor” kelimesiyle aynı kökten gelmektedir.

Қорыта айтсақ, “Талғар” атаві тұлға жене мағина жағнан да түрки жене монғол тобындағы тилдерге ортақ сөздер туындасы. Алғашқы мағынасы не “тұным тап-пав”, не “тегіс” болуыға тиіс деген ойдамыз.

Taraz- тарихий деректерге қарағанда, қазіргі Жамбыл қаласының орнында болған көне қала.

Жоғарыда “Талас” түрлі еңгімеде, кейбір зерттеушілердің оны Таразбен байластыра қарап, екевінің тұлға ері мағынасы жағнан тектес деген жорамалға келгендігін айтқан болатынбыз.

Қазіргі Жамбыл қаласының Талас өзені бойында орналасқан ел. Адам, ертедегі Тараз қаласы дел қазіргі Жамбылдың орнында болғанына көз жеткізуге қиындау. Егер Тараз - Талас өзенінің атынан туындаған болса, өзен аты өзгермей, қаланың дібастық құбылыстарға түсуі де мүмкін.

Көне қала - Таразға атау бөлік сөзді алтай жүйесіне жататын тілдерден таппдық. Осы себептен де біз басқа бір топшылдыққа бет бұрғыла отырмыз.

Сондықтан, “Талғар” ісімі түркі және монғол тілдеріндегі тілдердің ортақ сөздерден туындаған. Бірінші мағынасы не “тұным тап-пав”, не “тегіс” болуыға тиіс деген ойдан.

Taraz: Тарихи деректерге қарағанда, қазіргі Жамбыл қаласының орнында болған көне қала.

Жоғарыда “Талас” туралы аңқырама жасап, біраз ырымшарлардың оны Тараз ымен іліскілендіргенін, сөз тақырыбы ырымшарлардың ікісінен, бу келіменің түркі және монғол тілдеріндегі бірі мағынасы жағнан тектес деген жорамалға келгендігін айтқан болатынбыз.

Бүгүнкү Жамбыл қаласының Талас өзені бойында орналасқан ел. Адам, ертедегі Тараз қаласы дел қазіргі Жамбылдың орнында болғанына көз жеткізуге қиындау. Егер Тараз - Талас өзенінің атынан туындаған болса, өзен аты өзгермей, қаланың дібастық құбылыстарға түсуі де мүмкін.

Көне қала - Таразға атау бөлік сөзді алтай жүйесіне жататын тілдерден таппдық. Осы себептен де біз басқа бір топшылдыққа бет бұрғыла отырмыз.

Arab tilindegi “taraz” dıbıstık küramdağı söz kazak tilinde, birinşiden, “kebüv; tobarsüv”, ekinşiden, “kattı” mağınalarına megzeydi. Parsı tilinin dereginde “taraz” jene “teraz” tülğalı sözder başka da ügındarmen birge bizdegi “jazık, tegis” tüsinikterin beredi.

Osı derekterdi oyımızğa arķav ete otırıp, kene zamandağı “Taraz” qalasınıñ atavına arab nemese parsı sözderi negiz boluvı da mümkün degen oy tüyemiz. Öytkeni jazık ta tegis jerge kala irgesi qalaşıp, jañadan turgızılğan kalağa jer bederiniñ algaşkı keypine baylanıstı “tegis jerdegi” kala yağny, “jazık, tegis” atavı berilüvi ebden ıqtıymal.

Tatır- Aq tebe, Torgay oblistarındağı jer atavı. Birevler “tatır” sözün “taqırdıñ” balaması dep ügınadı.

“Tatırdın” töl mağınasın dürıs tüsinüv üşin, mınaday tildik derekterdi üsıngımız keledi.

Bül tülğalas söz kene türki tilderinde jeke türinde de, başka bir sözben turaqtı tirkes qalpında da kerinedi. Mısalı, M. Qaşqarıy sözdiginde: “tatır yer” söz tirkesi - “esimdigı joq, sazdı jaztq jer” dep-

Arap dilindegi “taraz” şeklindeki kelime Kazak dilinde ilk öncelikle: “kurumak, kurumaya yüz tutmak”, ikincisinde “sert” anlamlarına işaret eder. Farsçanın verilerinde “taraz” ve “teraz” kelimeleri diğır anlamlarla birlikte bizdeki “düz, engebesiz” anlamlarını verir.

Bu verileri göz önünde bulundursak, eski zamanlardaki “Taraz” kalesinin adına Arapça ve Farsça kelimelerin temel olması mümkündür, şeklinde bir sonucuna ulaşabiliriz. Kısacası düzlük ve geniş yerlere kale temeli atılıp, daha sonra kurulan şehirlere o bölgenin yüzey şekillerinin ilk görüntüsü ile ilgili “düzlük yerdeki kale” yani “düzlük, engebesiz” isminin verilmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

Tatır: Aktöbe, Torgay vilayetindeki yer ismidir. Kimileri “takır” kelimesini (çorak, bozkır) anlamına gelen “taqırdımg”ın eş anlamlısı olarak kabul eder.

“Tatır”ın tam manasını doğru anlamak için, şu bilgileri sunmak istiyoruz.

Bu şekildeki sözcük Türk dillerinde farklı şekillerde, hatta başka bir kelimeyle birleşerek tamlama halinde de görülür. Örneğin, Kaşgarlı Mahmud sözlüğünde: “tatır yer” tamlaması, “bitkisi yetişmeyen, bataklık yer” olarak-

tüsindirilgen. Türki tilderi işinde başkurttar men kumıktarda; “tatır” sözderi “sortañ, sor, tüz aralas topıraq” mağınalarında koldanılsa, mongol tobındağı tilder işinde mongoldardıñ özinde: “tatrah” tulgası bizdin tüsinigimizdegi “tartıluv, kürüv, suvaluv” (“suv” tuvralı) mağınaların menşiktense, buvyat tilinde “tatar”, “tata” dıbıstıq kúramdağı sözder “suvı az, tayız; tartıluv”, al kalmaktarda “tatgdh” - “azayu” sıyyaqtı mağınalarga sayadı.

Bül derekterden baykaytınıımız, “tatır” tülğasınıñ tüvbiri “tat” jene alğaşkı mağınası –“suvdıñ tartılıp, azayuvı, kürüvı” eken, al “tatır” kalpı jurnağ arklı payda bolıp, “sortañ, sor” deytin mağına beretin bolğan. Şın meninde de, osı atavdı menşiktengen jerdiñ şöbi az, topıraqı künarsız bolıp keledi.

Tobıl- Kazakstanda Kostanay oblısı jene Reseydiñ Korgan, Tümen oblıstarı jerindegi özen. Osımen attas Tümen oblısında kala, Kostanay oblısında poselke jene temir jol stansası da bar.

anlatılır. Türk dillerinin içinde Başkurtlar ile Kulmık'larda “tatır” kelimeleri “tuzlak, tuz, tuzla karışık toprak” anlamlarında kullanılıyorken, Moğol grubundaki dillerin içinde Moğolcada: “tatrah” kelimesi bizim dilimizdeki “çekilmek, kurumak, suyu çekilmek” anlamlarını sahipleniyorsa, Buryat dilinde “tatar”, “tata” şeklindeki kelimeler “suyu az, sıg; çekilmek”, Kalmuklarda ise (söz konusu kelime “tatgdh” şekildedir) “azalmak” gibi anlamlara denk gelir.

Bu verilerden fark ettiğimiz, “tatır” kelimesinin kökü “tat”, ilk anlamı “suyun çekilip azalması, kuruması” iken “tatır” şekli ise çeşitli eklerin eklenmesiyle oluşup “tuzlak, tuz” anlamlarını verir olmuştur. Gerçekte de, bu adı ifade eden yerin otu az, toprağı verimsiz olduğu bilinmektedir.

Tobıl: Kazakistan'da Kostanay vilayeti ve Rusya'nın Korgan, Tümen bölgelerinden geçen nehirdir. Aynı adda Tümen bölgesinde şehir, Kostanay bölgesinde yerleşim yeri ve demir yolu istasyonu vardır.

“Tobıl” söziniñ alğaşkı mağınası, tek-törkini tuvralı avız toltırıp aytarlıqtay zerttev jümısı bügen deyin bolğan joq.

V. V. Radlovtiñ aytuvınşa, televit tilinde: “tobıl tulğası –“biyik, aybındı” mağınalarında körinse, yakutşa –“tobuvl”, kazak tiliñdegi “tazartuv, jarıp ötüv, büzip ötüv” “tımında jümsaladı.

Bül özenge kıyatın salalar da birşama barşılıq. Tasığan kezde suvı möl, söndiğten da jolındağı kedergini büzip öte bererliktey küşi bar. Mine, osınday qasıyeti üşin, “Tobıl” atavı berilgen bolsa kerek.

Toğıзақ- Qostanay oblısı jerindegi özen jene İle Alatauındağı asuv atı.

Söz törkini qaydan, qalay payda bolğandığı jöninde zertteveler kezdestirmedik.

Sırt qaraganda, san esim – “toğızben” baylanısı bar terizdi. Onımen baylanıstıruvğa tıyyanaqtı tildik derek uşıraspadı. Alayda, türki halıqtarı üşin “toğız” sanı - kiyeli san ekenin saltımızdağı “bas toğız”, -

“Tobıl” kelimesinin asıl anlamı, kökeni hakkında bu zamana kadar tatmin edici bir araştırma yapılmamıştır.

V. V. Radlov'a göre, Televit dilinde: “tobıl” kelimesi, “büyük, yüksek” anlamında görülürken, Yakutça'da “tobul” şeklinde olup, Kazak dilindeki “temizlemek, basıp geçmek, bozarak geçmek” anlamlarıyla kullanılmaktadır.

Az da olsa bu nehre dökülen kollar da vardır. Taştığı zamanlarda suyu bol olduğundan, yolundaki bütün engelleri yıkıp geçecek güçte olur. İşte, böyle bir özellikten dolayı “Tobıl” ismi verilse gerektir.

Toğızak: Kostanay vilayetindeki nehir ile Alatau'daki geçit ismidir.

Kelime kökeninin nereden ve nasıl geldiği hakkında herhangi bir araştırmaya rastlamadık.

Dışarıdan bakıldığında, sayı ismi olan “dokuz” ile bağlantısı var gibidir. Bununla bağdaştırmaya tatmin edici herhangi bir veri de karşımıza çıkmadı. Ancak, Türk halkları için “dokuz” sayısının kutsal bir sayı olduğunu, geleneğimizdeki “bas toğız”, -

“üş toğız” t. b. (sıylık nemese ayıp ölçemi), “togız kümalak” oyunu aňgartadı. Bül oyun kırgız, karakalpak, kazak, tuva, altay halıktarı arasında jiyi kezdesedi.

Kırgız tili dereginen “toğuvzak” söziniñ mınaday mağinasına tap bolamız: “öz balasın ata-anası türlü pelelerden, büzıluvdan avlaķ bolsın degen oyman satıp alatin dastır bar. Telemine toğız türlü zat beredi de, balanıñ atın Toğuvzak nemese Satıbaldı koyadı”. Osı destır erte kezderde türki halıktarıñda, onıñ işinde kazaktarda da boluvı ğajap emes. Öte kone kezde osınday destırmen esim alğan adam belgili bir özen boiında ne baska jerde ömir ötkizip, onıñ atı jer-suvga koşuvi de ıktıymal, Erte zamanda münday jagdaydıñ bolğandığı tek anız gana emes, tariyh melimetterinen de belgili. “Toğızak” atavınıñ törkinin tek osılayşa joramaldavğa mümkindik bolıp otır.

Toman- Atırav oblısındağı jer atavı.

“üş toguz” v.s. (hediye veya ceza Ölçüsü) ise “toğız kumalak” oyununu hatırlatmaktadır. Nitekim bu oyuna oyun Kırgız, Karakalpak, Kazak, Tuva, Altay halkları arasında sık rastlanılmaktadır.

Kırgız dili verilerinden “toguvzak” sözcüğünün şöyle bir anlamına rastlarız: “Anne baba kendi çocuğunu çeşitli felaketlerden, kötülüklerden uzak olsun düşüncesiyle alıp satabilir” gibi bir gelenek vardır. “Fiyatına dokuz çeşit şey verilir, çocuğun ismi de Tokuzak ve Satıbaldı konulur.” Bu gelenek eski zamanlarda Türk boylarında ve bu boylardan Kazaklarda da olması şaşırtıcı değildir. Daha eski zamanlarda ise böyle geleneklerden isim alan insan belli bir nehir boyunca veya başka bir yerde ömür geçirdiğinden, onun isminin “Yer-Suy”a da verilmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Eski zamanlarda böyle bir durumun olduğu sadece efsane değil, tarih verilerinden de öğrenilebilmektedir. “Togızak” isminin kökenini sadece buna dayandırmak mümkün görünmektedir.

Toman: Atırav vilayetindeki yer ismidir.

Kazak tilinde jeke-dara kezdesip, öz aldına mağına bererlik, münday sözdi kezdestire almadık. “Toman” sözimen tübiri seykes keletin “tomaga-tüyik” qos sözünün mağınası erkimge de tüsinikti.

Türki tilderik qarastıra kelgende tülğası osıgan seykes jene derbes mağınalı sözdi jolıqtırdık. Tuva tilinde “to-maannı” tülğası kazak tiliñdegi “momın, tınış, juvas, baysaldı, salmaqtı” terizdi mağınalardı menşiktenedi. Osılardıñ işinde “tınış” mağınası tabıygat kubilıstarın sıypattavda da qoldanıladı (tınış jel, tınış agıs t. b.). Al yakut tiline kelsek, müñda “tomoon” dıbıstık kұramdağı tülga “keñistik, keñ dala” ügımdarıñda jümsaladı.

Osı derekterdiñ işiñde yakut tiliñdegi söz (“tomoon”) biz eñgime etip otırğan - Kaspiyy teñizinen onşa alıs emes, Atırav oblısıñdağı jazıq dala sıypatına seykes ılgandey. Sondıqtan da “Toman” jer atavınıñ alğashkı, tūñğış mağınası “keñ, keñistik” degen ügımda bolğan dep şamalaymız.

Kazak dilinde kendi başına belli bir anlamı olan ve bu şekilde yaşayan herhangi bir kelimeye rastlayamadık. “Tornan” sözcüğüyle kökeni benzer görünen “tomaga-tuyık” ikilemesinin anlamı ise herkesçe bilinmektedir.

Türk dillerini araştırdığımızda şekli buna benzeyen ve kendi başına anlamı olan bir kelimeye karşılaştırdık. Tuva dilinde “tomaannı” kelimesi Kazak dilindeki “sessiz, sakın, uysal, ağır başlı, ağır” gibi anlamları verir. Onların içinde “sakın” anlamı doğa olaylarını tasvir etmekte de kullanılır (sakın akış, sakın rüzgâr, v.s.). Yakut diline gelirsek onlarda “tomoon” şeklindeki kelime “genişlik, geniş alan” anlamlarında kullanılır.

Bu verilerin içinde Yakut dilindeki “tomoon” kelimesi bizim bahsettiğimiz, Hazar Denizi'nin yakınlarındaki, Atırav vilayetindeki düzlük alan betimlemesine uyar gibidir. Bu yüzden de “Tornan” yer isminin asıl anlamının “geniş, genişlik” olduğunu düşünüyoruz.

Tosın- Torğay oblası Jankeldiyn avdanıntñ batıs jağındağı dala. Dalanıñ biraz jerin şağıl başkan.

“Tosın” söziniñ algaşkı mağnasın, dıbıstık küramın anıqtav üşin, aldımın ertedeğı türki jazba eskertkişteri sözdigine den qoyalıq. Ondaqı “toz” sözi “şañ, topıraқ” degen mağına beredi.

Sözdiñ tübiri “toz” ekeñdigine kemil senemiz. Senimimizge tirek balarlıq tildik derekter mataқ. Öz tilimizdeğı “şañ-tozañ” қос söziñdeğı ekinşi sınarınıñ tübiri –“toz” ekeñdigi melim.

Қазirgi türki tilderiniñ derekteri de osı oyımızga күве болғандаy. Tuba-kiyi tilderinde –“toos”, koman tiliñde - “tos” түлғaları bizdeğı “шаң, topıraқ” түsinigin beredi. Бүдан ери монғол тобындаğı тиздер дереğine жүгинсек те осыларға үқсас түлғалар мен мағыналарға tap боламыз. Монғол tilindeğı “toos”, қалмақ tilindeğı “toosın”; buryat tili jergilikti ерекшелikterinin birinen үşıрасатın “togusun” dıbıstık құрамдaга sözder de “шаñ” үғимında қолданиладı.

Tosın: Torgay bölgesi, Cangeldin ilçesinin batı tarafındaki alan olup bu alanın bir kısmı çakıllarla doludur.

“Tosın” sözcüğünün ilk anlamını, ses yapısını incelemek için, öncelikle eski Türk yazıtlarının sözlüğüne de bakmak gerekir. Nitekim oradaki “toz” kelimesi “toz, toprak” anlamlarını verir.

Kelime kökünün “toz” olduğuna tam olarak eminiz. Bunu ispata yarayacak dil verileri ise çoktur. Ayrıca kendi dilimizdeki “şang-tozang” ikilemesindeki ikinci kısmının kökeninin “toz” olduğu da bilinmektedir.

Bugünkü Türk dillerinin verileri de bu fikrimizi destekler doğrultudadır. Tuva-kici dillerindeki “toos”, Kuman dilindeki “tos” kelimeleri bizdeki “toz, toprak” anlamlarını verir. Bundan başka Moğol grubundaki dillerin kanıtlarına dayanırsak, bunlara benzer kelimeleri ve anlamları da bulabiliriz. Moğol dilindeki “toos”, Kalmuk dilindeki “toosın” ile Buryat dilinin yerli özelliklerini taşıyan “togusun” kelimeleri de “toz” anlamında kullanılır.

Endi osı derekterdi jıynaktay kelip, oy eleginen etkizsek, şañ, topırak jıyiyala kelip kŭmga aynalatını aytpasaq ta aykga dŭniye. Ejelden türki, mongol tobındağı tilderge ortak, “şan” mağınasın beretin “tos” tübirine bizde - ın qosımşası jalğanuvı arqılı qıvmdı jerge atav boltp qalıptasqan desek, şındıqtan onşa alşaq ketpesek kerek. Tipti keybir tilde bizdegi “tosın” tŭlğalas sözdiñ özi de qosımşa qabıldamay-aq “şañ” mağınasın űğındıratının joğarıda kerdıñder.

Turan- Orta Azıyyanıñ soltüstik-batısı men Qazaqstanıñ oñtüstik-batısındağı kepşilik beligi kŭmdı jene sazdı, şöldi jazıq, oypat eñir, geografiyyada - “Turan oypatı” dep atalatın jer.

Altay tavı mañayı men mongol dalasında del osı tŭlğalas jer-suv atavın kŭlağımız şalmasa da, başqa tildik derekter boljam aytuvğa mŭmkindik beredi.

Yakut tilinde “tuvran” tŭlğalas eki sözdiñ biri –“uvt tuvrán” tirkesiñde qoldanılıp, “tılsım tınıştıq; tıp-tı-nış, jum-jırt” űğımın berse, ekinşi tŭlğa-

Şimdi bu verileri bir araya getirip de akıl süzgecinden geçirirsek, toz, toprağın bir araya gelerek kuma dönüştüğünü söylemesek de bu bir gerçektir. Eskiden beri Türk, Moğol grubundaki dillere ortak “toz” anlamını veren “tos” köküne bizde “-m” ekinin eklenmesiyle kumlu yere isim olup kalıplaşmıştır dersek de gerçekten uzaklaşmamış oluruz. Zaten bazı dillerde bizdeki “tosın” gibi kelimelerin ek almadan “toz” anlamını verdiği de yukarıda görülmüştür.

Turan: Orta Asya'nın kuzeybatısı ile Kazakistan'ın güneybatısındaki çoğu yeri kumlu ve bataklık, çöllü düzlük, çukurlu bölge olup coğrafyada ise Turan Çukuru olarak adlandırılan yerdir.

Altay Dağı etrafı ile Moğol düzlüklerinde bu şekildeki Yer-Su ismini duymadıysak da, başka dil verileri bu konuda fikir beyan etmemize yol açmaktadır.

Yakut dilinde “turan” şeklindeki iki sözcükten biri, “ut turan” birleşiminde kullanılıp, “alabildiğine sakinlik”; “tenha, ıssız”, “sessiz sakin” anlamını verirken, ikinci kelime-

“(tuvrañ”) jeke türıp-aķ “sortañ jer” tüşinigine iye. Al çuvaş tilinde osı tülğanıñ tübiri derliktey “tuvr” sözi – “ja-zıķ, tegis” degenge nüşaydı. Tuvngus-mançjur tobindağı tilderdiñ birķatarında: “toron” kalpındağı tülğa bizdiñ tüşinigimizdegi “tınıştıķ” degendi bildiredi.

Osı keltirilgen tildik derekterdegi –“tınıştıķ, jım-jırt”– “tuvran” söziniñ alğaşķı mağınası, al ekinşi mağınası “sortañ jer” bolsa kerek dep şamalaymız.

Bül jerde biz mınaday boljamğa orın berdik. Geograf-galımdardıñ topşılavınşa, qazirgi Türan oypatı erte zamañtsağı teñiz ornı dep tanıladı. Olay bolsa, kürgap kalğan teñiz tübi ösimdik dünüyesine bay bola bermeytini melim. Münday jer el qonıst, mal jayılmı bala almağandıktan, tınıştıķ üyası bolatğanı da davsız. Alğaş şıǵıstan ıǵısıp kelgen türki taypaları sol jerge tap bolıp, jım-jırt tınış eri sortañ jerge “Türan” dep at koyı ıqtıymal.

Qazaqstanıñ batısın mekeñdegen qazaqtar tilinde “türan” sözi jer bederin bildiretin termiyn retinde bügingi-

olan “türan” tek başına “tuzlu yer” anlamına sahiptir. Çuvaş dilinde ise bu kelimenin kökeni denilebilecek “tur” sözcüğü “düzlük, düzlük yer” anlamlarına işaret etmektedir. Tunguz-Mançur grubundaki dillerin bir kısmında: “toron” şeklindeki kelime Kazakçadaki “sakinlik” anlamına gelmektedir.

Bu verilen dil kanıtlarında “türan” kelimesinin ilk anlamı “sakinlik” ve “sessiz sakın”; ikinci anlamı ise “tuzlu yer” olsa gerek, diye düşünüyöruz.

Burada biz şöyle bir yorum yaptık. Coğrafya araştırmacıların düşüncesine göre, günümüzdeki Turan Çukuru eski zamanlardaki deniz yeri olarak bilinmektedir. Öyleyse kurumuş olan denizin dibi bitkilerin yetişmesine elverişli olmadığı malumdur. Böyle bir yerin halkın yerleşmesine ve hayvan otlatılmasına uygun olmadığından, sessizliğin yuvası olacağı da tartışmasızdır. Önce doğudan göçüp gelen Türk toplulukları bu yere rastlayıp sessiz sakın, تنها ve tuzlu topraklarına “Turan” ismini vermiş olmalıdırlar.

Kazakistan'ın batısına yerleşen Kazak dilindeki “Turan” sözcüğü, yüzey şekillerini bildiren bir terim olarak günümüzde-

de  oldanıladı. Mısalı: “t ran”–“tav  stindeki suv jıynalatın oypa  jer”. “T ran” s zini  katısimen jasal an Ma gasgav e irinde “ ızılıt ran” degen jer atı da bar.

B l keltirgen derekterdi   ay- aysısı bolsa da, T ran oypatnı  atavı jonindeki bizdi  pikirimizdi  uvattay t s vge beyim.

T r en- Almatı oblısında ı  zen jene sol oblısta ı E bek ı azak avdanında ı eldi meken atavı.

Basın tavdan alatın  zenni  T r en atalınuvı onı  a ısını  jıldamdı ına baylanıstı ekendigine bir ama tildik derekter kepil bol anday. Tuvvalar s zdik  orında –“d r en”, yakut tilinde - “t r en” dıbıstı  kalıpta aytılatın s zderdin biri - bizdi  tilimizdeki “tez,  ap a ”, ekin isi “jıldamdı ,  ap a dı ” ma ınalarında  oldanıladı. Televitlerde: “t r en”– “ası ıs, jıldam” degen   ım beredi.

Mongol tobında ı tilder i inen mongoldarda ı “t r en”,  alma tarda ı - t r n” t l aları da  azak tilindeki – “tez,  ap a , jıldam”   ımdarın t sindiredi.

de kullanılmaktadır.  rne in: “turan”, “da  tepesinde suyun toplandı ı  ukur yer”dir. Turan kelimesinin eklenmesiyle ortaya  ıkan Mangıstav b lgesinde “Kızılıturan” denilen bir ba ka yer ismi de vardır.

Verilen  rneklerin hangisi olursa olsun, Turan  ukuru'nun adı hakkındaki bizim fikrimizi destekler niteliktedir.

T r en: Almatı vilayetindeki nehir ve aynı b lgedeki Enbek ı azak il esindeki yerle im yerinin adıdır.

 ıkı  yeri da  olan nehrin T r en olarak adlandırılması onun akı ının hızıyla ilgili oldu unu ispatlayan bir ok dil verisi kanıt gibidir. Tuvaların s z varlı ında “d r en”, Yakut dilinde “t r en”  eklinde kullanılan kelimelerden ilki Kazak adaki “hızlı,  abuk”, ikincisi ise “hızlılık,  abukluk” anlamlarında kullanılır. Televitlerde ise “t rg n”, “akı kan, hızlı” anlamlarını vermektedir.

Mo ol grubundaki dillerin i inde yer alan Mo ollardaki “t rg n”, Kalmuklardaki “t r n”  ekilleri de Kazak adaki “hızlı,  abuk, acele” anlamlarına gelir.

Tungus-mançjur tobına jatatin on bir tildiñ segizinde birinde – “tuvrgen”, ekinşisinde “tuvrguvn”, üşinşisinde “tüvrgee” terizdi dıbıstık. kûramdarda kezdesse otırıyap, beriniñ de mağınası –“jıldam, tez” degenge kelip tüyisedi.

Joğarıdağı derekterdi jıynaqtap, tüyindeg kelgende, “türgeñ”. söziniñ tüpki, tüñgiş mağınası –“tez, jıldam” ekenine, onıñ ezi altay jüyesindegi tilderge ortak bolğandığına közimiz jete tüskendey boladı.

Türkistan- Şımkent oblısındağı avdan jene onıñ ortalığı - qala atavı. Türkistan - Orta jene Ortalık Azıyyagıñ türki tektes halıqtarı mekendegen aymak.

Jalpı alğanda bül atavdiñ tüp-törkinin izdestirüvdiñ qajeti jok sıyyaqtı. Öytkeni türki tilinde söyleytin halıqtardıñ jıyıntık atavı ekendigi erkimge ayan. Solay bola türsa da, jeme-jemge kelgende, birigüvden payda bolğan osı atavdağı alğaşkı “türki” nemese “türik” söziniñ ertedegi mağınası neni bildiretindigi köpşilikke beymelim ekendigi belgili. Sondıqtan izdenüv barısında tüyindegen-

Tunguz-Mançur dilleri içindeki on bir dilin sekizinde buna benzer kelimeler görülmekte ve birinde “turgân”, ikincisinde “turgun”, üçüncüsünde “turggââ” gibi şekillere rastlanmakta olup hepsinin anlamı da “hızlı, çabuk”tur.

Yukarıdaki bilgileri toparlayarak, sonuca ulaştığımızda “türgen” kelimesinin asıl anlamının “hızlı, çabuk” ve Altay grubundaki dillerde ortak olduğuna inanıyoruz.

Türkistan: Şımkent bölgesindeki ilçe ve onun merkezinde olan lakenin adıdır. Ayrıca Türkistan merkez ve Orta Asya'nın Türk dili konuşan boylarının yerleştiği yerdir.

Genel olarak bakıldığında bu ismin asıl kökenini araştırmaya ihtiyaç gibidir. Çünkü Türk dilini konuşan boyların topluluk adı olduğu herkesçe bilinmektedir. Böyle olmasına rağmen, sonuca bağlamak gerektiğinde birleşmeden meydana gelen bu kelimedeki ilk kısım “Türkî” veya “türik” kelimesinin eski anlamının ne olduğu, çoğunluk tarafından bilinmediği bellidir. Bu nedenle araştırma sırasında şekillenen-

pikirimizdi kölden en tartuvdı teris körmedik.

Atav eki sözdiñ birigüvinen şıkkan desek, onıñ algaşkıısı “türki”, dürısın aytsak, “türik”, ekinşisi “stan”.

Ertedegi türki jazba eskertkişteriniñ sözdiginde “türk” dıbıstıq kúramdağı sözdiñ eki mağınasın oqıymız: birinşisi –“küşti, küdiretti”, ekinşisi –“erekşe mol, ete bay; şegine jetken”.

“Türik” atavı jenindegi tagı bir derekti V. V. Radlov jasagan sözdikten kezdestiremiz. Onda “türk” tülgasınıñ tert türli mağınası keltirilge. Onıñ algaşkı ekevi türki halqı men türki handıǵına anıqtama berüvge arnalǵan. Sondıqtan oǵan toqtalmadıq. Al üşinşi mağınası bılay túsindirilgen –“batır, batıl, er kaharlı”: tortınşısı –“bilimsiz /nadan/, jırtqı, kañǵıbas”. Radlovtıñ aytuvınşa, “türk” söziniñ osı soñǵı, tertinşi, mağınasınan kaşkaqtap türikter ezderin bül sözben ata-may, ünemi osmandıq degendi ünatağı.

Eriyne, bül songı –“nadan, jırtqı, kañǵıbas” uǵımdarı kezinde türki halıqtarı jerin, elin javlap alǵan başka-

fikrimizi paylaşmayı, yanlı ş görmedik.

Türkistan adı iki sözcüǵün birleşmesinden meydana gelmiştir dersek, birinci kısmı “Türki”, (bize göre doğrusu “türik”) ikinci kısmı ise “stan”dır.

Eski Türk yazıtlarının sözlüǵünde “Türk” şeklindeki kelimenin iki anlamını görürüz: ilki, “güçlü, kudretli”, ikincisi ise “özellikle bol, çok zengin, sınırları zorlayan”dır.

Türk ismi hakkındaki bir başka bilgiye V.V. Radlov'un yaptığı sözlükte rastlamaktayız. Orada “Türk” kelimesinin dört çeşit anlamı verilmektedir. Bu anlamların ilk ikisi Türk toplulukları ile Türk hanlıǵını açıklamaya yöneliktir. Bu yüzden onlar üzerinde durmadık. Üçüncü anlamı: “kahraman, cesur, güçlü yiǵit” olarak açıklanırken dördüncüsü ise “bilgisiz, cahil, vahşi, sersem”dir. Radlov'a göre “Türk” kelimesinin bu sonuncu yani dördüncü anlamından uzaklaşmaya çalışıp kendilerini bu söze dayanarak adlandırmayıp, her zaman Osmanlı demeyi tercih ediyorlar.

Tabi, bu son olan “cahil, valisi, sersem” kavramlarının zamanında Türk boylarının topraklarını, vatanını zapt ettikleri başka-

taypalardıñ avzınan şıkkın, jek korüvşilik netiyjesinen tuvğan devge tuvra keledi, “Türük” söziniñ alğaşkı eri şın mağınası –“batıldık, er jürektilik, batırlık”. Müni türki halıqtarınıñ basınan ötkizgen kıylı tariyhiy derekter de delelde bere aladı.

Birikken sözdiñ ekinşisi –“stan” mağınası ejelden belgili. Ol kebine el, halıq atavlarınıñ soñına jalğasıp keletin, parsı tilinen avısқан қосımша. Mısalı, - Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан және тағы басқалар. Keyde onıñ қосıлуы арқılı belgili bir jerdegi zattıñ moldığı da аңғарıladı, mısalı, gülstan t. b.

Қорıта айтқанда “Түркistan” atavı öзімізге ten söz ben parsı tili жүрнағınıñ қосındısıнан tuvıp, түңгіш мағınası –“Batırlar eli” nemese “Қүдіретtiler mekeni” үғımın меншіктенген dey alamız.

Uvrbañ- Ural men Saratov қалaları аралындағы темір жол бойындағы stansa atı. Osı stansanıñ atavı da türki tilderi, қала berdi, mongol tiline ten sozderden bölse kerek dep şamalaymız. Öytkeni osımen түлғалas қıstav, көl atı yakuvttar mekendegen jerden de kezdesedi.-

grupların ağızından çıkan nefret duyma sonucunda çıkmıştır, açıklamasına uygun düşer. “Türük” kelimsinin ilk ve asıl anlamı “cesaret, korkusuzluk ve kahramanlık”tır. Bunu Türk topluluklarının başından geçen çeşitli tarihi olaylar da ispatlayıvermektedir.

Bileşik sözcüğün ikincisi “stan”ın anlamı eskiden beri bellidir. Bu kelime çoғu zaman topluluk isimlerinin sonuna eklenen Fars dili kaynaklı bir ektir. Örneğın: Kazakistan, Qırғızistan Tacikistan ve diğerleri... Bazen bu ekin eklenmesinde belli bir yerdeki bir şeyin çokluғu da etkili olabilir: Gülistan gibi...

Sonuç olarak, “Türkistan” ismi Kazaqçaya özgü bir söz ile Farsça ekin birleşmesinden oluşup, asıl anlamı “kahramanlar ülkesi” ya da “kudretliler memleketi” olmalıdır diye düşünüyорuz.

Urbah: Oral ile Saratov şehirleri arasındaki demiryolu üzerindeki istasyon ismidir. Bu istasyonun adı da Türk dilleri, en fazla da Moғol diline ait kelime olduğunu tahmin ediyoruz. Çünkü aynı şekilde kalıplaşmış, göl adı Yakutların yerleştiği yerde de görülebilir.-

Mısalı, “Uvrpah”-“eldi meken atı” delinse, “Uvrpahlah”-“köl atavı” degendi okıymız. Barabıyn tatarları tilinde osılargâ seykes “uvrbak” söziniñ mağınası –“kebek”. Al mongol tilinde “uvrvah” dıbıs küramındagı söz bizdiñ ügimimizdagı –“kıyyanat etüv, satılıp ketüv, opasızdık jasav” terizdi maggaalarda koldanıladı.

“Uvrbah” atavınıñ alğaşkı mağınası devge layıqtı-sı - soñğı kersetilgen üş sözdiñ biri bolsa kerek.

Uhtav- Sariarkanıñ oñtüstik-batıs şetindegi üsaq şoqılı, alasa tavlı jer. Jezkazğan oblısında osılayşa atalatın avdan jene onıñ ortalığı bar. Köne türki jazba eskertkişteri sözdik qorında “ülüg” tülğalı sözdiñ “ülken, üli, küşti, biyik, ote” ispettes birneşe mağınaları bar. Bülardıñ kay-kaysısı bolsa da mına eñgime bolıp otırğan tav atavına seykes kelmeydi.

Ertedegi türki tilderinde bül körsetilgen “ülüg” sözinen başka “ülük” dıbıstık küramda ayılatın tülğa da bar. Onıñ beretin mağınası: birde –“şoqtık”, keyde –“eski, tozğan”. Osındagı “Ülük”-tıñ birinşi mağınası “tav” sözimen-

Mesela “Urpah”a “yerleşim yerinin ismi” deniyorsa, “Urpahlah”ı da göl ismi olarak okuruz. Barabin Tatarlarının dilinde bunlara benzeyen “urbak” kelimesinin anlamı ise “kebek” şeklinde söylenen “kepek”tir. Moğol dilinde ise “urbah” şeklindeki kelime bizim dilimizde “iharet etmek, satılmak (mecazî anlamda), hainlik etmek” anlamlarına gelmektedir.

“Urbah” isminin ilk anlamı olarak düşünölebilecek olan anlam Moğol dilinde “urbah” olarak yaşayan kelimenin belirtilen son üç anlamından biri olabilir.

Uhtav: Sariarka'nın güneybatı tarafında bulunan ufak tepeli, alçak dağlı yerdir. Cezkazgan vilayetinde bu ismi taşıyan ilçe ve onun merkezi vardır. Eski Türk yazıtları sözlüğünde “uluğ” yapısındaki kelimenin “büyük, ulu, güçlü, yüksek, çok” gibi pek çok anlamı vardır. Bunlardan bazıları benzer gibi görünse de söz konusu ettiğimiz dağın ismine uygun düşmemektedir.

Eski Türk dillerinde belirttiğimiz bu “uluğ” kelimesinin dışında “uluq” şeklinde bir başka kelime de vardır. Bu kelimenin anlamı bazen “çokluk”, bazen de “eski, yıpranmış”tır. Buradaki “uluq”ın ilk anlamı yani “çokluk” anlamı “tav” (dağ) kelimesiyle-

tirkesip, “Ülük tav” bolıp, sol kezdegi tüsinigi “şoqtık tav” degendi ügındırıp, beri kele, birikken söz kirige kelip, “ülü-tav” alpında turaqtavı nanbaytın nerse emes. Al mongoldarda –“ıylüü”, almaq tilinde ülü” sıyyaqtı sözder bizdin tilimizde –“artık, joğarı” tüsinikterimen mendes. Tegis, jazık jer deñgeyine arağanda, töbe, şoqlardıñ joğarı, artık bolıp körinetinin eskersek, “ıylüü” nemese “ülü” sözderi arkılı da “Ülitav” atavı alıptasuvı şındıķķa juvıķ.

Eñ soñgada, tungus-mançjur tobındağı tilderdiñ biratarında “ala” söziniñ azak tilindegi –“alasa, töbe” mağınaları ornına jümsalatındığın bayaymız.

orıta aytsaķ, “Ülitav” atavı azirgi tüsinigimizdegidey “biyık, ülken tav” degendi bildirmeydi. Onıñ ertedeği tülğası “ülük tav” nemese “ala tav” alpında tirkesip, tünğış mağınası – “şoqtık tav”, “alasa tav” sıyyaqtı üğımğa megzegen. Kele-kele “ülük tav” nemese “ala tav” dıbıstık özgeristerge duvşar boluvı netiyjesinde azirgi kezdegi - “Ülitav” atavı payda bolğan.

birleşip, “Uluq tav” yani “çoklu dağ” olması; bu tamlama zaman içinde birleşik kelime şekline dönüşmesi ve “Ulutav” şekline kadar gelmesi, olmayacak şey değildir. Moğollarda “ilüü”, Kalmuklarda ise dilinde “ülü” gibi sözcükler bizim dilimizde “fazla, yukarı” anlamlarıyla eştir. Düz, geniş yer söylemine bakıldığında “tepe, tepelerin üstü, fazla” olarak görüldüğünü hesaba katarsak, “ilüü” veya “ülü” kelimelerinin aracılığıyla “Ulitav” isminin kalıplaşmış olması, gerçeğe uygun düşecektir.

Son olarak Tunguz-Mançur grubundaki dillerin bir kısmında “ala” kelimesinin Kazak dilindeki “alçak, çok” anlamlarında kullanıldığını fark edebiliriz.

Sonuç olarak, “Ulitav” ismi günümüz anlamıyla “yüksek, büyük dağ” anlamını vermez. Bu kelimenin eski zamanlardaki şekli “uluq tav” ve “ala tav” şeklinde olup, asıl anlamı “çoklu dağ, alçak dağ” gibi anlamları işaret eder. Zaman geçtikçe “uluq tav” veya “ala tav” ses değişikliklerine uğrama neticesinde günümüzde de “ulıtav” ismi ortaya çıkmıştır.

Ürjar- Semey oblgısı jerindegi ozen jene avdan men onıñ ortalığıñıñ atavları. Mündağı avdan jene onıñ ortalığıñıñ atı ozen atımen baylanıstı ekeni aytpasa da belgili.

Bir zerttevşı bül atavdıñ tüp-törkini tuvralı mına sıyyaqtı joramalın üsinadı: “...Ürjar atavı eki komponentten jasalğan... Mündağı or > ür sözi, “tereñ”, al jar –“özen” degendi bildiredi. Sonımen bül atav “teren özen” degen mağınadan jasalğan”. Avtor jer atavın “Ürjar” emes, “Urjar” dep aladı. Başka köptegen derekterde –“Ürjar”. Bül, eriyne, jol-jonekey eskertpe.

Zerttevşiniñ bül tujırımın kolday almaymız. Eñ aldımın zerttevşıge birikken sözdiñ alğaşkıısı – “ür”-diñ tüñgiş mağınasın izdestirüv kajet.

Ertedegi türki jazba eskertkişterinde “ür” söziniñ bir mağınası –“kaşannan, bürınan; uzak” degenge nüşkaydı. Oısı “ür”-ge “jar” tübirin biriktirip, alğaşkı mağınası - “bürıngı jar” desek te bolar edi. Biraq bül boljamımız keñilge qonbaydı.

Ürjar: Semey ilinin bulundığı yerdeki nehir ve ilçe ile onun merkezinin adıdır. Buradaki ilçe ve ilçe merkezinin isminin nehir ismiyle bağlantılı olduğu belirtilmemiş olsa da, gayet açıktır.

Bir araştırmacı bu ismin asıl kökeni hakkında şöyle bir varsayım ileri sürmektedir: “...Ürjar ismi iki öğeden oluşmuştur... buradaki or>ur kelimesi “derin”, “jar” ise “nehir” anlamını vermektedir. Böylece bu isim “derin nehir” anlamından ortaya çıkmıştır.” Yazar yer ismini “ürjar” değil “urcar” olarak almaktadır. Başka birçok veride ise kelime “ürjar” olarak geçmektedir. Elbette bu sadece bir nottur.

Araştırmacının bu fikrini göz önüne almıyoruz. Çünkü öncelikle bu bileşik yapıdaki kelimenin ilki kısmı olan “ür”ün asıl anlamını araştırması gerekirdi.

Eski Türk yazıtlarında “ür” kelimesinin bir anlamı “eskiden, önceden; uzak” a işaret etmektedir. Bu “ür”e “jar” kökünün eklenip, ilk anlamı olan “eski yar, uçurum” da demek uygun düşer. Fakat bu düşüncemiz de, tatmin edici değildir.

V. V. Radlov sözdigindegi derekti bılay köyganda, özimizde köpten beri qoldantlıp keke jatqan, qazır de mağınasın joğaltpağan “biyik” sözimen mendes “ör” tülğası bar. “Ür”-di osınıñ dıbıstıq balaması degendi jön kördik. Al, “jar” sözine “özen” mağınasın zorlap telüv şgaysız. “Jar”-qaşannan özen jağasındağı kılama, tik jer ekendigi erkimge melim. Onıñ törkinin izdestirip jatuvdıñ da kajeti jök.

Sonda “Ürjar” atavınıñ alğaşkı mağınası -”biyik jar” degenmen barabar bolıp şıgadı.

Ürpek- Torğay oblısı Amankeldi avdanındağı jer atavı.

Jer atavı öziniñ tabiyğı jaratılısına baylanıstı berilgen terizdi. Öytkeni jer bederi oyılı-qırlı, erbiyip ösken kuvray ispettes ösimdik te işınara kezdesip otıradı. Joramalıımızdı joqqa şığarmaytın tildik derekterden de qır alağan emespiz.

Türki jazba eskertkişteri tiliñde qazirgi tilimizdegi “tikireygen, sorayğan” mağınaları ornına qoldanılgan –“ürpek” dıbıstıq kúramdağı tülğa kezdesedi.-

V.V. Radlov sözlüğündeki verileri bir tarafa koyarsak, bizde çoktan beri kullanılmakta olan, günümüz de anlamını yitirmemiş “yüksek” sözü ile aynı anlamı veren “ör” kelimesi de vardır, bu nedenle biz “ür”e “Ör kelimesinin ses benzeri” demeyi uygun bulduk. Zira “Jar” kelimesine “nehir” anlamını zorla uydurmak, doğru değildir. Ayrıca “Jar”ın eskiden beri “nehir kıyısındaki uçurum, dik yer” olduğı herkesçe bilinmektedir. Yani bunun kökenini araştırmanın da gereğı yoktur.

Kısacası “ürjar” isminin ilk manası “yüksek yâr, yüksek uçurum” demekle aynıdır.

Ürpek: Torğay vilayetinın Amankeldi ilçesindeki yer ismidir.

Söz konusu yer adı kendi doğal özelliklerine uygun olarak verilmiş gibi görünmektedir. Nitekim yüzey şekilleri çukurlu, tepeli, kendi kendine yetişen Kuray benzeri bitkilere de zaman zaman rastlanmaktadır. Ayrıca bu düşüncemizi destekleyecek dil verileri de elimizde yok değildir.

Türk yazıtlarının dilinde, bugünkü Kazakçadaki “dikilmiş, yükselmiş” anlamlarının yerine kullanılan “ürpek” şeklinde bir söze rastlanmaktadır.-

Müniñ mına jer atavı “Ürpekten” tulğası jagınan eşkanday ayırması jok. Mağına jagınan da eñgime bolıp otırğan jer sıypatına seykes keledi.

Söytip “ürpek” söziniñ ertedeği alğaşkı mağınası –“tikireygen, sorayğan” dep tujırım jasadık.

Şabaktı- Jambıl oblısı Sarısuv avdanındağı özen.

Bül atavğa negiz bolıp türğan – “şabak” sözi ekendigin jene onıñ nendey mağına menşiktenetinin berimiz de bilemiz. Özen atı -öz kezinde üsak, jas balıqtardıñ köp boluvınan kelip şıǵuvı da mümkün. Mümkün ğana emes, solay dep tujırım jasavğa da boladı.

Münday jaǵdayda, “onıñ törkinin izdestirüvdiñ ne qajeti bar” deytin süraq ta orındı. Sonday-aq soñgıtı qosımşasınıñ da keptikti bildiretin, ejelden kele jatқан jürnaқ ekeni de belgili. Degenmen, biz “şabak” seziniñ kazirgi kezde “jas balıq” mağınasında қoldanılatının bilsek te, ertedeği tünğış түsinigine қanıқпız dey almayмыз.

Bunun yer adı olan “ürpek”ten şekil yönünden hiçbir farkı yoktur. Anlam bakımından da söz konusu yerin Özelliklerine uygun düşer.

Böylece “ürpek” sözcüğünün geçmişteki asıl anlamı “dikilmiş, yükselmiş” şeklinde bir sonuca varmış bulunuyoruz.

Şabaktı: Jambıl bölgesi Sarısuv ilindeki nehirdir.

Bu isme temel olan kelimenin “şabak” kelimesi olduğu ve onun nasıl bir anlama geldiğini hepimiz biliriz. Nehir adının zamanında ufak, yavru balıkların çok olmasından kaynaklanmış olması da, mümkündür. Olabilirden öte böyledir diyerek de sonuçlandırabiliriz.

Bu durumda “o zaman bunun kökenini araştırmanın ne anlamı var?” gibi bir soru da akla gelebilir. Ayrıca kelimenin sondaki “-ti” ekinin de çokluk anlamı veren eski bir ek olduğu da bilinmektedir. Demek ki “şabak” kelimesinin günümüzde “yavru balık” anlamında kullanıldığını bilsek de geçmişteki asıl anlamının bu olduğu konusunda eminiz, diyemiyoruz.

Ertedegi türki jazba eskertkişterin zerdelegende “şabak” tek balıqpen baylanıstı ğana emes, başka da tülğalarga tirkeserlik erki bar, derbes mağınalı sez ekendigin añğaramız.

M. Kaşkarıy sözdiginde “çabak” –“jaman, tömen, jetkiliksiz” mağınalarında koldanılğanın, sondağı “çabak , er” tirkesinen bilemiz. Münin mağınası –“naşar erkek” dep túsindirilgen. Keyingi zamandarda “çabak balıq” sözine menşiktelinip, “çabak balıq” –“naşar, üsaq balıq” degendi megzegen.

Şalkar- Aktöbe jene Kekşetav oblıstarnın jerindegi kelder atavı. Aktöbe oblısında osı attas avdan, qala eri temir jol stansası bar.

Dıbıstıq kırılsı jağınan “şalkar” sezine seykes atavlar Kazakstannın baska eñirlerin bılay qoyganda, yakuttar mekendegen jerlerde de kezdesedi. Mısalı, “Çalgariyya”- Bayağıy ezeniniñ oñ salası bolsa, “Çuvkar”- kolatavı. Soñğı “çuvkar” sözün –“1” dıbısı túsirilip ayılğan türi devge boladı.

Eski Türk yazıtlarını incelediğimizde “şabak” gibi sadece balıkla ilgili değil, başka kelimelerle birlikte kullanılabilen ve kendi başına anlamı olan bir sözcük olduğunu da fark ediyoruz.

Kaşgarlı Mahmut sözlüğünde “çabak”ın “kötü, aşağı, yetersiz” anlamında kullanıldığını buradaki “çabak er” tamlamasından anlayabiliyoruz. Bunun anlamı “çaresiz erkek” olarak verilmiştir. Daha sonraki zamanlarda “çabak”, “balık” sözcüğü ile birleşip “çabak balık” yani “çaresiz, yavru balık” anlamına gelmiştir.

Şalkar: Aktöbe ve Kökşetav vilayetlerinin bulunduğu topraklardaki göllerin adıdır. Aktöbe bölgesinde aynı adın verildiği ilçe, kale ve demiryolu istasyonu da bulunmaktadır.

Ses yapısı bakımından “şalkar” sözcüğüne benzer isimler Kazakistan'ın diğer bölgeleri bir yana, Yakutların yaşadığı yerlerde de bulunmaktadır. Mesela “çalgariya” göl ismidir. Bayağı nehrinin sağ kolunu anlatırken “Çukar” göl ismidir. Nihayet “çukar” sözcüğü, “şalkar”daki “1” sesinin düşürülerek söylenmiş şeklidir, diyebiliriz.

“Şalkar” söziniñ kazak tilindegi mağınası erkimge de tüşinikti. Degenmen, keybir sözdikterde: şalkar – “ülken, keñ, baytaq” ügımında berilgen. Munda jetispey türğan bir söz –“kel”. Öytkeni. “şalkar” sözi, köp jağdayda, “köl” sözimen tirkesedi. Ekinşi bir sözdikte bügen karağanda tolığırak tüşinik berilgen: şalkar –“ülken (köz jetpes) köl” delingen.

“Şalkar” sözimen ündes tülğalar başka tilderde sel özgeşe mağına bergenimen, suvğa baylanıstı koldanıladı. Tungus tilinde Amur özeni “Şılqar” dep atalıp, münüñ özi tek “özeñ” degen mağınadan başkanı bildirmeydi. Demek, tungustarşa “şıylkar” –“özen” ügımın gana beredi.

Bizdiñ baykavımızşa, bül atav (“Şıylkar” nemese bizşe - “Şalkar”) jer betindegi suvdatñ er türlü qasıyetine earese, kıymş, kozğalıssa baylanıstı tuvsa kerek. Münday joramalğa keybir türki jene mongol tilderine ten sezder iytermeleydi.

Türki tilderi işinde - yakuttarda: “çalıgır” –“suv şalpılınıñ davsı”, al “çalkıy”- şalpıldav. Tuva tiline kelsek:-

“Şalqar” kelimesinin Kazak dilindeki anlamı herkesçe bilinmektedir. Yine de bazı sözcüklerde: “şalqar” “büyük, geniş, sonsuz” anlamlarında verilmiştir. Burada eksik olan kelime “gördür. Çünkü “şalqar” kelimesi uzun zaman “göl” sözcüğüyle birlikte kullanılmıştır. Diğer bir sözlükte buna nazaran daha geniş bir açıklama yapılarak “şalqar köl, uçsuz bucaksız göl” olarak belirtilmiştir.

Şalkar kelimesiyle sesteş kelimelere diğer dillerde biraz farklı anlamlar verilmekle beraber, suyla ilgili olarak kullanılmaktadır. Nitekim Tunguz dilinde Amur nehri “Şılqar” şeklinde adlandırılıp, “nehir”den başka bir anlam bildirmemektedir. Demek ki Tunguzca “şılqar” sadece “nehir” anlamını da içermektedir.

Bize göre bu ad (yani “Şılkar” veya bizde olduğu gibi “Şalkar”) yeryüzündeki suyun çeşitli özelliklerine, bilhassa da akışına göre ortaya çıkmış olsa gerektir. Bizim böyle bir yorum yapmamıza sebep, bazı Türk ve Moğol dillerine özgü kelimelerdir.

Türk dilleri içinde Yakutlarda: “çalıgır” “su dalgasının sesi”, “çalkıy” ise “çarpmak”tır. Tuva diline gelince:-

“çalgıg” sözi bizdegi “tolkın” ornına jüredi.

Mongol tilinde: “ñalgıya” tülğasınıñ -1) “ülken tolkın, tolkın”; 2) “suvdın şalpılı, sıbdırı” sıyyaqtı mağınaları bar. “Tsalgıy” –“jarga soguv, tolkındav” ügımın beredi, al ılmaq tilinde bizdegi “şalpıldav” ornına –“tsalgıy” sözi ılđanıladı.

Kelgirilgen tildik derekler köl atavına berilgen “şalkar” söziniñ tüp törkini türki, ılala berdi, mongol tobiñdağı tilderge ortaqtıgın, al öte ertedege mağınası –“suv şalpılı”, odan eri “tolkın” bolğandıgın körsegip otır. “Şalkar” atavınıñ törkinin osılayşa topşılav - şın-dıkkı jaqtıñdata tüsedi.

Şamalğan- Almatı oblısınıñ jerindegi özen. Del osınday temir jol stansası jene kaskelen avdanında eldi meken de bar. Atavdın alğışkı iyesi - ezen.

El avzındağı ańız, eñgimeler bül atavdı XVIII ғasırdın bas kezinde Jetisüvda biylik jürgizgen ılmaq hanı - Şamalhan esimimen baylanıstıradı. Şındıǵında, han esimın özenge ekelip tańuv kıysınsız nerse.-

“çalgıg” kelimesi, bizdeki “dalga” yerine kullanılır.

Moğol dilinde: “tsalgia” kelimesinin: 1) büyük dalga, dalga, 2) su dalgası, su çırpıntısı gibi anlamları vardır. “Tsalgıy” ise “uçurum kenarına ılarmak, dalgalanmak” anlamını verir; Kalmuk dilinde ise bizdeki “şıpırtı” yerine “tsal'grh” kelimesi kullanılır.

Çeşitli dillerden verilen bu bilgiler, gölün adı olan “şalkar” isminin asıl kökeninin Türk, en çok da Moğol grubundaki dillerde ortak olduğunu; eski zamanlardaki anlamının ise “su şıpırtısı” sonrasında da “dalga” olduğunu göstermektedir. Şalkar isminin kökeninin bu şekilde açıklanması ise gerçeğe yakın gibi görünmektedir.

Şamalğan: Almatı vilayetinein bulunduğı yerdeki nehrin adıdır. Ayrıca aynı ismin verildiğı tren istasyonu ve Kaskeleng ilçesinde bir yerleşim yeri de vardır. Bu ismin ilk sahibi ise bu nehirdir.

Halk arasındaki efsaneler ve hikâyeler bu ismi 18. asrın başlarında Cetisuv'u yöneten Kalmuk hanı Şamalhan ismiyle bağdaştırır. Aslında han ismini getirip de nehre vermek, olmayacak bir şeydir.-

Osı sebepten de onıñ payda boluv jolın tildik derekterge süylene otırıp deleldegen orındı.

Bül atavdıñ tüptegi tuvralı bir zerttevşı pikiri mınaday: “çamal” – “salkın”, “ğan” “say, şatkal”. Osı eki tübirdin qosşuvşan “çamalğan” sözi tuvıp –“Samal say” sıyyaqtı mağına beredi”. “Çamaddıñ” “samalga” aynaluvı zandı delik, biraq “ğannıñ” “say” mağınasına ıyelik etüvi tañtsandıradı. Soñdıqtan da biz başqa bir derekterdi köldeneñ tartpaqız.

Eñ aldımın ejelgi türki tilderi dereğine den qoyalıq. “Şam” nemese “Çıym” tülğalı sezder –“dalada ösetin, deni adam jevge jaramdı esimdik türı” degen mağına beredi, münü qazirgi qazaq tiliñde “qarabas şalğın” dep ataydı. Erteдеgi türki tilderine ten ekinşı bir derek: “çümğan” dıbıstıq quramдаğı sözdiñ eki türli mağşası bar: 1) japıraqtarı salalı ösimdik; 2) şalğın, köğaldı jer.

Alatavdıñ saltüsgik bavrayında, oypañ jerde ağıp jatқан ezen boyınıñ şalğındı, kögalğa bay boluvı tabıyğı kübılıs. Jaratılıstıñ osı bir qasiyetin eskersek, qazirgi “Şamalğan” atavın-

Bu yüzden de onun ortaya çıkış yolunu dil verilerine dayanarak ispatlamak doğru olur.

Bu ismin kökeni hakkında bir araştırmacının fikri şöyledir: kelimenin ilk kısmı yani “çamal”(serin) “salqın” (serinlik); “ğan” ise “sırt, bayır”dır. Bu iki kökün birleşmesiyle “çamalğan” sözcüğü ortaya çıkmış “serin sırt” gibi anlama sahip olmuştur. “Çamal”ın “samafa (serin rüzgâr) dönüşmesi normal diyelim; fakat “-ğan”ın “sırt” anlamına gelmesi şaşırtıcıdır. Bu sebeple de biz başka bir veriyi derinlemesine incelemek istiyoruz.

Öncelikle eski Türk diline ait verilerine bakalım, “şam” veya “çim” yapısındaki kelimeler “kırdı yetişen, insanın beslenmesine yarayan bitki çeşidi” anlamlarına gelmekte; günümüz Kazakçasında ise “karabaş şalğın” diye adlandırılmaktadır. Eski Türk dillerine Özgü ikinci bir kanıt da: “çümğan” şeklindeki kelime olup, iki anlamı vardır: 1) yaprakları damarlı bitki, 2) çayır, otlak yer.

Alatav'ın kuzey tarafında çukurdan akıp geçen nehrin kıyısının çayır, otunun bol olması doğaldır. Doğanın bu özelliğini hesaba katarsak, bugünkü “Şamalğan” isminin-

ertedeği tilimizge ten “çümğan” sözimen baylanıstıra kıarasak, şındıktan onşa jıraķķa ketpey, kerisinşe jaķıńday tüsemiz be degen oydamız. O sı boljamımızdı negizge alsak, “şamalğan” özeni, būgingi túsinigimizdegi – “kegaldı” özen, “şalgındı” özen mađınasıń bermek. “Çümğan” tůlğasıńıń keyin keke “Şamalğan” ķalıp deyin özgeriske túsüvi tildegi zandılıķķa kayşı kelmeydi. “Şamalğan” seziniń tórkini tuvralı bizdiń tůyińdi pikirimiz osınday. Alayda, bül atavmen baylanıstıruvga tórarlıķtay tađı bir tildik derekterdi kersete ketüvdi mıtısıet dep bildik.

Arab tilińde “şıymal” tůlğalı sózdiń: 1) “soltüstik”; 2) “sol jaķ” sıyyaķtı mağınaları bolsa, parsı tilinen de “şemal” nemese “şamal” tůlğalarınıń tuvra arab tilindegidey ügımdarın üşıratamız. Jüyesi basķa til bolğandıktan, “Şamalğan” atavın olarğa aparıp telüvdi jón kemedik.

Şortandı- Kóķsetav oblısındağı kel men kıostanay oblısındağı Jetıķara avdanındağı ezen atavları. Sonday-aķ, Aķmola oblısında osı attas avdan, onıń ortalığı jene temir jol stansası bar.

eski dilimize özgü “çümğan” kelimesiyle ilişkilendirirsek gerķekten fazla uzaklaşmayıp, tam tersine daha da yaklaşıcağımızı düşünebiliriz. Bu varsayımımızı temel alırsak “Şamalğan” nehri bugünkü Kazakçada “otlaklı nehir, ķayırılı nehir” anlamını verecektir. Çümğan kelimesinin zamanla “şamalğan” kelimesine dönüşmesi ise dilin ses olaylarına ters düşmez. “Şamalğan” kelimesinin kókeni hakkında bizim asıl fikrimiz bu şekildedir. Ancak bu isimle bağdaştırılabileceğimiz bir basķa veriyi göstermeyi de bir zorunluluk olarak düşünöyoruz.

Arap dilinde “şimal” şeklindeki sözün: 1) kuzey, 2) sol taraf gibi anlamları bulunmakta; Farsçadaki “şemal” ve “şamal” şekilleri de Arap dilindeki gibi aynı anlamlara geldiği görölmektedir. Sonuç olarak farklı dil ailesinden olduğu için “şamalğan” ismini bu anlamlarda düşünmedik.

Şortandı: Kóķsetav vilayetindeki göl ile Kostanay bölgesindeki Cetiķara ilçesindeki nehir isimleridir. Aynı zamanda Aķmola bölgesinde aynı adın verildiği ilçe, onun merkezi ve tren istasyonu vardır.

Köl bolsın, özen bolsunş öz atavların sonı mekendegen balıqtıñ bir türi - şortanmen baylanıstı algandıǵı davsız. Bül suvlardaǵı şortannıñ köptigi-dı jürnaǵı arqılı körsetilip tür. Sırt qaragañda, atav törkininde izdestirerliktey eş nerse qalmaǵan terizdi. Biraq atavǵa negiz bolǵan – “şortan” sözi neni ańǵargadı. Mesele - osı jöniñde.

Tüsindirme sözdikte balıqtın bül türi –“denesi üzınşa, bası sopaqşa kelgen... ülken balıq” dep sıypatıladı. Osındaǵı “üzın”, “soyaak” sözderi “şortannıñ” törkini jöniñdegi joramalıımızǵa arqav bolǵalı otır.

Bizdegi “şortan” buryattıñ edebiy tilinde –“süvrhaz” bolıp aytıladı, bul bizdegi “şortannıñ” kışirek türiniñ atavı “şoraǵaymen” seykes. Buryat tiliniñ jergilikti erek-şelikteriniñ birindegi “sordon” sözi bizdegi “şortanǵa” juvıǵay tüsedı. “Sordon” öziñiñ negizin, buryat tilin zerttevsiler, sol tilde bizdegi “üzın”, “sopaqşa” maǵınaların beretin –“sordogor” tülǵası dep bileği. Bül pikirge qosıla otırıp, biz mına bir joramalǵa den koydıq: -sözdin tübiri –“sord”, al-on bizdegi –an-

Göl olsun, nehir olsun kendi isimlerini orayı mekân eden balıǵın bir türi olan şortanla (turna balıǵı) baǵlı olarak aldıǵı tartıslamaz. Bu sulardaki turna balıǵının bolıuǵı konusunda kelimeye eklenen “-dı” eki kanıt olarak gösterilmektedir. Dıśarıdan bakıldıǵında, kelimenin kökeninde araştıracak bir şey yokmuş gibi görülebilir. Fakat isme temel olan “şortan” kelimesi neyi anlatmaktadır? Asıl mesele, budur.

Açıklamalı sözlükte balıǵın bu çeşidi “vücudu uzunca, kafası yumurta gibi uzamış... büyük bir balıq” olarak açıklanır. Buradaki “uzun”, “oval” kelimeleri “şortan”ın kökeni hakkındaki varsayımımıza destek olmaktadır.

Bizdeki “şortan”, Buryatlarm edebi dilinde “surhae” olarak geçer, bu bizdeki “şortan”ın daha küçük çeşidinin adı olan “şoragay” ile aynı anlamdadır. Buryat dilinin yerli özelliklerinin birindeki “sordon” kelimesi bizdeki “şortan”ı karşılar. Buryat dilini araştıranlar “Sordon” kelimesinin temelini konusunda söz konusu dilde Kazakçadaki “uzun”, “oval” anlamlarını veren “sordogor” kelimesidir, der. Bu fikre katılarak, biz şu varsayımın üzerinde durduk: Kelime kökü, “sord” olup, “-on” eki ise bizdeki “-an”-

qosımşasınıñ dıbıstıq türi bolsa kerek / mısalı, saz+an –“sazan” jöne t. b./. Al “sordon” söziniñ, bizdin tilimizge “şortan” oluvı –Türki, mongol tobındağı tilderdegi “s” men “ş”, “d” men “t” dıbıstarınıñ söykestik zañınan tüğan kübılıs

Şubalañ- Torğay oblısı, Jankeldiyn avdanı jerindegi eldi meken atavı. Avdan ortalığı - Torğay poselkesiniñ şığısında 20 şaqırımday jerde, Torğay özeniniñ oñ jağasında ornalasқан.

Qazirgi tilimizde sın esimege jatatın “şubalañ” sözi bar. Onıñ mağınası –“uzın, sozılıñkı” ekeni belgili. Eñgime etip otırğan mına “şubalañdı” sonımen mağınalas dep qaravdıñ kıysını joқ sıyyaқtı.

İzdestire kelgende, türki tilderi işinen tuvvalardıñ “şovaalañı” sözine kez bolıp, mağınasınıñ –“qagilez, pısıq” ekendigin bildik. Odan eri qarastıra tuskende bül tülğalas eri mağınalas söz mongol tobındağı tilderde de barlığı bayқaldı. Mongoldarda “tsovo”, qalmaq tilinde “şuvluvn-şuvdrmag” tülğalı sözder bizdiñ ügımımızdağı “qagilez, pısıq” mağınaların beredi.-

ekinın ses değışimine uğramış şekli olsa gerek. Mesela saz+an=sazan olmuştur. “Sordon” kelimesinin ise, bizim dilimizde “şortan” olması Türk, Moğol grubundaki dillerdeki “s” ile “ş”, “d” ile “t” seslerinin benzerliğinden ortaya çıkan olaydır.

Şubalan: Torğay iline bağılı Jangeldin ilçesin bulunduğı yerleşim bölgesinin ismidir. İlçe merkezi, Torğay bölgesinin doğusunda, yaklaşık 20 kilometre uzakta, Torğay nehrinin sağı kıyısında bulunmaktadır.

Günümüz Kazakçasında sıfat gibi kullanılan “şubalan” kelimesi bulunmaktadır. Bu kelimenin anlamın ise “uzun, uzanmış” olduğı bellidir. Söz konusu bu “şubalan”ı “sozılınq”ın eş anlamlı olarak görmenin gereğı yok gibidir.

Araştırma sırasında, Türk dili konuşan Tuvalarda “şovaalangı” sözcüğüne rastlayıp anlamının “kıvrak, çevik” olduğunu öğrendik. Araştırmalar derinleştirildiğinde buna benzer aynı anlamlı sözlerin Moğol grubundaki dillerde de olduğı farkedilmiştir. MoğolUarda, “tsovo”, Kalmuk dilinde “şulun-şudrmag” şeklindeki kelimeler Kazakçadaki “çevik, kıvrak” anlamlarını vermektedir.-

Soñğı eki tildegi “tsovoo”, “şuvluvn” sözleriniñ kaysısın alsak ta dıbıstık kuramı jaǵınan tuva tilindegi “şovaalañı”, bizdegi “şübalañnan” onşa alşak emes. Al, maǵına jaǵınan qazaq tilindegi “şübalañga” kep juvısa bermeydi.

Alayda, bizde de erte közderde “şübalañı” “pısıq, qaǵilez” maǵınaları bolǵan dep joramal jasaymız. Bügan bizdi jetektep otırǵan mına sıyyaqtı jaǵdaylar. Torgay özeni, biz eñgimelep oǵırǵan tüsta /tasıǵan kezde/ tez, kızu, şapşañ aǵın, biraz jerge bargan soñ arnasınan asıp, jayılı ketedi. Bül tüsta onıñ şapşañ agatın sebebi - kırdan oypanga qaray betteydi. Özenniñ osı şatıpañ, tez aǵısın beynelep kersetüv üşin, erte zamanda bizde de bolǵan “qaǵilez, pısıq” ügimindegi “şübalañ” sezi qoldanılıp, özen atı qalpında saktalıp, osı kezge deyin jetüvi gajap emes. Keyin kele ezen aǵısına berilgen bül atav onıñ jaǵasında ornaǵan eldi mekenge avıskan desek, onşa büra tartkandık batmas dep oylaymtz.

Şundja- Almatı oblısındaǵı Üyǵır avdanınıñ ortalıǵı.

Son iki dildeki “tsovoo”, “sulun” kelimelerinin hangisini alırsak alalım ses yapısı bakımından Tuva dilindeki “şovaalangı” bizdeki “şubalang”dan pek de uzak deǵildir. Ancak anlam bakımından bu kelime Kazak dilindeki “şubalang”a pek uymamaktadır.

Aslında biz, eski zamanlarda Kazakçada “şubalang”, “çevik, kıvrak” anlamlarında kullanılmış olmalıdır, diye düşünüyöruz. Bizi bu düşünceye yönlendiren şey ise, işte şu durumlardır: Torgay nehri, taştıǵı zaman çabuk, hızlı, çağlayarak bir müddet aktıktan sonra yataǵından taşar; yayılır gider. Bu sırada onun hızlı akmasının sebebi tepeden aşağıya doğru yol almasıdır. Nehrin bu hızlı, süratli akışını tarif etmek için eski zamanlarda bizde de olan “çevik, kıvrak” anlamındaki “şubalan” sözcüğü kullanılırdı. Bu nedenle söz konusu kelimenin nehir adı şeklinde kalıplaşıp bugüne kadar gelmesi, şaşırtıcı deǵildir. Daha sonra nehrin akışına verilen bu isim onun kıyısında bulunan toplulukları başka topraklarda yerleşmeye zorladığını söylersek, gerçekten uzaklaşmış oluruz diye düşünüyöruz.

Şundja: Almatı bölgesindeki Uyğır ilçesinin merkezidir.

Eñ aldımen aytatın nerse bül atavdıñ jazıluvı türlişe.” Kazak sovet entsiyklopediyyasında” “Şonja” kalpında jazılğan. Sarı üygırlar tilinde – “çundja”. Һartağa түsirilgende soñğı – “çundja” tülğası saқталған. Biz bolsaq, E. Қoysıbayevtıñ soñğı şıққан /1985/ “Sözdiginde” jazılğan нүсқanı aldık. Osı “Sözdik” ıyesı “Şündja” atavınıñ törkini jöninde mınaday melimet beredi: “S. E. Malovtıñ “Sarı üygır tilinde” “çuvndja” tülğası “keñ jay (tanap)” menindegi tirkes” delingen.

Avtordıñ osı siltevi boyınşa, biz de sol S. E. Malov kitabına nazar saldıq. Oñda:

“Çundja- üygır ruvınıñ atavı – “çoñıl” tarmağı; “çuvnsa” sözін karañız” delingen. Osı silteme boyınşa, “çunsaga” berilgen anıqtamanı oқıғаñda, bül da “çundjamen” mazmüñdas bop şıqtı. Bül körsetilgen anıqtamalartsan “keñ jay” degen mağınanı kezdestire almadık, onıñ ornına, kazakşa aytsaq, “üysr ruv-teginiñ bireviniñ aga” degeñtsi түsindik. Jene “çuñdja” sözінş keyingi “kıt”-kısқargan sözi -”kıtay tilinen” degeñdi añgartsa kerek. Demek, “çuvñdja” atavı türki tidderi bılay түrsın, Altay-

İlk olarak söyleyeceğimiz şey bu ismin çeşitli yazılışlarının olduğudur. Kazak Sovyet Ansiklopedisinde “sonca” şeklinde geçer. Sarı Uygurların dilinde ise “çundca”dır. Bu kelime haritalara geçirilirken “çundca” şekli esas alınmıştır. Biz ise, E. Koyşibayev'in 1985 yılında basılan sözlük nüshasını esas aldık. Yazar “şundca” isminin kökeni hakkında: “S.E. Malov'un Sarı Uygur dilinde çundca şeklinde ve geniş alan anlamındaki tamlama” demektedir.

Yazarın verdiği bu bilgiye göre, bizde bu S.E Malov'un kitabına göz attık ve:

“Çunjca-(kıt) Uygur kabilesinin ismidir. “Çongıl” kolu; “çunsa” kelimesine bakın” denilmektedir. Buna göre, “çunsa” için yapılan açıklamayı okuduğumuzda, buda “çundca” ile aynı anlamda karşımıza çıkmıştır. Bu gösterilen açıklamalardan “geniş alan” anlamına rastlayamadık; onun yerine, Kazakça söylersek, bu kelimeyi “Uygur kabile kökeninin birinin ismi” olarak anladık. “Çundja” kelimesinden sonraki “kıt.” şeklindeki kısaltılmış sözcük “Kıtay (Çin) dilinden” anlamını verse gerek. Demek ki “çundca” ismi Türk dilleri bir yana Altay-

jüyesindeki tidtserge evelden menşikti emes eken. Ogan jöne mına bir tildik derekter küve bolğaıday. Mongol tobına jatatin tilder işinde tek kılmaqtardan ğana dıbıstıķ kūrāmı jağınan “şundjağa” seykes “çondj” sezi üşirasadı, mağınası –“şirkev /tserkov/”. Mongol tilinen münday tülğalı sözdi tappadıķ. Osığan karağanda, kılmaqtarga öte erte zamanda, kıtaylarmen körşi türğan kezderde avıssa kerek. Bül oyımızdı tağı bir melimet anıķtay tüsedı.

Mançjur tilindeki “kıtay sözi” dep körsetilgen –“şandjıyn” tülğası bizdiñ tüsinigimizdeki –“bekinis, korgan” mağınasın beredi. Al kıtay tilinde: “tavdağı bekinis” –“şançjay” kılıpında aytıladı.

Körsetilgen derekterge süyenip, “Şundja” atavınıñ alğaşķı törkini kıtay tili, al onıñ bül tildeki tüñğış mağınası – “korgan, bekinis” devge boladı. Sarı üyğırlardıñ kıtaylarmen erte kezden kalıptasķan karım-katınası dinine ğana emes (sarı üyğırlar budda dininde) tiline de, taypa, ruv atavlarınıñ payda boluvına da ülken ıķpal jasagandığı tarıyhtan melim.

grubu dillerde bile daha Önceden hiç görülmemiştir. Ona da bazı dil verileri, bu duruma tanıklık edecek gibidir: Moğol grubundaki diller içinden sadece Kalmuklardan ses yapısı bakımından “şundjag”ya benzer “çondj” kelimesine rastlanır, anlamı ise “kilise”dir. Moğol dilinde bu şekilde bir kelime bulamadık. Bu bilgiye göre, bu kelime (çondj) Kalmuklara çok eski zamanlarda, Çinlilerle komşu oldukları sırada geçmiş olsa gerek. Bu düşüncemizi başka bir veri de ispatlamaktadır:

Mançur dilinde “Çince bir söz” olarak gösterilen “şandcin” kelimesi Kazakçada “kale” anlamını verir. Çince de ise bu kelime yani “şandcin”: “Dağdaki kale”, “Şandçjay” şeklinde söylenir.

Gösterilen verilere dayanarak “şundja” isminin asıl kökeni Çince olup bu kelimenin Çincedeki ilk anlamı ise “kale” diyebiliriz. Sarı Uygurların Çinlilerle eski zamanlardan beri süregelen ilişkisi sadece dinine değil (Sarı Uygurlar Budist’tir) diline de tesir etmiş; topluluk, kabile isimlerinin ortaya çıkışında da büyük yardımı olduğu, tarihten anlaşılr.

Şırşık- Özbekistan men Kazakstan şekarasındaki özen. Osi attas kala jene temir jol stansası, soñtsayak Özbekistan men kazakstannıñ Sariağaş avdandarı jerinde kanal da bar.

Edette, özen suvı tasıp, keyin kürgay baştağanda suvı tartılğan jerlerdin batpaqtı da balşıqtı bolatını belgili. Osi bir tabıygat kübılısg, engime bolıp otırğan özen töñireginde, erterek kezderde molırağ kezdesip, batpaqtı kalpına karay “şırşık” özeni atavına ıye bolğan degen topşılav jasamaqpız. Eriyne, bül jöramaltmızdı kostarlık tildik derekke dilgermiz.

Ol dilgerliktiñ meni mınada. qazirgi tilimizde ertede sözdik qorımızda bolğan köptegen sözder ümitilip, bügingi künde qoldanıluvdan mülde qalıs qalğan. Sonday sözderimizdiñ biri - qazirgi –“batpak” söziniñ sıynoniyemi –“şırşık”. Bül sözdi qazaqtarda koldangandığın V. V. Radlov sözdigi arqılı tavıp otırmız.

Söytip “Şırşık” attı özen atavın qazirgi tüsinigimizge avdarsaq, “batpak” nemese “şalşıq” degendi üğindiradı.

Şırşık: Özbekistan ile Kazakistan sınırındaki nehir ismidir. Aynı ismi taşıyan şehir, tren istasyonu hatta Özbekistan ile Kazakistan'ın Sariağaş ilçesinin bulunduğu yerde birde kanal vardır.

Genelde nehir suyu taşıp, daha sonra kurumaya başladığında suyunun çekildiği yerlerin bataklık ya da balçık olduğu bilinmektedir. Doğanın bu olayı, söz konusu nehrin etrafında, daha eskilerde sık olup, bataklığın özelliğine bakılarak “şırşık” kelimesinin nehre ad olduğunu ortaya koymak istiyoruz. Elbette bu varsayımımızı ispatlayacak kanıtlarımız da vardır.

Bu veriler ise şunlardır: Günümüz Kazakçasında eskiden kelime hazinemizde olan pek çok sözcüğün unutulup, günümüzde tamamen kullanımdan çıkmıştır. Böyle kelimelerin biri “çamur” kelimesinin eş anlamlısı olan “şırşıq”tır. Bu kelimenin kazaklarda kullanıldığına V.V. Radlov'un sözlüğüne dayanarak söylüyoruz.

Böylece “Şırşık” adında nehir ismini günümüz Kazakçasına çevirirsek, “çamur” veya “birikinti” anlamını verecektir.

Irgız- Aqtöbe oblısınıñ qarabütäk jene İrgız avdandarı jerindegi özen. Sonday-aq Aqtöbe oblısında osı özen atımen attas - İrgız avdanı, onıñ ortalığı İrgız eldi mekeni bar.

Köptegen türki tilderine ten derekterdi şolıp ötkende mınalardı bayqadık. Qazirgi kazak tilindegi “eski, köne” sıyyaqtı sözderdiñ mağnasın: tofa tilinde –“erhiy”, tuvalarda - ergiy, yakuttarda - erge, sarı üygırlar tilinde “erke” dıbıstıq kūramındağı tūlgalar bere aladı eken. Al ħakas tilinde “ıyrgı” –“eski” ügimında koldanıladı, ħakas tilin erekşe kōrsetüvimizdiñ meni mınada - ħakas avtonomıyyalı oblısınıñ jeri arqılı Çuvlım özeniniñ salası -Iyrgı üvuvs etedi. “Iyrgı üvuvs” atavın öz tilimiz tūrgışşan alıp karağanda tūsine bermeymiz, ħakas tilinde “ıyrgı” söziniñ mağnası –“eski” ekendigin bilemiz. “Uvuvs” bolsa, ħakas tilinde “özen” degen mağına beredi. Sonda ħakas tilindegi “Iyrgı üvuvstıñ” kazakşası –“eski özen” bolmaq.

“Uvuvs” söziniñ erte kezderde “özen” mağnasın bergendigin eski jazba eskertkişterde kezdesetin –“ügüz” tūlgası da rastaydı. “Uvuvs” -tıñ “özen” tūsinigine iye bolmastañ bürin “suv”-

Irgız: Aqtöbe bölgesinin, Kabutak ve İrgız ilçelerinden geçen nehrin adıdır. Aynı zamanda Aqtöbe bölgesinde bu nehirle aynı adı taşıyan İrgız ilçesi, onun merkezi ve İrgız yerleşim bölgesi vardır.

Türk dillerine özgü birçok veriyi gözden geçirdiğimizde şunları fark ettik: Günümüz Kazakçasındaki “eski, köhne” benzeri kelimelerin anlamını: Tofa dilinde “erhi”, Tuvalarda “ergi”, Yakutlarda “erge”, Sarı Uygurların dilinde ise “erke” şeklindeki kelimeler vermektedir. Hakas dilinde ise “irgi”, “eski” anlamında kullanılır. Hakas dilini Özellikle göstermemizin sebebi şudur: Hakas özerk bölgesinin topraklarından Çulun nehrinin kolu olan İrgi Uus geçer. “İrgi Uus” kendi dilimizin özellikleriyle baktığımızda anlayamayız. Hakas dilinde “İrgi” sözcüğünün anlamının “eski” olduğunu biliyoruz. “Uvuvs” ise Hakas dilinde nehir anlamındadır. O zaman Hakas dilindeki İrgi Uus'un Kazakçası “eski nehir” olmalıdır.

“Uus” kelimesinin geçmişte “nehir” anlamını verdiğini eski yazıtlarda rastlanan “ügüz” kelimesi de ispatlamaktadır. “Uus”un “nehir” anlamını sahiplenmeden önce “su”-

mağnası menşiktengendigine mongoldardaki “uvs”, tungus-mançjur tilderindeki “oso” tülğaları küve.

Söytip İrgız özeniniñ atavı da Altay töñireginen ertede batışka қарай көніс авдаған рув, таппалармен илесе келди деуге делелдің мөл екендигін көріп отырсыңдар. Алғаш “ıyrgı üvuvs” atalğan özen, бірşama дıбıstıқ өзгеристерден кейін, қазақ тилинде - ”İrgız” тұлғasında калыптасқан...

İle- Almatı, Taldıқorgan oblistarı jerindegi özen. Almatı obdısında osı attas avdan da bar. Münday atavlar қатарına İle Alataві da қосıladı.

“İle” söziniñ törkinin zerttevvşilerdiñ biri –“jel”, “esüv” sözderimen baylanıstı dep қараса, ekinşisi –“ile” tұлғasın түbir jene қосımşaga belip, “ıy” түbiri түrki tilderinde “ılғal”, “suv” mağınalarında қoldanılsa, “-la” -köne жүрнақ degendi aytadı. Eşbir tildik derekterden “suv, ılғal” mağınasın menşiktengen “ıy” түbirin közdestire almadıқ. Al birinşi zerttevvşiniñ “ileni” “jelmen” baylanıstıruvın delelderlik deregi joқ.-

anlamında kullarıldığı Moğollardaki “us”, Tungus-Mançur dillerindeki “oso” kelimesi de göstermektedir.

Buradan hareketle İrgız nehrinin ismi de Altay etrafında eskiden batıya doğru göç eden kabile, gruplar ile birlikte geldiğini söyleyecek yeterli bilginin kadar olduğunu görüyorsunuz. Önceleri “İrgi Uus” nehir adının, birçok ses değışikliklerinden sonra, Kazakçada “ırgız” şeklinde kalıplaşmıştır.

İle: Almatı, Taldıқorgan vilayetlerinin olduğı yerdeki nehirdir. Almatı bölgesinde aynı ismin verildiğı ilçe de vardır. Bu isimlere Alatav da girmektedir.

“İle” kelimesinin kökenini araştıranlardan biri “rüzgâr”, “esmek” kelimeleriyle bağdaştırırken, diğeri ise “ile” kelimesini köküne ve eklerine ayırıp, “i” kökünün Türk dillerinde “nem, su” anlamlarında kullarıldığını, “-la”yı ise “eski bir ek” olarak tanımlamaktadır. Hiçbir dil verisinden “su, nem” anlamlarına gelen “i” köküne rastlayamadık. İlk araştırmacının ise “ile”yi “rüzgâr”la bağdaştırmasının hiç bir dayanağı yoktur.-

Osı sebeptermen biz olardıñ boljamdarın kıostavdı jön kórmedik.

“İleniñ” törkinin izdegende aldımın tavdıñ –“İle Alataví” atalatının eske alğan dürıs. “Alatavdıñ” aldında turgan “ile” tülğasıñıñ men-jayın anıqtav üstinde mına bir derekke tap boldıq. Tungus-mançjur tobındağı keybir tilderde “iyliy” dıbıs kıuramındağı söz bizdiñ kıazirgi tüsinigimizdegi “kıüz, şıñ” mağınalarında kıoldanıladı eken. Al, kıüz ben şıñ kıayda boladı? Eriyne, tavlı jerde. İle Alatavíniñ atavın osı joramalıımız boyınşa tüsindirsek, “kıüzdi” nemese “ şıñdı Alataví” bolıp şıkpak. Münı mına üzindi de anıqtay tüsedı: “İle Alataví - Tyan-Şan tav júyesiniñ soltıüstigindegi biyik tavlı jota” / Kıaz. sov. entsiyklopediyası/.

Özen öz bastavın tavdıñ kıüzınan (şınınan) alsa, al öte erte zamanda atalarımız “kıüzdi” başkaşa –“iyliy” degen bolsa, özenge berilgen atav da “İyliy” bolmak koy. Uvakııt ozğan sayın, tildegi dıbıs özgerister zañdılığına kıaray, “iyliy” kele-kele “ile” dıbıstık kıuramına jetken.

Bu yüzden de biz bu varsayımları desteklemeyi doğru bulmadık.

“İle”nin kökenini araştırdığımızda öncelikle dağın “İle Alataví” şeklinde adlandırıldığını göz önünde bulundurmak doğru olacaktır. “Alataví”ın önünde olan “ile” kelimesinin anlamını araştırırken şu bilgiye ulaştık. Tunguz-Mançur grubundaki bazı dillerde “ili” şeklindeki kelime günümüz Kazakçasındaki “uçurum, zirve” anlamlarında kullanılmakta imiş. “Uçurum ile zirve nerede olur peki? Tabi ki dağlı bölgelerde. İle Alataví'nın ismini bu varsayıma göre açıklarsak, “uçurumlu” veya “zirveli Alataví” ortaya çıkacaktır. Bunu şu alıntı ispatlamaktadır: “İle Alataví, Tanrı Dağları dizisinin kuzeyindeki yüksek tepeli dağ” (Kazak Sovyet Ansiklopedisi).

Nehrin asıl kaynağı dağın zirvesinde ise, eski zamanlarda ise atalarımız “uçurum” yerine “ili” demişlerse nehre verilen isim de “ili” olmalıydı. Zaman içinde, dildeki ses değışikliğı kurallarına göre “ili”, “ile”ye dönüşmüştür.

Tüyindey kelgende, “İle özenin”
bügingi küngi mağınasına beyimde sek –
“Küz” nemese “Şıñ” özeni alpında
tüsendirilmek. Al İle Alatavı –“Küzdı
Alatav” degendi bildiredi.

Sonuç olarak “İle Nehri'ni
bugünkü anlamına göre incelersek
“uçurum” veya “zirve” nehri şeklinde
düşünölmelidir. “İle Alatavı” ise
“Uçurumlu Alatav” anlamını verir.

BİBLİYOGRAFYA

-KİTAPLAR-

AKA İsmail; Türk Dünyası Tarihi, Ege Üniversitesi Yayınları, Edebiyat Fakültesi Yay. Nu: 152, İzmir 2009

ALPTEKİN Ali Berat; Kazak Masalından Seçmeler, Akçağ Yay., İstanbul 2004

ALTINKAYNAK Erdoğan; Gregoryan Kıpçak Dil Yadıgârları, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2006

ANADOL Cemal; Tarihe Hükmeden Millet, Türkler, Bilge Karınca Genel Yay., Nu:134, Türk Tarih Dizisi:2, İstanbul 2006

ARIKAN Metin; Kazak Destanları- II, TDK. Yay., Ankara 2007

ARIKAN Metin; Kazak Destanları- I, Köroğlu'nun Kazak Anlatmaları, TDK. Yay., Ankara 2007

ARTUN Erman; Türk Halk Edebiyatına Giriş, Edebiyat Tarihi- Metinler, Karahan Kitabevi, Adana 2011

BAYAT Fuzuli; Mitolojiye Giriş; Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2007

BAYAT Fuzuli; Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı; Kültür Serisi:307; Ötüken Neşriyat, Nu:648, İstanbul 2006

BAYAT Fuzuli; Türk Mitolojik Sistemi-I; Ontolojik ve Epistemolojik Bağlamda Türk Mitolojisi, Ötüken Neşriyat, Nu: 696, Kültür Serisi: 344, İstanbul 2007

BAYAT Fuzuli; Türk Mitolojik Sistemi-II; Kutsal Dişi-Mitolojik Ana, Umay Paradigmasında İlkel Mitolojik Kategoriler-İyeler ve Demonoloji; Ötüken Neşriyat, Nu: 697, Kültür Serisi 345, İstanbul 2007

ÇAY Abdulhaluk; Nevruz: Türk Ergenekon Bayramı, Tamga Yayıncılık, İstanbul 1999

ÇETİN İsmet; Kızıl Elma, Fikir Eserleri Serisi:6, Ecdad Yay., Nu:43, Ankara 1997

ÇOBANOĞLU Özkul; Türk Halk Kültüründe Memoratlar ve Halk İnançları, Akçağ Yay. Ankara 2004

ÇORUHLU Yaşar; Türk Mitolojisi'nin Ana Hatları, Kabalcı Yay., İstanbul 2006

ELİADE Mircea; Dinler Tarihine Giriş, Kabalcı Yay., İstanbul 2003

ELİADE Mircea; Şamanizm (Çev: İsmat Birkan), İmge Kitabevi, Ankara 1999

ERDEM Mustafa; Kırgız Türkleri, Sosyal Antropoloji Araştırmaları, Avrasya-Bir Vakfı, Türkistan Araştırmaları Dizisi, Asam Yay.8, Ankara1999

ESİN Emel; Türk Kozmolojisine Giriş, Emel Esin Toplu Eserler 1, Kabalcı Yay., Nu:180, İstanbul 2001

ERGİN Muharrem; Orhun Abideleri, Boğaziçi Yay., İstanbul 2004

GÖKALP Ziya; Türk Medeniyeti Tarihi, İslamiyetten Evvel Türk Medeniyeti I. Kitap, Türk Kültür Yay. Nu:4, İstanbul 2007

GÖMEÇ Saadettin; Türk Kültürünün Ana Hatları, Akçağ Yay., Nu: 788 Tarih/23, Ankara 2006

GEZGİN Deniz; Su Mitosları, Sel Yay., İstanbul 2009

GÖLPINARLI Abdulbaki; Yüz Soruda Tasavvuf, Gerçek Yayınevi 100 soruda, İstanbul 1985

HAYIT Baymırza; Türkistan Rusya ile Çin Arasında, Otağ Yay., 20. Esir Türk İlleri Serisi 2, İstanbul 1971

ILLICH Ivan; H2O Unutmanın Suları, Yeni İnsan Yayınevi, İstanbul 2007

İBRAYEV Şakir; Destanın Yapısı (Çev. Ali Abbas ÇINAR), AKM. Yay. Nu:160, Ankara 1998

İNAN Abdulkadir; Tarihte ve Bugün Şamanizm (Materyaller ve Araştırmalar), Atatürk Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TTK. Yay., VII Dizi-24/5, Ankara 2006

İNAN Abdulkadir; Makaleler ve İncelemeler I.cilt, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TTK. Yay. VII Dizi-Sayı: 51/2, Ankara 1998

İNAN Abdulkadir; Makaleler ve İncelemeler II. Cilt, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TTK. Yay., VII Dizi-Sayı: 51/1a, Ankara 1998

KAFESOĞLU İbrahim; Türk Milli Kültürü, Ötüken Neşriyat, Ankara 2005

KALAFAT Yaşar; Özbekistan Halk Sufizmi, Türk Dünyası Nevruz İkinci Bilgi Şöleni, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu AKM. Yay., S.116, Kongre ve Sempozyum Bildirileri Dizisi, S. 7, Ankara 1996

KALAFAT Yaşar; Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri, Atatürk Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayını-Sayı: 173 (genişlm. 3.bs.), Ankara 1999

KALAFAT Yaşar; Altaylardan Anadoluya Kamizm Şamanizm-Sosyal Antropoloji Araştırmaları-, Yeditepe Yay.14, İnceleme araştırma Dizisi: 10, İstanbul 2004

KALAFAT Yaşar; Türk Dünyası Karşılaştırmalı Türkmen Halk İnançları, Sosyal Antropoloji Araştırmaları, Türkistan Araştırmaları Dizisi:2, Avrasya Bir Vakfı Asam Yay. 12, Ankara 2000

KALAFAT Yaşar; İslamiyet ve Türk Halk İnançları, Kültür Bakanlığı Yay. 1857, HAGEM Yay./ 233 Gelenek- Görenek- İnançlar, Ankara 1996

KAPLAN Mehmet; Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar-3, Tip Tahlilleri (6. Basım), Dergâh Yay. 36, Türk Edebiyat-İnceleme:3, İstanbul 2005

KAŞGARLI Mahmut; Divan-ı Lügat'tit Türk, Toker Yay., İstanbul 2004

KEMAL Yaşar; Ölmez Otu (Dağın Öteki Yüzü-3), Yapı Kredi Yay., İstanbul 2007

KÖPRÜLÜ M. Fuad; Edebiyat Araştırmaları Tarihi-1, Akçağ Yay., İstanbul 1989

KÖPRÜLÜ M. Fuad; Türk Edebiyat Tarihi, Akçağ Yay., Nu: 157 Kültür Serisi: 28 (Üçüncü Basım), İstanbul 1981

KURAT Akdes Nimet; Rusya Tarihi, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TTK. Yay. XIII. Dizi S. 17, TTK. Basımevi, Ankara 1999

LİGETTİ Lagos; Bilinmeyen İç Asya, (Çev: Sadettin Karatay), Atatürk Kültür, Dil Tarih Yüksek Kurumu, TDK. Yay. 527, Ankara 1998

MALİNOWSKI Bronislav; Büyü Bilim ve Din, Bilim Kitapları 2, Kabalcı Yay. 5, İstanbul 1990

NUR Rıza; Türk Tarihi, C. 12, Toker Yay., İstanbul 1926

NASKALİ Emine Gürsoy; Altay Destanı- Maaday Kara, Yapı Kredi Yay., Kazım Taşkent Klasik Yapıtlar Dizisi:28, İstanbul 1998

NASKALİ Emine Gürsoy; Manas Destanı, Türksoy Yay. Nu:1, Kamer Matbaacılık, Ankara 1995

ÖCAL Oğuz; Somut Olmayan Kültürel Miras Nedir?, Geleneksel Yay., Ankara 2009

ÖGEL Bahaeddin; Türk Mitolojisi C.I., Atatürk Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TTK. Yay., VII Dizi-Sayı: 102/3, Ankara 2003

ÖGEL Bahaeddin; İslamiyetten Evvel Türk Kültür Tarihi,T.T.K Yay., VII. Dizi-Sayı42/4, Ankara 2003

ÖGEL Bahaeddin; Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2001

ÖNAL M. Naci; Muğla Efsaneleri, Muğla Üniversitesi Yayınları Nu:59, Muğla 2005

ÖNDER Mehmet; Efsane, Destan ve Öyküleriyle Anadolu Kentleri, Milliyet Yay., İstanbul 1989

ÖNER Mustafa; Bugünkü Kıpçak Türkçesi, TDK. Yay., Ankara 1998

RADLOFF Wilhelm; Sibirya'dan (Çev: Ahmet Temir), I.,II.,III., ve IV., Ciltler, Milli Eğitim Bakanlığı Yay. 2750, Bilim ve Kültür Eserleri Dizisi: 748, Düşünce Eserleri Dizisi:1 İstanbul 1994

RADLOFF Wilhelm; Türklerin Kökleri, Dilleri ve Halk Edebiyatı, (Çev: Arzu Ekinci, Yasemin Ünlü), Ekav Yay. Ankara1999

ROUX Jean-Paul; Türklerin ve Moğolların Eski Dini, Kabalcı Yay., İstanbul 2002

SAKAOĞLU Saim; Dede Korkut Kitabı İncelemeler- Derlemeler- Aktarmalar I, Selçuk Üniversitesi-Yaşatma ve Geliştirme Vakfı Yay. Nu:002 Fen Edebiyat Fakültesi Yay. Nu: 21, Konya1998

SAKAOĞLU Saim; Dede Korkut Kitabı İncelemeler- Derlemeler- Aktarmalar II, Selçuk Üniversitesi-Yaşatma ve Geliştirme Vakfı Yay. Nu:002 Fen Edebiyat Fakültesi Yay. Nu: 21, Konya1998

SARAY Mehmet; Yeni Türk Cumhuriyeti Tarihi, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TTK. Yay., Ankara 1996

SEHEND Bulut Karaçoğlu; Dedem Qorqud'un Dilinden- Qardaş Andı I, (Dursun Yıldırım) Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TDK. Yay. 813/3, Ankara 2002

SEHEND Bulut Karaçoğlu; Dedem Qorqud'un Dilinden- Qardaş Andı II, (Dursun Yıldırım) Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TDK. Yay. 813/4, Ankara 2002

SEHEND Bulut Karaçoğlu; Dedem Qorqud'un Dilinden- Sasımın Sözü I, (Dursun Yıldırım) Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TDK. Yay. 813/2, Ankara 2002

SEHEND Bulut Karaçoğlu; Dedem Qorqud'un Dilinden- Sasımın Sözü II, (Dursun Yıldırım) Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TDK. Yay. 813/3, Ankara 2002

SEYİDOĞLU Bilge; Mitoloji Üzerine Araştırmalar, Metinler ve Tahliller, Halk Edebiyatı:1, Dergâh Yay.257, İstanbul 2005

SÜMER Faruk; Türk Cumhuriyetlerini Meydana Getiren Eller ve Türk Destanları, Ders Kitapları Anonim Şirketi, İstanbul 1997

TİMURTAŞ Faruk; Tarih İçinde Türk edebiyatı, Boğazici Yay.,İstanbul 1999

TOGAN Zeki Velidi; Oğuz Destanı- Reşideddin Oğuznamesi, Tercümesi ve Tahlili, Ahmet Said Matbaası, İstanbul 1972

YARDIMCI Mehmet; Türk Halk Edebiyatında Anlatmaya Dayalı Türler, Ürün Yay., Ankara 2008

YARDIMCI Mehmet; Destanlar, Ürün Yay., Kam Yılmaz Matbaası, İzmir 1999

YARDIMCI Mehmet; Başlangıcından Günümüze Halk Şiiri, Aşık Şiiri Tekke Şiiri, Ürün Yay., Ankara 2002

YILDIZ Naciye; Manas Destanı (W. Radlof ve Kırgız Kültürü İle İlgili Tespit ve Tahliller), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TDK. Yay.623, Ankara1995

YÖNTEM Ali Canip; Epope, Edebi Nevilerle Mesleklere Dair Malumat, Devlet Matbaası, İstanbul 1930

YÖRÜKAN Yusuf Ziya; Müslümanlıktan evvel Türk dinleri Şamanizm, Kültür Serisi: 313, Ötüken Neşriyat No:658, İstanbul 2006

-MAKALELER-

AKMAN Eyüp; “*Türk ve Dünya Kültüründeki Su Kültü Üzerine Düşünceler*”, Kastamonu Eğitim Dergisi, C.10 Nu:1, Mart 2002, ss.1-10

ARIKAN Metin; “*Kazak Mitleri ve Mitik Efsaneleri Hakkında*”, (Şakir İbrayev’den Aktaran: Metin Arıkan), Türk dünyası incelemeleri Dergisi, C. V, S. 2, İzmir 2005, ss. 353-358

ÇETİN İsmet; “*Türk Mitinde Kut İyesi Kıdır ve Medeniyet Değişikliğinde Kıdır’dan Hızır’a Geçiş*”, Milli Folklor Dergisi, C. 7, Y. 14, S. 54;, Ankara 2002, ss. 30-35

DİLEK İbrahim; “*Altay Bayramları*”, Türk Dünyası Nevruz İkinci Bilgi Şöleni Bildirileri, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu AKM. Yay., S. 116, Kongre ve Sempozyum Bildirileri Dizisi, S. 7, Ankara 1996, ss.331-336

DORUK Zehra Şahin; “*Lev Nikolayeviç Gumilev’in Geleneksel Türk Dini ile İlgili Görüşleri*”, Erdem Dergisi, AKM. Yay., S.52, Ankara 2008, ss. 184-230

DUVARCI Ayşe; “*Türklerde Tabiatüstü Varlıklar ve Bunlarla İlgili Kabuller, İnanmalar, Uygulamalar*” Bilig Dergisi, S.32, Ankara 2005, ss.125-144

ERBAŞ Ali; “*Muhtelif Dinlerde Su Motifi*”, EKEV Akademi Dergisi, Y. 7 (2003), S. 20, ss. 241-259

GÖKBEL Ahmet; “*Yıldızeli İlçesinin İnanç Coğrafyası ve Bu Yörede Yaşayan Alevilerde “Yer-Su” İnancının İzleri*”, Folklor/Edebiyat (Alevilik Özel Sayısı-II), C.VIII, S. 30, Ankara 2002, ss.85-100

KALAFAT Yaşar; “*Özbekistan Halk Sufizmi*”, Türk Dünyası Nevruz İkinci Bilgi Şöleni Bildirileri, Atatürk Kültür , Dil ve Tarih Yüksek Kurumu AKM. Yay., S. 116, Kongre ve Sempozyum Bildirileri Dizisi, S. 7, Ankara 1996, ss.239-254

KORKMAZ M. Akif; “*Eski Türk Tarihi ve Coğrafyası Sürekliliğinde Giresun Yöresi ve Bostanlı Köyünde Yer-Su kutsalları*”, Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi, Yaz 2005/34

OYMAK İskender; “*Anadolu’da Su Kültünün İzleri*”, Fırat Üniversitesi İlahiyat İlahiyat Fakültesi Dergisi 15:1 (2010) ss.35-55

OĞUZ Öcal; “*Kırgızların Kutladığı Bayramlar ve Nevruz Pratikleri*”, Türk Dünyası Nevruz İkinci Bilgi Şöleni Bildirileri, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu AKM. Yay., S. 116, Kongre ve Sempozyum Bildirileri Dizisi, S. 7, Ankara 1996, s.303

ÖKSE Tuğba; “*Eski Önyasya’dan Günümüze Yeni Yıl Bayramları, Bereket ve Yağmur Yağdırma Törenleri*” Bilig Dergisi, S. 36, Kış- Ankara 2006, ss. 47-68

ÖNCÜL Kürşat; “*Elazığ’da Yaşayan Bir Yer-Su Kültü*”, Milli Folklor Dergisi Y.17 (2005), S. 66, ss. 56-60

ÖZKAN İsa; “*Uygur Efsanelerinde Nevruz*” Türk Dünyası Nevruz İkinci Bilgi Şöleni Bildirileri, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu AKM. Yay., S. 116, Kongre ve Sempozyum Bildirileri Dizisi, S. 7, Ankara 1996, ss.309-314

SAKAOĞLU Saim; “*Eski Konya’da “Sultan Navruz” Gelenek ve İnanmaları*”, Türk Dünyası Nevruz İkinci Bilgi Şöleni Bildirileri, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu AKM. Yay., S. 116, Kongre ve Sempozyum Bildirileri Dizisi, S. 7, Ankara 1996, s.315

SEYİDOV Mirali; “*Eski Türk Kitabelerindeki Yer-Sub Meselesi*”; Ankara Üniversitesi D.T.C.F. Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi: C.18, S. 29 (çev: Sadettin Gömeç); Ankara 1996

TOGAN Zeki Velidi; “*Türk Destanının Tasnifi*”, Adsız Mecmua-1, İstanbul 15 Mayıs 1931, ss.4-5

-TEZLER-

ABUDUKELİMİ Bumairimu; Uygur Türklerinin Dinî İnancıları, Ankara Üni. Sos. Bil. Ens. Felsefe ve Din Bilimleri (Dinler Tarihi) A.B.D., YLT., Ankara 2006

ALTUNÖZ Yavuz; Yusuf Has Hacib’in Kutadgu Bilig’i ve Nizamü’l- Mülk’ün Siyasetnamesi Işığında Türk Hâkimiyet Anlayışı, Fırat Üni. Sos. Bil. Ens. İslam Tarihi ve Sanatları A.B.D. İslam Tarihi Bilim Dalı YLT., Elazığ 2005

-SÖZLÜKLER-

ERCİLASUN Ahmet Bican; Alaaddin M. ALİYEV, A. SAYKOLAV, C. M. GÖKLENER, Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü (iki Cilt) Başbakanlık Basımevi Kültür Bakanlığı Nu: 1371, Kaynak Eserler Dizisi:54 1993 Ankara

KAYA Doğan; Ansiklopedik Türk Halk Edebiyatı Terimleri Sözlüğü, Akçağ Yay.889, Sözlük: 23, Ankara 2007

KOMİSYON: (Yrd. Doç. Dr. Kenan Koç, Dr. Ayabek Bayniyazov, Vehbi Başkapan), Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi, Akçağ Yay. 489, Sözlük/13, Ankara 2003

KORKMAZ Esat; Eski Türk İnancıları ve Şamanizm Terimleri Sözlüğü, Anahtar Kitaplar Yay., İstanbul 2003

TARAMA Sözlüğü; TDK. Yay.212/4, Ankara 1969

YAYIN Nerin; Kırgız Epik Terimler Sözlüğü-I, Ege Üni. Edb. Fak. Yay.149, İzmir 2010

YAYIN Nerin; Kırgız Epik Terimler Sözlüğü-II, (Cer-Suu mad.), Üniversiteliler Ofset, İzmir 2010

YUDAHİN K.K.; Kırgız Sözlüğü-I, TDK. Yay. 93, Ankara 1998

-ANSİKLOPEDİLER-

Geografialık Ençiklopedialık Sözlük; Komisyon: A. G. Boronov ve diğer yazarlar, Geografialık Ançiklopedialık Sözlük. Dünönün Geografialık Atooloru, Firunze 1987, (Moskova 1983)

Kazak S.S.R. Kıskāşa Entsiklopedia; Komisyon: R. N. Nuurgaliyev ve diğer yazarlar, Gılım Cene Gılım Mekemeler. Gılımı- Tehnikalık Progpess Halık Agartuv Isı. Medeni Agartuv Mekemeleri Densavlık Saktav Isı. Fizkultıra Cene Sport; Kazak S.S.R. Kıskāşa Ençiklopedia; Almatı 1988

Kazakistan Ultık Entsiklopedia; (10 cilt) Almatı 1988

ÖZGEÇMİŞ

24.06.1985 tarihinde İzmir’de doğdu. 1996 yılında Malatya Mehmet Akif Ersoy İlköğretim Okulunu Bitirdi. 2003 yılında Manisa Saruhanlı Anadolu Lisesinden mezun olup aynı yıl Ege Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünü kazandı. 2008 yılında mezun olarak aynı yıl Ege Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Halk Bilimi Anabilim dalında yüksek lisansa başladı. 2011 yılında Ardahan Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde Araştırma Görevlisi oldu. Halen bu alanda çalışmalarına devam etmektedir.

ÖZET

Kazak Türklerindeki Yer-Su inancı Türk mitolojisindeki evren tasavvuru ile yakından ilgili olup daha çok dikey bağlamda yatay bir düzlem olarak düşünülen yeryüzünü esas almaktadır. Bir başka ifadeyle söyleyecek olursak Kazak Türklerindeki Yer-Su değerleri, yeryüzünde bulunan canlı-cansız, somut-soyut her türlü varlık olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kazak Yer-Suları zaman içinde Türklerdeki yer, renk, yön, zaman ve bu kavramları ifade eden hayvanlarla da ilişkilendirilmiş; söz konusu değerlerin kutsal kabul edilmelerine yol açmıştır.

Kazak Türklerinde Yer-Su'lar genelde Türk mitolojisinde kült olmuş değerler olarak da dikkati çekmektedir. Özellikle yurt yani vatan kavramlarının Yer-Su olarak kabul edilmesi ise Türk kimliğini ortaya koyan nedenlerden biri olarak görülmelidir. Kazak Türklerinde Yer-Su olarak gördüğümüz değerlerin daha geniş alanlarda Türkiye Türklerinde görülmesi de yine bu bağlamda değerlendirilmesi gerekmektedir.

Denilebilir ki Kazak Türklerindeki Yer-Su inancını yansıtan değerler Türk dünyasının ortak paydalarından bir kısmını yansıtmaktadır.

ABSTRACT

The belief of Land-Water among Kazakh Turks is closely connected to the conception of universe in Turkish mythology, and takes its basis as the Earth regarded as a horizontal level in a vertical sense. In other words, Land-Water values in Kazakh Turks in fact stand for all beings varying from the animate-inanimate, to the concrete-conceptual and even to the metaphysical.

Kazakh Land-Water concepts have gradually been linked to space, color, direction, and time and to animals suggestive of these concepts among Turks, and caused them to be accepted as holy and sacred.

Land-Water concepts among Kazakh Turks are also notable as values, having become cults, in Turkish Mythology in general. The acceptance of home country as Land-Water in particular should be regarded as one of the causes forming Turkish identity. That Land-Water values among Kazakh Turks are also observed among Turkey Turks on a larger level should also be evaluated in this regard.

It can be said that the values reflecting Land-Water beliefs among Kazakh Turks are also part of the common characteristics of the Turkish World.